پښتو متون سمېدل غواړي

(لومړی ټوک)

لیکنه، څېړنه او ژباړه

د محمد معصوم هوتک

د کتاب ټول حقوق په خپرووونکي اړه لري

* **پښتو متون سمېدل غواړي**
* لیکنه، څېړنه او ژباړه: **محمد معصوم هوتک**
* مهتمم: مطیع الله روهیال

* خپرووونکی: **علامه رشاد خپرندویه ټولنه**
* کندهار – افغانستان
* تلیفون: ۰۷۰۰۳۲۶۰۱۱
* ایمیل: mrohyal@yahoo.com

* کمپوز او ډیزاین: **روهیال کمپیوټر اداره**
* لومړی چاپ: ۱۳۹۰ ش – ۲۰۱۲ ع
* کچه: ۱۳/۵۰ × ۲۱ سانتي متره
* چاپ شمېر: زر ټوکه
* د مخونو شمېر: ۳۴۴
* د خپرونو لړ: ۵۴

بسم الله الرحمن الرحیم

اهداء

د حضرت مولانا ابوالوفاء افغاني درانه نامه ته!

م. هوتک

د خپرووونکي يادښت

په افغانستان کي د پښتو متونو د چاپ او خپرولو لړۍ د کندهار او علامه حبيبي د نامه سره تړلې ده. لوی استاد علامه حبيبي رحمة الله عليه په ۱۳۱۷ش کال له کندهاره څخه د پښتو ژبي د پلار خوشحال خان ختک مرغلري خپرې کړې. په ۱۳۱۸ کې د خوشحال خان د زوی عبدالقادر خان ختک دېوان چاپ او خپور کړ.

دا په افغانستان کي د پښتو متونو د چاپ پيل وو. له پيله تر اوسه په لسونو متون ترتيب سوي، چاپ سوي او خپاره سوي دي. خو له هماغه وخته بيا تر نن ورځي پوري ټول خپاره سوي متون د متن څېړني له اړخه کمي و کاستي لري. دغه ډول ستونزي او مشکلات د نورو ژبو په خپرو سوو متونو کي هم موجود دي خو که د کميت او کيفيت له زاويې ورته وکتله سي نو د پښتو په تناسب ئې ستونزي لږ دي. د يوه متن د تصحيح، نقل او ترتيب په وخت کي که متن څېړونکی له دقت او احتياط څخه کار واخلي، دغه دقت او احتياط کېداې سي د پښتو متونو په باب ټولي هغه ستونزي چي له بې احتياطۍ او عجلې او شخصي سليقو څخه وريپښې دي رالږ کړي.

که د يوه زاړه متن د انتقال، ترتيب، تصحيح او مقايسې پروسه له شخصي سلېقې و نه ژغورله سي کېداې سي زموږ د ژبي متون د ليکدودي، لهجوي او سليقوي ګډوډيو ښکار سي. د يوه متن څېړونکي له پاره لازمه او ضروري ده چي د يوې زړې قلمي نسخې د ترتيب او چاپ ته د آماده کولو په وخت کي د هغې د

ليکوال د لهجې او ليکدود پوره درناوی وکړي او متن د يوه امانت په ډول تر خپله څښتنه ورسوي.

د پښتو ژبې تکړه محقق او ليکوال استاد محمدمعصوم هوتک له ډېري مودې راهيسې د پښتو پر متونو کار کړی دئ. دغه حاضر کتاب د دوی د اوږدو او مثمرو تحقيقاتو نتيجه ده، چې د متن پوهنې او متن څېړنې په اړخ کې د پښتو آثارو پر کوټه وراضافه کېږي.

د استاد هوتک صاحب دغه اثر په دوو برخو او اوو څپرکو کې ليکل سوی دئ، لومړۍ برخه چې څلور څپرکي لري د متن، متني نقاد، خطي نسخې، متن څېړنې اصولو او روشونو، د ژبپوه ستونزې او د متن پوه مسئوليتونو او بالاخره په پښتو متونو کې د پرتو ستونزو، لاسوهنو او تېروتنو د تحقيق او پلټنې له پاره ځانګړې سوې ده.

ورپسې دوهمه برخه شرو کېږي. دوهمه برخه درې څپرکي لري. لومړی څپرکی ئې د هغو متونو د معرفۍ، پېژندنې او کره کتنې له پاره خاص سوی دئ چې د مستشرقينو په لاس تهيه سوي او خپاره سوي دي. په راتلونکو دوو نورو څپرکو کې هغه متون د کره کتنې له زاويې څخه څېړل سوي دي چې په افغانستان کې تر ۱۳۵۲ش کال مخکې او وروسته چاپ سوي دي. په دوارو څپرکو کې دوڅلوېښت متنه نقد سوي او د هر متن ښېګڼې او بدګڼې د متني اصولو او روشونو له مخې څېړل سوي او سپړل سوي دي.

دغه څېړنه د يوه کتاب په شکل د دغې لويې او اکاډيميکې علمي پروژې لومړی ټوک دئ، چې دوهم او دريم ټوکونه به ئې انشاء الله وروسته خپاره سي.

دغه اثر د خپلې علمي محتوی له رويه په پښتو ژبه کې لومړی کتاب دئ چې په دې برخه کې ليکل کېږي، تر دې مخکې په دغه شکل او دغه کميت و کيفيت د متونو په باب څېړنه او تحقيق نه وو سوی، دا پر پښتو ژبه د استاد هوتک صاحب هغه پېرزوينه ده چې تر اوسه چا نه وه پر کړې. که د پښتو ژبې متن څېړونکي او متن پوهان راتلونکي متون داسې ترتيب او تهيه کړي لکه په دغه اثر کې چې ئې

لاربښوونه سوې ده، زه باوري یم چې زموږ د ژبې متون به له ډېرو هغو ستونزو څخه نجات ومومي چې استاد ئې د لاربښوونو پېرزوینه راباندې کړې ده.

که د دغه اثر په مرسته د پوهنتونونو د محصلینو له پاره د پښتو متونو لیکچرنوټونه تهیه او جوړ سي زه په پوره یقین سره ویلای سم، چې زموږ راتلونکي متن څېړونکي او متني نقادان به له هماغه پیله د متونو په اړخ کې ستونزو او مشکلاتو ته متوجه سوي وي او هغه لار به ئې پرې ایښې وي چې د مکې پر ترکستان ته ځي*.

استاد هوتک صاحب ته مخکې له مخکې د دغه اثر د چاپ مبارکي وایم او د لویه خدایه دوی ته د اوږده او صحتمند ژوند خواست کوم.

مطیع الله ورهیال
د علامه رشاد څېړندویه ټولني مشر
نوی ښار – کندهار

* د کندهار پوهنتون تکړه استاد څېړندوی شېرشاه رشاد د تعلیم او تربیې د پوهنځي د محصلینو له پاره د متونو د لیکچرنوټ په تهیه کولو کې د دغه اثر له موادو څخه استفاده کړې ده، زه د دوی دغه اقدام د افغانستان د پوهنتونو په سطحه د یوه ښه پیل پیلامه بولم او خدای دې وکي چې زموږ د پوهنتونونو محترم استادان د دوی پر پله پل کښېږدي او د لیکچرنوټونو په تهیه کولو کې د داسې موادو څخه کار واخلي چې د محصلینو درد ته د پټۍ کار وکي.

فهرست

۱. پر (پښتو متون سمېدل غواړي) علمي پروژه ۱۴
۲. سریزه ۲۵

لومړۍ برخه

لومړی څپرکی

۳. متون ۳۰
۴. متني نقاد څوک دئ؟ ۳۱
۵. خطي نسخې د متونو د اصلي منابعو په توګه........... ۳۴
۶. خطي نسخه څه ته وايي؟ ۳۴
۷. متون د خپل عصر ژبه تمثیلوي.................... ۳۵
۸. متون د زړو لغاتو ذخیره لري.................... ۳۷
۹. متون د خپل عصر لیکدود راښیي.................. ۳۷

دوهم څپرکی

۱۰. د متن څېړني اصول او روشونه.................... ۳۹
۱۱. د متونو د تصحیح اصول ۳۹

۱۲. ډاکټر صلاح الدين المنجد څوک وو؟ ۴۰
۱۳. د نسخو راغونډول او اوډل ۴۳
۱۴. د متن څېړنه ۴۶
۱۵. د څېړني هدف او روشونه ئې ۴۶
۱۶. ليکدود ۵۰
۱۷. د لنډيز نخښې ۵۲
۱۸. د اعراب شکل ۵۴
۱۹. سرليکونه (عنوانونه) ۵۴
۲۰. د متن وېش او نومره ايښوونه ئې ۵۵
۲۱. ټکي، فاصلې او اشارې ۵۵
۲۲. قوسونه، کرښکي او نخښې ۵٦
۲۳. لمن ليکونه (حاشيې) ۵۷
۲۴. اجازات او سماعات ۵۹
۲۵. فهرستونه ٦۰
۲٦. د سريزي کښلو روش ٦۲
۲۷. په سريزه کي بايد درې مطلبه شامل وي ٦۲
۲۸. د نسخې د معرفي له پاره بايد دغه لاندي لارښووني ٦۳
۲۹. د مأخذو فهرست ٦۵

دريم څپرکی

۳۰. د متونو په مسخه کېدلو کي د پيوريزم اغېزه ٦٦
۳۱. د ژېپوه ستونزي او د متنپوه مسئوليتونه ۱۲۲
۳۲. پر خطي نسخو باندي د اعتبار ستونزه ۱۲۲

څلرم څپرکی

۳۳. په پښتو متونو کې پرتې ستونزې ۱۲۹
۳۴. تېروتنې-لاسوهنې.............. ۱۲۹
۳۵. تېروتنې ۱۲۹
۳۶. د پښتو الفبې نیمګړتیا........ ۱۳۰
۳۷. د لیکدود عدم تجانس ۱۳۱
۳۸. الف: ارادي.............. ۱۴۲
۳۹. ب: غیر ارادي ۱۴۳
۴۰. لاسوهنې.................... ۱۴۴
۴۱. په متن کې لاسوهنه (مداخله) څه ته وايي؟........ ۱۴۴
۴۲. لاسوهنې د چا له لاسه پېښېږي او ولې پېښېږي؟ ۱۴۶
۴۳. الف: ناسخان، کاتبان او د متن ترتیبوونکي د خپلې ۱۴۷
۴۴. ب: د متن لیکونکي او برابروونکي د شخصي.......... ۱۴۹
۴۵. ج-د چاپي متونو برابروونکي.............. ۱۵۰
۴۶. د-د مادي ګټې په خاطر د نسخې زړول ۱۵۰
۴۷. هـ: د کتابت او تالیف د نېټو سره ګډول ۱۵۱
۴۸. ز: د خطي نسخو ناسمه لوستنه ۱۵۲
۴۹. زموږ زیاتره متون د سرکاري.............. ۱۵۴
۵۰. ط: تعجیل.............. ۱۵۴
۵۱. ي-او په پای کې باید ووایم ۱۵۴

دوهمه برخه

لومړی څپرکی

۵۲. پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې ۱۵۶
۵۳. د ختیځ پوهانو په لاس تهیه سوي متون ۱۵۶
۵۴. برنارد دورن او (کریستوماتي) ئې ۱۵۶
۵۵. هنري جورج راورټي او (ګلشن روه) ئې ۱۶۴
۵۶. دارمستتر او (د پښتونخوا د شعر هار و بهار) ئې ۱۶۶
۵۷. پادري هیوز او (کلید افغاني) ئې ۱۶۸
۵۸. هنري بیلیو او (دېوان خوشحال خان) ئې ۱۷۴

دوهم څپرکی

۵۹. پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې ۱۷۶
۶۰. تر ۱۳۵۲ کال وړاندې چاپ سوي متون (افغانستان) ... ۱۷۶
۶۱. د خوشحال خان خټک مرغلرې ۱۷۶
۶۲. د عبدالقادر خان خټک دېوان ۱۸۰
۶۳. لوی احمد شاه بابا ۱۸۳
۶۴. پټه خزانه ۱۸۶
۶۵. د پیر محمد کاکړ دېوان ۱۸۸
۶۶. د رحمان بابا دېوان ۱۹۷
۶۷. د کاظم شیدا دېوان ۲۰۱

٦٨. د عبدالحمید دېوان ۲۰۹
٦٩. د شمس الدین کاکړ دېوان ۲۱۵
٧٠. پښتو عروض ۲۱٦
٧١. دستارنامه ۲۱۷
٧٢. طب نامه ۲۲۱
٧٣. د خوشحال رباعیات ۲۲٦
٧۴. د حنان بارکزي دېوان ۲۳۰

دریم څپرکی

٧۵. تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون (افغانستان)....... ۲۳۲
٧٦. د دولت لواڼي دېوان ۲۳۲
٧٧. د میرزا خان انصاري دېوان ۲۳۸
٧٨. معرفة الافغاني ۲۴۰
٧٩. د علم رساله ۲۴۴
٨٠. د رحمان بابا دېوان ۲۴۵
٨١. د قلندر دېوان ۲۴۵
٨٢. یاقوت السیر ۲۴۹
٨٣. لیلې او مجنون د سکندر خټک ۲۵۴
٨۴. د صدیق دېوان ۲۵٦
٨۵. سواتنامه ۲۵۹
٨٦. د خوشحال کلیات لومړی ټوک ۲٦۱
٨٧. د کامګار خټک دېوان ۲۷۳
٨٨. د رحمت داوي لیلی او مجنون ۲۷۸
٨٩. د حاجي جمعه بارکزي دېوان ۲۸۰

۹۰. د حبیب الله دېوان ۲۸۴
۹۱. تذکرة الاولیاء ۲۹۱
۹۲. د عبدالحمید مومند دېوان ۲۹۲
۹۳. د سکندر شمایلنامه او پندنامه ۲۹۵
۹۴. د ملا لتاړ دېوان ۳۰۵
۹۵. د عبدالقادر خټک دېوان ۳۱۰
۹۶. د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ ۳۱۲
۹۷. خلاصة المریدین ۳۱۴
۹۸. خیرالبیان ۳۱۷
۹۹. اسماء الحسنی ۳۱۹
۱۰۰. فواید فقیرالله ۳۲۱
۱۰۱. فراقنامه ۳۲۳
۱۰۲. د یونس خیبري دېوان ۳۲۵
۱۰۳. اخلاقنامه ۳۳۳
۱۰۴. د لیکوال چاپ او ناچاپ آثار ۳۳۹

پر
(پښتو متون سمېدل غواړي)
علمي پروژه باندې يوه لنډه کتنه

پوهنوال دوکتور عبدالخالق رشيد

پیل:

د هندوستان په مغلي دربار کې د فارسي ژبې د مداح شاعر کليم دغه في البد يهه رباعي تر ډېرو پورې له شاه تر ګدا د ټولو په خولو کې وه، چې:

اين مژۀ فتح از پی هم زيبا بود
اين کيف دو بالا چه نشاط افزا بود
از کشتن دريا سر پيرا هم رفت
گويا سر او حباب اين دريا بود *

---

* خان جهان لودي اصلي نوم پيرا و، هغه نوميالی سردار چې جهانګير او نورجهان او نورو درباريانو به ده ته د تره او کاکا په سترګو کتل، له شاه جهان سره يې ستونزه پيدا شوه او خبره مخامخ جګړې ته ورسېده او د پښتنو يو پراخ مقاومت د ده او دريا خان په مشری پيل شو خو پای د هندوستان په جنوب کې د خان جهان او درياخان د پوځونو په ماته او د دغو دواړو سردارانو په مړينه شو. کله ئې چې د دوی سرونه دربار ته راوړل پر همدغه مهال درباري مداح شاعر کليم همدغه رباعي ويلې ده.

کله چې دغه ځلوريځه يو ځوک لولي کېدای شي ووايي چې په دغه کې نو څه کمال او جمال نغښتی دی، شاعر دی، يو خيال ئې کړی، يو دريا او حباب ئې انځور کړی او يوه شېبه ئې خوشاله پرې تېره کړې ده، خو دا چې مغلو شهزادګانو او نورو چارواکو دا ځلوريځه ولې تر ډېرو پورې په خپلو کې سره زمزمه کوله، دوی هغې ته د مغلو په وړاندې د پښتنو د مقاومت د تاريخ د يوې روښې پاڼې په سترګو کتل او يو څه ئې داسې پکې ليدل چې بايد له يوه نسله ئې بل ته د عبرت په توګه ولېږدوي، ځکه نو دغو ځلورو نيم بيتيو د يوه منظوم متن په توګه له ځان سره د وخت د تاريخ يوه خورا حساسه او تاريخی واقعه درلوده. د همداسې متني غوټو د پرانيستلو په موخه په کره کتنه کې يوه ځانګه کار کوي چې هغه د متني کره کتنې په نامه سره يادېږي او د ادبي کره کتنې په علم کې تر ټولو مهمه پوهه او د ادبي متنونو د سمولو په برخه کې اړينه ځانګه منل شوې ده.

ځلوريځه خو يوه يادونه وه، خو زه غواړم چې د هغې په بدرګه تاسې په دغه اړه د يوې متني ځېړنې، يوه ادبي اثر په لور چې هغه (پښتو متون سمېدل غواړي) لارښوونه کړم او د دغه مهم اثر د اهميت او ضرورت هغه نادره سيپې ستاسي درنو لوستونکو په مخ کې په لنډه توګه پرانيزم چې دغه کتاب پر ليکل شوی او طرحه شوی دی. د نړۍ په ادب او کره کتنه کې نن سبا په دغه برخه (متني تنقيد) کې د بېلابېلو پوهانو او اکاډيميکو موسسو له خوا ډېر زيات کار شوی او د ادبي ميراثونو د خوندي ساتلو لپاره ئې د څېړنو دغه ډول په تېره بيا د کلاسيکو آثارو او نادرو نسخو د پېژندنې او معرفۍ په برخه کې ډېر مهم منلی او ارزولی دی. ادب پوهان په ادبي نقد يا کره کتنه کې يو نومونه (اصطلاح) کاروي چې هغې ته د کره کتنې يا کره کولو متني ډول يا (Textual Criticism) وايي، متني کره کتنه د کره

کتنې تر ډېره حده مهمه، د پاملرنې وړ او په ډېرو وختو کې ګرانه او سرخوږوونکې برخه ده چې دنده ئې د متونو کره کول او سره کول دي.
متني کره کتنه په هندي ادبی بهیر کې هم د پاملرنې وړ ګڼل کېږي. په سانسکریت او هندي ژبه کې میماسا (mimasa) ورته وايي چې له (nirukta) یا ایتمولوژۍ سره په رابطه کې د سانسکریت ژبې او ادبیاتو په څېړنه او شننه کې له پخوا تر ننه د اهمیت وړ ګڼل کېږي، ځکه چې په هندي او سانسکریت کې د کلاسیکو آثارو چې شمېر او د نسخو په تنوع کې د خلکو په وینا لېونی کېږي دا یواځنۍ پوهه ده چې هندي پوهانو د هغې په مرسته د کلاسیکو آثارو د زرګونو نسخو له منځه یوه را ایستلې او یو انتقادي متن ئې ترې برابر کړی دی.
په اوسنی عصر کې هم چې د نړۍ په ادبیاتو کې د پرتلیزو ادبیاتو څېړنه او مطالعه د یوه علمي مضمون په توګه د نړۍ په علمي موسسو او پوهنتونونو کې اهمیت تر لاسه کړی یو اړخ ئې د متنپوهنې او متني کره کتنې تر سیوري او څېړ کې لاندې په خورا چټکۍ سره د ودې په لور روان دی. د متنی کره کتنې تر ډېره په زړه پورې تعریف په ویکیپیډیا کې داسې کښل شوی دی:

The ultimate objective of the textual critic's work is the production of a "critical edition" containing a text most closely approximating the original.

مانا دا چې د متني کره کتنې مطلق غرض او موخه دا ده چې له بېلابېلو متنونو څخه یو انتقادي متن هغه چې اصلي اثر او یا نسخې ته ډېر نژدې ایجاد شوی او لیکل شوی وي وڅېړي. د همدغې اړتیا او ضرورت له مخې هوتک صاحب هم پښتو ته یو غنیمت اثر ور ډالۍ کړی چې په لنډه توګه ئې یو لړ ښېګڼې په دغه پیل کې له درنو لوستونکو سره شریکوم:

د دغه اثر په اړه:

(پښتو متون سمېدل غواړي) د هغه درانه اثر نوم دی، چې د پښتو ژبې نومیالی څېړونکی او مسلکي لیکوال ښاغلی محمدمعصوم هوتک ئې د خپلو اوږدو څېړنو او اوږدو کالونو زیار په ترڅ کې زموږ په واک کې راکوي چې دا دی لومړی ټوک ئې زموږ مخې ته پروت دی. د اثرموضوع یوه نوې او نوښتي موضوع ده چې د پخوا په نسبت په نوي لید او نوي میتود سره کار او کتنه پرې شوې ده. کتاب په یوه لنډه مقدمه پیل شوی چې لیکوال په هغې کې د خپل کار اهمیت او انګیزه په ډاګه کړې او د دغې اوږدې او ګټورې پروژې ادبي رسالت ئې په خپلو جامعو الفاظو کې په ډاګه کړی دی لکه چې لیکي: "موږ باید هڅه وکړو چې د اولنیو ادیبانو میراث د لرغونو تاریخي آثارو په شان وساتو او داسي و نه کړو چي هغه له خپلو سلیقو سره سم وتوږو او بدلون پکښې راولو. که مو دا کار وکړ، ګویا اصل اثر مو له منځه یووړ" (د لیکوال مقدمه).

په لومړي څپرکي کې هوتک صاحب د متونو، متن او متني کره کتني په اړه یوه ژوره علمي څېړنه د لوستونکو په وړاندې بږدي چې هغه د نوې ادبپوهني او کره کتنې په پراخ علمي ډګر کې یو ژوندی او مهم تیوریکي بحث دی. لیکوال په دغه بحث کې پر متني نقد باندې لومړی په نړیوال او بیا په پښتو ادب کې د هغې پرڅرک باندې په مفصله توګه غږېدلی دی، په نړیوال ادب کې ئې د متني کره کتني پر روان بهیر، ازرښت او د دغې پوهني پر اهمیت، له هغې سره اړوند د ادبي – قلمي آثارو په باریکیو او تاریخي لرلید باندې علمی کتنه کړې ده، چې بې شکه له لوستونکي سره د متني کره کتني د پوهې او لارښوونې په برخه کې ښه مرسته کولای شي، په زړه پورې مشوره او معلومات ئې په دغه برخه کې خپل لوستونکي ته دا دي:

"د متن پر ژبه باندي تسلط درلودل.

د متن د ژبي د تاريخي تحول او تطور په باب معلومات درلودل.

د متن له ژبي سره د نورو تړلو ژبو پوهنه درلودل.

د مؤلف په باب معلومات درلودل.

د مؤلف د عصر د تاريخي و ادبي جرياناتو په باب علم درلودل.

د مؤلف د نورو آثارو په باب، که موجود وي مطالعه درلودل".

په دويم څپرکي کې د بحث موضوع په پښتو متونو کې پرتې ستونزي دي، په دغه برخه کي ليکوال په خورا دقت او ځيرکۍ سره پر ادبي او متني تېروتنو، په پښتو ژبې کې د الفبا پرستونزه، د ليک دود لويه ګډوډۍ چې په ادبي لحاظ د زياتو توپيرونو او ګډوډيو لامل شوی، لاسوهنې او په خپل سر په ادبي په تېره بيا کلاسيکو متنونو او يا د هغو په چاپولو کې د بې ځايه لاسوهنو پر ستونزو باندې علمي رڼا اچول شوې ده، په دغه برخه کې ئې په عملي توګه هغه ستونزي په ګوته کړې چې پښتانه څېړونکي څه پخوا او څه هم په اوسني وخت کې ورسره مخامخ دي. په دغه ترڅ کې د کاتبانو تېروتنې او يا هم د يو لړ اغراضو له مخې په نسخو کې لاسو وهلوته اشارې شوې دي. هوتک صاحب په دغه برخه کې د کاتبانو د تېروتنو هغه ټولې بيلګې ښودلي، کومې چې زموږ کلاسيک متون په بيلابېلو وختو کې ورسره مخامخ شوي دي. په عين حال کې مو په دغه برخه کې له يو شمېر په زړه پوري لارښودنو سره مخامخ کوي چې هغه د متونو په تېره بيا کلاسيکو متونو په برخه کې د هر ليکوال او محقق لپاره مرستندويې او اړينې دي. هوتک صاحب د بېړې او تعجيل په برخه کې چې دغه څپرکي پای ته پرې رسېدلی ليکي:

"کله کله پر يوه متن باندي دوه تنه په عين وخت کي کار پيل کړي او هر يو بېړه کوي چي تر ها بل چا دمخه متن خپور او وياړ ئې تر لاسه کړي.

د دغي بېړي او تلوار له خاطره هم په متن کي د لازم دقت اصول تر پښو لاندي کېږي او ناروا لاسوهنو ته زمينه برابرېږي او په پای کي بايد ووايم چي د متن څېړني لازمه پوهه نه لرل هم د ناروا لاسوهني عامل کېدلای سي".

دريم څېړکی چې د متونو په مسخه کېدلو کي د پيوريزم اغېزه ده بل جالب بحث دی چې په هغه کې هم هوتک صاحب د متونو د مسخ کولو او سوچه کولو تر نامه لاندې د متنونو پرستونزه باندې رڼغېدلی دی او په دغه برخه کې ئې دا په ډاګه کړې چې څېړونکی دا حق نه لري چې د خواخوږۍ له مخې يو متن له خپلې خوښې سره سم جوړ او لاس پکې ووهي، په دغه څېړکي کې د هغو ليکوالو او څېړونکو پام د يو لړعادي لغاتو پر لور چې که څه هم مترادفه بڼه لري لکه (اول) او (لومړی) وراړولی او دا ئې په ګوته کړې چې دغه تصرف او لاسوهنه نه يوازې مادي بدرنګي لري بلکي د شاعر او ليکوال د کلام معنوي اړخ او باور ته هم لوی زيان رسوي او دا د يوه ادبي اثر په وړاندې علمي چلند نه دی. ليکوال په دغه څېړکي کې د سوچه والي په نامه د افراط پر مساله باندی هم غږېدلی او هغو عملی بېلګو ته ئې چې د خوشال، حميد او په لسګونو نورو شاعرانو په آثارو کې ورجوتي شوې انتقادي اشارې هم کړې دي.په عمومي لحاظ که چيري لږ سړی د دغه څېړکي ادبي ارزونې ته دقيق شي زه فکر کوم دغه فصل د علمي فکتونو له امله يو جالب بحث دی چې په علمي لحاظ د نوې ادبي کره کتنې په رڼا کې د اهميت وړ ټکو ته پکې اشارې شوي دي لکه چې په يوه پراګراف کې ئې ليکلي:

"د پخوانيو متونو ژبنۍ څېړنه د ژبي د متخصصينو کار او مسئوليت دئ هغوی ئې په تحول او تطور تر بل هر چا ښه پوهېږي. مګر دا خبره بايد هم په ياد ولرو چي د ژبي ماهران خو هم د چا خبره جادوګران نه دي چي

پټې دي پر معلومې وي. هغوی ځان ته د څېړنې ټاکلي اصول لري او له دغو اصولو څخه په کار اخیستلو کې لازمو وسایلو ته اړتیا لري. د ژبپوه له پاره په لازمو وسایلو کې یو هم پخواني متون دي. هر څونه چې دا متون له غل و غشه پاک وي او د لیکوال یا شاعر ژبه تمثیل کړای سي، هغونه (هغومره) د ژبې د متخصص کار اسانه کوي. د متونو مقایسوي څېړنه د ژبې له متخصص سره د لهجو په پېژندنه کې هم مرسته کوي".

د دغه اثر څلورم څپرکی چې د متونو سمولو اصول دي، او د علمي سرچینو په رڼا کې څېړل شوي په دغه څپرکي کې د آثارو د سمولو اصول او تګلوري، د نسخو ډله بندي، د متن څېړنې هدف او موخه، د ماخذونو لیکل، حاشیه لیکنه او نورې لارښوونې لوستلای شو، دغه بحث یو تیوریکي لارښود بحث دی، چې د علمي سرچینو په مرسته او لارښوونه ئې د متونو دسمولو آر اصول په علمی توګه تشریح کړي دي.

د اثر دویمه برخه:

د دغې برخې په لومړي څپرکي کې پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې څېړل شوي او په ځانګړې توګه هغو متونو او لیکنو ته ونډه ورکول شوې چې هغه پرختیزپوهانو پورې اړه لري، په دغه لړ کې د قدامت په پام کې نیولو سره د هغو پښتو پوهانو هلوځلو او راټول کړه شویو متونو علمي ارزونه شوې چې په دغه برخه کې ئې آثار د پښتو ادب او یو شمېر کلاسیکو شاعرانو د آثارو په اړه نه هېرېدونکي او د پاملرنې وړ دي، په دغه لړ کې لیکوال د دورن خرستوماتي یا منتخبات، د پادری هیوز کلید افغاني، د راورټي ګلشن روه، د فرانسوي دارمستتر هارو بهار او نور د یوې نوې کتنې په ترڅ کې چاڼ کړي دي، سره له دې چې د دغو ختیزپوهانو دغه یاد شوي په زړه پورې آثار زموږ د هیواد نومیالیو پوهانو هم په خپل وخت کې چاڼ

کړي وو، خو د هوتک صاحب په دغه اثر کې د هغوی پر څېړنو برسېره ډېر نور جالب او د پاملرنې وړ ټکي لوستلای شو، په دغه برخه کې تر ټولو جالبه خبره چې هوتک صاحب ورته متوجه شوی دا ده چې د برنارد دورن په وخت کې په لویدیز کې یو شمېر پوهان چې د هغو آثار د متني کره کتنې په برخه کې تر هر چا او هر ځایه رسېدلي وو د دورن غوندې پوهانو تر نظر نه دي تېر شوي او یا دا چې ده هغو ته د خپل اثر په برخه کې پام نه دی کړی او د پښتو منتخباتو په برخه کې ئې د هغو پوهانو تیوریکي لارښوونې په پام کې نه دي نیولي، ځکه هوتک صاحب وایي چې دغه پښتو منتخبات ئې د هغو اصولو پر بنیاد برابر نه برېښي او دغه علمي کار بیا هم د متن پوهنې پر اصولو برابر انتقادي متن نه دی. همداسې ئې د هیوز، راورټی او دارمستتر د لیکنو په اړه هم خپله ارزونه علماً په ټولو جزئیاتو سره په دغه څېړ کي کې په هراړخیزعلمي ډول کښلې ده.

په دویم څپر کي کې هغه کلاسیک آثار او د هغو ارزونه شوې چې په لمریزحسا ب تر ۱۳۵۲ کال پورې په افغانستان کې د افغاني پوهانو له خوا برابر شوي او چا پ شوي دي، په دغو آثارو کي د احمدشاه بابا او د عبدالقادر خان پر دېوانونو، پټې خزانې ، د رحمان بابا پر دېوان، د کاظم خان شیدا پر دېوان، د حمید ماشوخېل او شمس الدین کاکړ پر دېوانو، د میاشرف پرپښتو عروض، او دستارنامې پر چاپي متنونو باندې رڼا اچول شوې او د هغو پر ښېګڼو او نمیګړتیاوو باندې ئې د مستندو بېلګو په وړاندې کولو سره یوه جامع متني کره کتنه چې د پښتو ادب د څېړونکو لپاره له هرپلوه لارښودې او روزونکې ده زموږ په واک کې راکړې ده.

په دریم څپر کې هم له ۱۳۵۲ کال څخه وروسته د چاپي آثارو لړۍ ته دوام ورکړ شوی چې په هغو کې په دغه دوره کې مهم چاپي آثار لکه د علم رساله، د قلندر دېوان، یاقوت السیر، د سکندرخان لیلی و مجنون، د

صديق دېوان، سواتنامه، د رحمت داوي ليلى و مجنون، د حاجي جمعه دېوان، د حبيب الله دېوان، د حميد دېوان، د ملا لتاړ دېوان او نور چې شمېر ئې په دويم او دريم څپرکو کې تر (۴۲) پورې رسېدلی او په افغانستان کې چاپ او خپاره شوي دي يو يو په دقيقه توګه مطالعه شوي او ارزول شوي دي او هغه ستونزې چې په دغو آثارو کې ليکوال موندلي او څېړلي يوه يوه په ډاګه کړي دي او د دغې علمي پروژې لومړی برخه هم پر همدغه څپرکي باندې پای ته رسېدلې ده.

د دغې علمي پروژې اهميت:

–يو دا چې د هوتک صاحب جوړونکی کار به تر هر څه دمخه د دغو آثارو د بيا چاپ په ترڅ کې لويه مرسته وکړي، ځکه نو دا ويلای شو، چې دغه کار په خپل ذات کې يو نوی علمي کار او علمي ارزونه ده چې د نژدې يوې پيړۍ په ترڅ کې د پښتو څېړنو او چاپي آثارو په اړه ترسره کېږي او تر ډېره حده پر متني انتقادي کتنه باندې انتقادي کتنه ده چې د يوه اثر د کره کولو او يوه بشپړ انتقادي متن په رامنځته کولو يوه علمي هڅه او پرمخ تللی ګام دی.

– دا علمي کار له ډېرو وختو وروسته د يوه داسې باصلاحيته ليکوال له خوا پرمخ بېول کېږي چې د متونو په څېړنه کي اوږده تجربه او پوهه لري او تر هر څه دمخه په پښتو ژبه کې يو مسلکي ليکوال او کره کتونکی دی چې مخامخ له دغه مسلک سره لوی شوی او پښتو ژبه ئې د زده کړې او څېړنو ساحه ده او دغه څانګې ته لکه زموږ يو شمېر دوستان له نيمې لارې نه دی ورننوتی. ځکه زه باورلرم چې د دغه اثر علمي اهميت به په مسلکي لحاظ زموږ او نورو په علمي ادبي کړيو کې ډېر د باور وړ وي.

– د دغې څېړنې لوی اهميت په دې کې دی چې هوتک صاحب هغه د

هیڅ ډول طمعې او ځان ښودنې او ان چې د یوې فرمایشي پروژې په نامه نه ده پیل کړې، بلکې د هغې خواخوږۍ له مخې ئې تر سره کړې چې هره کرښه او هر لغت ئې د یوې نا پایایه مینې او لېوالتیا څرګندونه کوي داسې چې له پښتو سره د لوړ انساني صمیمیت علمي بېلګه ورته ویلای شو. داسې بېلګه چې پر پښتو ژبه باندې پر دغه ناتار او څپاو کې ډېرو لږو څېړونکو په دومره وړیا بیه لورولې ده.

– د یوه حقیقت په توګه باید دغه ټکی ومنو چې یوه کوټلې څېړنه او تحقیق هغه مهال آسانه کار دی چې منابع او ماخذونه موندل ئې ستونزه نه وي، همدا مهال دا ډول علمي کارونه په نوره نړۍ کې د یوې ډلې له خوا د زیاتو مادي آسانتیاوو په خرڅولو تر سره کېږي، خو پښتانه او پښتو لا تر اوسه د پوهې او شعوري خوځون هغه پړاو ته نه دي رسېدلي چې دا ډول علمي کارونه وهڅوي او د پوهانو قدرداني دې وکړي، خو هوتک صاحب دغه کوټلې څېړنه د مهاجرت په چاپېریال او امکاناتو سره په داسې حال کې چې وړ منابع او آثار ئې هم په واک کې نه ول بیا هم بشپړه کړې چې له هر پلوه د قدرداني او ستاینې وړ ده.

او په پای کې یو ځل باید ووایم چې په دغه څېړنیز اثر کې د لیکنې ټول ارزښتونه املایي او انشایي برخې او د تبویب اصول په بشپړه توګه په پام کې نیول شوي دي او د یوه بشپړه ادبي اثر ټول علمي ارزښتونه او وړتیاوې له ځان سره لري.

زه دا اثر زموږ په څېړنیز بهیر کې یوه اوچته او علمي بریا بولم او هوتک صاحب ته په دغه برخه کې له پاک خدایه د لازیاتو بریو هیله کوم. وائي چې نامتو لیکوال فاکنر له امریکا سره ځکه مینه کوله چې دا ئې هیواد و او د ژوند نه هېرېدونکي روياوې او انځورونه ئې له هغه سره تړلې وو. زموږ هوتک صاحب هم له هیواد او پښتو سره همداسې مینه او رویاوې لري

ځکه ئې په خپل دغه کار سره یو ځل بیا زموږ د لویو هستیو لکه علامه رشاد او علامه حبیبي او لسګونو نورو ارواوې خوشاله کړې.

اوږد ژوند او بریاوې ئې په برخه!

پوهنوال دوکتور عبدالخالق رشید

د ۱۳۹۰ کال د جدي ۱۸

ادمنتون – کاناډا

سریزه

زیات و کم پنځه ویشت کاله کېږي چې د پښتو پخوانیو متونو له څېړنې او چاپ ته له تیارولو سره مې سروکار دئ. په دې برخه کې مې تر کار پیل کولو وړاندې نه د متن په باب څه مطالعه درلوده او نه مې د متن برابرولو په برخه کې لازمه تجربه. د کار په پیل کې مې هغه چاپ سوي متون د لاربنود په توګه ځان ته ایښي ول چې تر ما وړاندې نورو مشرانو او همزولو پوهانو تهیه کړي ول. ما ته د هغوی د کار میتود ځکه معتبر ایسېدی چې فکر مې کاوه هغوی تر متن برابرولو وړاندې د دغې علمي مشغلې په باب لازمي څېړني کړي وې او بیا ئې نو پر متن باندي کارونه پیل کړي ول. زه چې هر څونه د دغه علمي ډیسیپلین تَل ته ورننوتلم، هغونه د خپل ځان نارسایي او د نورو د کارونو نیمګړتیاوي راته څرګندېدلې او په رشتیا سره باید اعتراف وکړم چې د خپل کار نیمګړتیاوي مې تر بل هر چا ډېري مخې ته درېدلې. ما به لیدل چې زموږ له پخوانیو متونو سره په څومره بېباکۍ سره چلند کېږي، څونه په بې مسئولیتیو سره لاس پکښې وهل کېږي، څونه په جرئتمندۍ سره ځان ته دا حق ورکول کېږي چې د یوه کلاسیک شاعر په کلام کې په خپل زعم سره د اصلاح؟ په منظور مداخلې وسي، د پېړیو پېړیو پخوانۍ ژبه په وچه سپین سترګي سره پر اوسنۍ لهجه باندي عیارېږي او تر ټولو ئې بده لا دا چې دغو ټولو بېباکیو او بې مسئولیتیو ته بیا د علم او پوهني او د معاصرو علمي پرنسیپونو او

میتودونو پر توګ وراغوستل کېږي. زړه به مي له شنوخته ډک سو، خو له کاره مي لاس نه کیښ او په دې هیله مي تعقیباوه چي ننني کار مي ګوندي تر پروني او د سبا کار به مي تر ننني یو څه پر علمي موازینو برابر سي.

په دې لړ کي مي یو وخت د شېراز د حافظ کلام کوت او په هغه کي مي ستر ګي پر دغه بیت ولګېدې چي ویلي ئې دي:

رشته تسبیح اگر بگسست معذورم بدار
دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود
(دیوان – ص ۲۸۰ چاپ ۱۳۸۵ش)

راته څرګنده سوه چي د حافظ شېرازي په دغه بیت کي د "ساعد" پر لغت باندي اختلاف سته او په ځینو نسخو کي ئې پر ځای "دامن" راغلی دئ:

"دستم اندر دامن ساقی سیمین ساق بود"

په یو بل ځای کي مي ولوستل چي پر دغه یوه لغت باندي پراخ نظرونه ورکول سوي او اووه حاشیې پر کښل سوي دي.

په یوه حاشیه کي ئې د "دامن" کلمه ځکه مناسبه بللې ده چي په دغه نیم بیتي کي د (سین) توری ډېر راغلی دئ او د "ساعد" کلمې سین چي هم پر سرباری سي، په بیت کي د بېخونده تکرار عملیه پېښېږي او دا کار بیا د شعر کیفیت ته تاوان رسوي.

په بله کي بیا د "ساعد" لغت تر "دامن" ښکلی بلل سوی دئ.

په بله حاشیه کي راغلي دي چي د پخوانیو متونو په تصحیح کي باید دا خبره په پام کی ونیول سي چي په خپله شاعر کومه کلمه یا کلمات استعمال کړي دي. د لغت ښایست یا بدرنګي د متونو په مصحح پوري اړه نه لري. موږ باید هڅه وکړو چي د اولنیو ادیبانو میراث د لرغونو تاریخي آثارو په شان وساتو او داسي و نه کړو چي هغه له خپلو سلیقو سره سم وتوږو او بدلون پکښې راولو. که مو دا کار وکړ، ګویا اصل اثر مو له منځه یووړ.

د حافظ په یوه بیت کې د یوې کلمې په باب دغو څرګندونو زما د دې اوسني کتاب د لیکلو له پاره پلمه جوړه کړه. له ځان سره مې وویل چې وګوره، د حافظ په کلام کې د یوې کلمې یا لغت په برخه کې څومره دقت په کار اچول سوی دئ. له بده مرغه موږ په پښتو متونو کې داسې په پراخ لاس مداخلې کوو چې ګویا دا مو خپل شخصي ملکیت دئ، هر راز چې ئې اړوو، را اړوو، خپل حق ئې بولو. په زړه کې راوګرځېدل چې د بامیان د مجسمې الوزول او د خوشحال خټک په دېوان کې په بېباکۍ سره لاس وهل دواړه تاریخي ګناه ده او د لرغونو آثارو محوه کول دي. دغو اندېښنو مې پر ذهن باندې دونه فشار راووست چې ایستل کېدل ئې په دې برخه کې له څه لیکلو پرته ناممکن ول. د دې اثر په لیکلو سره به مې اوږې لږ څه سپکې سي. زما د دې لیکنې معنا دا نه ده چې ګویا زه اول سړی یم چې په دې برخه کې قلم چلوم. نه، تر ما دمخه هم زموږ متنپوهانو دغه نیمګړتیا درک کړې ده او ښاغلي سرمحقق زلمي هیوادمل خو په دې برخه کې د خپلې رسمي پروژې په توګه یو تیزس (د متن څېړني میتودولوژي) هم کښلی دئ او په هغه کې ئې د یو شمېر هندي علماوو مقالې له اردو څخه په پښتو ژبه راژباړلي او خپلې تجربې ئې هم پر زیاتي کړي دي. خو نه پوهېږم چې د هیوادمل صاحب دغه کتاب به کوم چا د ځان د کار له پاره لارښود کړی وي که یا؟ ما ته د دې کتاب د مطالعې موقع هغه وخت میسره سوه چې د متن څېړني او متن خپروني په کار کې مي ښه ډېر کلونه پر خپل سر مزلونه وهلي ول. د دې کتاب مطالعې راسره ډېره مرسته وکړه او ځان راته پر خپلو اندېښنو باندي حق په جانب ښکاره سو او په دې باب مي د نورو آثارو د لیکلو اړتیا لا زیاته محسوس کړه. د ۲۰۱۰ع کال په دوبي کي مي په کار پیل وکړ او د همدې کال د نومبر په سر کي مي له خپل خواخوږي دوست ښاغلي استاد حبیب الله رفیع سره زموږ په کور کي د خپل تر لاس

لاندي کار په باب خبري وکړې او ورته ومي ويل چي د پښتو چاپي متونو ټول بهير ته کره کتنه په پام کي لرم او حتی المقدور به هر متن په ځانګړې توګه تر نقد لاندي ونيسم. هغوی هم د دې کار پر اړتيا د تائيد مهر ولګاوه[1].

تر دغو مقدماتي خبرو وروسته زه خپل مسئوليت ګڼم چي په دې برخه کي له استاد ډاکټر عبدالخالق رشيد څخه د زړه له کومي مننه وکړم چي د کتاب دغه ټوک ئې کتلی دئ او پر هغه ئې خپله ګټوره ليکنه کړې ده او ما ته ئې نوري لازمي مشورې هم راکړي او ما هم عملي کړي دي. له ښاغلي هارون خپل څخه هم منندوی يم چي د ځينو ماخذونو په موندلو کې مرسته راسره کړې ده. د ښاغلي جهاني صاحب هم د منني پوروړی يم چي د خپل کتابتون ځينی کتابونه ئې له ويرجينيا څخه تر ما پوري رارسولي دي. ګران روهيال خو زما د لاس لکړه ده. که دی نه وي زما لاس ګوډ دئ. برکتونه دې مل او هڅانده روحيه دې پياوړې وي. د طلوع افغان ورځپاڼې او د تاند ويبپاڼې چلوونکي دي هم خدای ونازوي چي د دې کتاب د محتوياتو لومړی مسودې ئې خپرې کړي دي. دا دئ خپل کار ستاسي مخ ته ايږدم او کره کتنو ته مو په ورين تندي هر کلی وايم.

م . هوتک

(۱) استاد رفيع صاحب په دغه وخت کي کاناډا ته تشريف راوړی وو او په ټورنټو کي زما او نورو دوستانو د ليدو په خاطر له کالګري څخه تر ټورنټو پوري د اوږده سفر مشقت په ناروغ بدن پر ځان منلی وو. پاک خدای دي د دغه شان خواخوږو کمی نه راويني (آمين).
پر دې خبرو باندي اوس (۲۹مه د ډسمبر ۲۰۱۱ع) دا يادابنت زياتوم چي ما په دې برخه کي خپل کار په درو ټوکو کي په پام کي نيولی دئ. په لومړي ټوک کي به په افغانستان کي تهيه سوي متون، په دوهم ټوک کي په پښتونخواکي برابرسوي متنونه او په دريم ټوک کي به د دواړو ټوکو کمبوتی، وڅېړل سي.

لومړۍ برخه

- متون
- د متن څېړني اصول او روشونه
- د متونو په مسخه کېدلو کې د پيوريزم اغېزه
- په پښتو متونو کې پر تې ستونزې

لومړی څپرکی

متون

متن د لغت له مخې کلکې او لوړې مځکې ته ویل کېږي. جمع ئې "متون" یا "متان" ده. په مجازي معنا سره د یوه کتاب یا یوې لیکنې عبارت ته ویل کېږي. په عبارت کې د کتاب یا لیکنې حاشیې او زواید نه راځي یعني حاشیې او زواید (تعلیقات او نورې برخې) د لیکنې د متن جزء نه دي.

د ادبي تیورۍ له مخې، متن د سمبولونو یوه پر له پورې او سره تړلې مجموعه ده چې د یو راز معلوماتي پیغام رسوونکې وي (ویکیپیډیا).

زیاتره پوهان په دې عقیده دي چې متن باید تحریري (لیکلی) وي. شفاهي کیسې او اولسي سندرې د متن په کټګورۍ کې نه سي راتلای.

متون چې له یوه نقل څخه بل نقل ته رالېږدول کېږي، هرومرو ئې په شکل او مفهوم کې لږوډېر بدلون راځي. له دغه بدلون څخه هیڅ متن مستثنی کېدلای نه سي. اسماني کتابونه لا، له قرآن کریم پرته نور ټول په خپله اصلي بڼه پاته نه دي. د قرآن کریم د اصلي متن په ساتنه کې د پاک خدای ﷻ پر ارشاد سربېره چې فرمايلي ئې دي: "انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون" (الحجر: ۹ آیت)، د حافظانو رول هم ستر دئ. قرآن کریم د

حفاظو په همت او برکت تر نن پوري په پوره امانتدارۍ سره بې له جزئي ترین توپیره خوندي پاته دئ. اسلامي پوهان د قرآن په معجزه توب کي یو دلیل همدا راوړي چي په متن کي ئې هیڅ تغیر نه دئ راغلی.

نور اسماني کتابونه لکه تورات، انجیل او زبور هیڅ یو په خپل اصلي شکل پاته نه دي او د نورو اسماني ادیانو پیروانو دغه تحریف او تصحیف پټ کړی هم نه دئ. دوی دا خبره مني چي د تورات او انجیل اوسني متون لاسوهلي متون دي.

په ارکاییکو متونو کي د تحریف او تصحیف د همدغه جریان سته والي د متني نقد اړتیا رامنځته کړې ده او نن ورځ وینو چي متني نقد د یوه علمي ډیسپلین په توګه مطرح دئ او ځان ته خپل اصول او روشونه لري.

متني نقاد څوک دئ؟

متني نقاد (Textual Critic) هغه چا ته ویل کېږي چي یو متن دوهم ځل داسي ترتیبوي چي تر ممکني اندازې پوري د مؤلف په لاس لیکل سوي بڼې (original) ته نزدې وي. په اروپایي ژبو کي د اوریجنال (اصل) له پاره د (archetype) یا (autograph) لغتونه هم کارېږي له (archetype) څخه مراد د متن هغه نسخه ده چي نوري موجودي نسخې ټولي ورڅخه په مستقیمه یا غیرمستقیمه توګه کاپي سوي وي او (autograph) معمولاً هغي نسخې ته ویل کېږي چي د مؤلف په خپل لاس لیکل سوې وي. په دې ډول نو ګویا د متني نقاد کاروبار هم له لیکلو (تحریري) موادو سره دئ. هغه څوک چي د خلکو له خولو څخه فولکلوري سندري او کیسې راغونډوي، د متني نقاد په تعریف کي نه ځایېږي. د متني نقاد غایي هدف د یوه داسي انتقادي متن برابرول دي چي اصلي نسخې ته ډېر نزدې وي.

د متني نقد له پاره اوس د (lower criticism) اصطلاح هم کارېږي او له هغې څخه مراد هغه هڅه ده چې نقاد غواړي د متن تېروتني پيدا کړي او له متن څخه ئې وباسي. د دې په مقابل کې د (higher criticism) اصطلاح هم سته چې هغه بيا د اصلي متن د تاليف، د ليکلو د نېټې او ځای مسايل څېړي. دا دواړي اصطلاحوي په متني نقد کې شاملي برخي دي.

په لوېديځو ادبياتو کې متني نقاد تر زياتي اندازې له لاتيني آثارو، يوناني ادبياتو (ډرامې)، بايبل او د شکسپير له آثارو سره سروکار لري. د دغو لرغونو او کلاسيکو آثارو په سوو کاپۍ (نقلونه) د زمانې له توپانو څخه ژوندۍ راوتلي دي، خو د هري کاپۍ ارتباط د هغې له اصلي نسخې سره څرګند نه دئ او کله کله خو لا مشکوک هم وي. متنپوهانو له پېړيو پېړيو راهيسي هڅه کړې ده معلومه کړي چې د دغو آثارو کوم نقل يا نقلونه له هماغه اصلي نسخې څخه راوتلي دي. متني نقاد دغه مسايل او له هغو سره نوري اړوندي موضوعګاني تر څېړني لاندي نيسي.

د کلاسيکو اروپايي متونو[1] د برابرولو د انتقادي ميتود په برخه کې واردواره درو الماني پوهانو په اساسي توګه کار کړی دئ چې فريدريک وولف، ايمانول بيکر او کارل لشمان نومېدل.

فريدريک وولف Friedric August Wolf (۱۸۲۴–۱۷۵۹) فيلا لوجيسټ وو. د ده نوم د کلاسيکي فيلالوجۍ په بنسټ ايښوونکو کې راځي.

ايمانول بيکر Immanuel Bekker (۱۸۷۱–۱۷۸۵) خپل اوږد عمر د يوناني متونو د انتقادي نسخو تهيه کولو ته وقف کړی وو. ده تر څلورو سوو

---

[1] د کلاسيک کلمه زموږ په ادبي حلقو کي يوازي د "پخواني" په معنا زيات رواج لري خو د کلاسيک مفهوم تر دغه حد پراخ دئ او کلاسيک آثار هغو پخوانيو آثارو ته ويل کېږي چې په خپله نوعه کي د نمونې او سرمشق درجه او حيثيت ولري.

زياتي قلمي نسخې سره مقابله او پر کورنيو باندي ډلبندي کړې. ده د يوناني مؤلفينو شپيته ټوکه آثار چاپ کړل.

کارل لشمان Karl Lachmann (۱۷۹۳–۱۸۵۱) تر بيکر لا هم مخ ته ولاړ او د بېلابېلو نسخو د مقابلې له لاري ئې وښودل چي څه راز کولای سو د خپلو ورکو او لرغونو نسخو په باب قياس وکړو، د هغو اصلي حالت ځانته معلوم کړو او حتي صفحه بندي ئې کړو.

د پښتو آثارو د انتقادي متونو د برابرولو کار نه دومره اوږده سابقه لري او نه هم په دغه برخه کي له نړۍ والو منل سوو اصولو سره سمون. البته هغه کار چي په دې برخه کي تر اوسه پوري سوی دئ، غنيمت دئ خو بشپړ بايد و نه ګڼل سي. زموږ محققين د پښتو انتقادي متونو د برابرولو کار د ختيځ پوهانو (برنارد دورن، هنري راورټي، دارمستتر) په لاس پيل سوی بولي. په رشتيا سره هم د دغو ختيځ پوهانو کار او زيار په دې برخه کي د ستايني وړ دئ خو د دوی کار هم پر هغو اصولو باندي سل په سلو کي ټيک نه خېژي چي د دوی په وخت کي په اروپا کي منل سوي او معمول سوي ول. د دوی د کار په باب به زه د دې کتاب په څلرم څپرکي کي وږغېږم.

په افغانستان کي د پښتو متونو د برابرولو کار د علامه پوهاند عبدالحي حبيبي (۱۹۱۰ – ۱۹۸۴ع) پر لاس په کندهار کي پيل سوی دئ. لوی استاد حبيبي په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال له کندهار څخه د خوشحال خټک (۱۶۱۳ – ۱۶۸۸ع) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه خپور کړ او هغه ئې له څلورو خطي او يوې چاپي نسخې له مخي برابر کړی وو. تر دې وروسته د پښتو متونو خپرېدل له کندهار، کابل، پېښور او کوټي څخه د رسمي موسسو او انفرادي اشخاصو له خوا روان دي، کله ئې سرعت زيات او کله کم وي. په دغه اوږده موده، څه دپاسه اويا کاله کي چي کوم پښتو متون خپاره سوي دي، هغو ټولو ته مي لاس نه رسېږي، خو کوم چي راته

میسر دي، د هغو ټولو کره کتنه به د همدې کتاب په نورو راتلونکو څپرکو کي که د خدای رضا وه، وکړم.

خطي نسخې د متونو د اصلي منابعو په توګه:

موږ چي کله په پښتو ادبیاتو کي د متونو د تصحیح په باب رغېږو، مراد مو تر ډېري اندازې پوري په لاس کښلي متون (خطي نسخې) وي. خطي نسخې د بشري پوهنو د ټولو څانګو له پاره اصلي منابع دي. د چاپ صنعت تر رواج مخکي د بشري علومو او په هغو کي د لیکل سوو کتابو د تکثیر او خپرښت کار د همدې خطي نسخو او د هغو د کاتبانو پر لاس سر ته رسېدلی دئ. د دوی د نه ستړي کېدونکي تلاښ نتیجه اوس دومره ستره ده چي د نړۍ زیاتره موزیمونه، کتابتونونه او علمي – تحقیقاتي مرکزونه په دغه راز آثارو ډک دي.

خطي نسخه څه ته وایي؟

په مروجو قاموسو کي نسخه (د لومړي توري په پېښ او د درېیم توري په زوَر) د لیکني، مکتوب، یادداښت، مسوده، ... په معنا ثبت سوې ده او عربي لغت دئ. په دغه ژبه کي ئې نور معادل لغتونه یا شکلونه "نسخت، نخسة" دي. په پخوانیو کتابو او قاموسو کي ئې "نسخه" د مطلق کتاب په معنا کار کړی ده.

ځیني محققین د نسخې د تسمیې په وجه کي لیکي چي دا لغت له "نسخ" (د نون په زوَر) څخه مشتق سوی دئ. "نسخ " زایل کولو، د اعتبار له منځه وړلو او د کوم شي ردولو ته وایي (غیاث اللغات). کله چي یو کاتب کوم کتاب له کوم بل کتاب څخه رانقل کړي، په دې ډول ګویا لومړی (منقول عنه) کتاب د نوي نسخې په منځ ته راتګ سره له اعتباره ولوېد او

رد سو. ځکه نو دې نوي ليکل سوي متن ته "نسخه" وايي.

د "نسخه" کلمې منشاء چې هر څه وي خو مراد ورڅخه هغه مطالب دي چې په ښکه، نل يا فلزي قلم سره په رنګ يا سياهي پر يوه پاڼه باندي ليکل سوي يا له کوم بل کتابه رانقل سوي وي او په انګرېزي ژبه کي ورته د (manuscript) لغت کارېږي[۱].

خطي نسخو ته له دوو زاويو څخه پاملرنه کېږي. د متونو مصحح له يوه نظره ورته ګوري او هغه نسخه پوه چې سروکار ئې د نسخې له مادي ارزښت او د انتيک پلورني له مارکيټ يا له موزيمو سره وي، بيا له بل لوري ورته ګوري. متن څېړونکي او نسخه پوه دواړو ته د خطي نسخې د کاغذ نوعيت، د ليک (خط) څرنګوالی، د نسخې د پوښ (وقايې)، تذهيب او ميناتور په باب معلومات خورا ډېر اهميت لري خو په دې اهميت کي د دواړو دلچسپۍ جلاجلا استقامتونه لري. د متن څېړونکی د نسخې د کاغذ، د ليک د رنګ، وقايې او تذهيب څېړلو ته ښايي له دې اسيته مجبور وي چې تر کار لاندي نسخه به ئې د ليکلو يا د تاليف نېټه نه لري. خو نسخه پوه ته بيا دا ټول اړخونه هر يو په خپل ځای کي ځکه ډېر مهم دي چې د هغو له مخي د نسخې مادي ارزښت او بيه ټاکلای سي. د متن څېړونکي او نسخه پوه کار يو د بل بشپړوونکی دئ او يو بل ته ګټه رسوي.

د پخوانيو متونو خپرېدل دا لاندي ژبنۍ ګټي لري:

- متون د خپل عصر ژبه تمثيلوي:

ژبه لکه نوري پديدې د زمانې له بدلونو او تحولاتو سره سم تغير

---

[۱] په يوناني طبابت کي ئې "نسخه" د کاغذ هغې ټوټې ته ويل چې طبيب به د دوا (درمل) نوعيت، د استعمال طريقه او د معالجې نوري لاربښووني پر کښلې. اوس هم زموږ په معاصر طبابت کي نسخه په همدې معنا کارېږي. د دغې ټوټې کاغذ له پاره په انګرېزي کي (prescription) لغت کارېږي.

مومي او پر خپل حال نه پاتېږي. د زمانې په بدلونو کې ټول هغه ټولنيز، اقتصادي او سياسي تغيرات شامل دي چې يوه ژبه ورسره مخامخ کېږي. پر ديو ملکونو ته مهاجر تونه، له خپل پلرني او اصلي ټاټوبي څخه لېږدېدني، پر نورو ملکو باندي يرغلونه او د نورو له خوا پر ځايي خلکو باندي تاړاکونه او فتوحات، د ژبي د ويونکو د اقتصادي حالت لوړتيا او ځوړتيا، د سياسي رژيمو او واکمنيو اوښتل رااوښتل او نوري دې ته ورته ژوري پېښي پر ژبه باندي اغېزه کوي. د دې اغيزې په نتيجه کي ژبي ته نوي لغات، نوي وراشې او نوي ژبني عناصر ننوزي او هغه چې د ژبي ويونکو ته د هضمولو او منلو وړ وي، په ژبه کي ئې ساتي. څرنګه چې ټولنيزي، اقتصادي او سياسي پېښي هم تل "پښه پر ځای" نه پاتېږي او بدلون مومي، ځکه نو د هر عصر او هري تاريخي مرحلې ژبه ځانته خپلي ځانګړتياوي لري، ځانته خپلي وراشې او اصطلاحات لري، ځانته خپل مروج لغتونه لري او په جزئياتو کي ځانته خپل ګرامري جوړښتونه لري. له يوه تاريخي عصر څخه بل ته د اوښتلو په جريان کي ژبه هغه ځانګړتياوي، وراشې، اصطلاحات او لغتونه له ځان سره ساتي چې د دا بل نوي عصر ايجابات ئې د هضمولو توان ولري.

د همدې تحليل له مخي د هر عصر متون د هماغه عصر د ژبي د سکښت او جوړښت ښکارندويي کوي. که په پخوانيو متونو کي د اوسنۍ زمانې له غوښتنو سره سم بدلونونه راوستل سي او لاسوهني پکښې وسي، ګويا د متن روح او جوهر ته ځوک صدمه رسوي. دا مسخه سوی متن نور نه د هماغه خپل عصر ژبه تمثيلولای سي او نه هم په خپل اصل ليکونکي، مؤلف يا شاعر پوري اړه درلودلای سي. دغه راز مسخه سوی متن بيا د يوه ژبپوه له پاره هم ستونزي پېښوي ځکه دی به د ژبي تحول او تطور د يوه داسي متن له مخي څېړي چي هغه متن به د خپل عصر د ژبي نمايندګي نه کوي بلکي د يوه بل عصر د کاتب لاسوهني به ئې رنګ و جوله وراليشه کړې وي.

- متون د زړو لغاتو ذخیره لري:

لکه په تېر بحث کې چې مو ولوستل، هر متن د خپل عصر و زمان د مسلطې ژبې نمایندګي کوي. د هر عصر مسلطه ژبه د خپلې زمانې پر مروجو لغاتو باندې ولاړه وي او همدا لغتونه کاروي. د عصر په تېرېدلو سره ځینې لغات مري او ځینې ژوندي پاتېږي او د نوي زمانې په محاوروي ژبه کې کارېږي. د لغاتو مړینه دا معنا لري چې له محاورې څخه وزي او خلک ئې نور په خپلوخبرو کې نه کاروي. زاړه متون د هغو لغاتو د خوندي ساتلو ځای وي چې د نوي عصر په محاوره کې د بېلابېلو عواملو له اسیته له استعماله لوېدلي وي.

که متن له هماغه اصلي (Origin) حالت سره سم یا هغه ته په ورنږدې بڼه وساتل سي، نو دغه لغتونه د بیر ته ژوندي کېدلو چانس موندلای سي او بیر ته محاورې ته ورننوتلای سي. د متن د لغاتو اړول یا د چا خبره معیاري کول د خیانت تر درجې پورې دروند جرم او ګناه ګڼل کېدلای سي.

- متون د خپل عصر لیکدود رابښیي:

که متن په خپل اصلي حالت باندې وساتل سي نو د هغه له مخې یو محقق د هماغه عصر لیکدود ځان ته معلومولای سي او د لیکدود په مرسته بیا د هماغه عصر د لغاتو تلفظ هم تر یوې اندازې پورې پېژندل کېدلای سي. د شرقي ژبو الفباوې د لغاتو د سم وینګ په بشپړ څرګندولو کې ډېرې بریالۍ نه دي، خو محقق د خپلو تجربو له مخې له لیکنۍ ژبې څخه د هماغه عصر د لغاتو وینګ تر یوې اندازې پورې ځانته معلومولای سي. د وینګ معلومېدنه بیا د هماغه عصر د هماغې ټاکلې ژبې په لهجه باندې له پوهېدنې سره مرسته کوي. د لهجو پوهېدنه د نومورې ژبې د معیاریت د ودانۍ له پاره د خښتو کار ورکوي. د لیکدود ارتقایي او

انحطاطي سیر څېړنه په ژبپوهنه کې خورا مهم بحث دئ او تر سر تېرول ئې د ژبي په کره کولو کې پوهان بې لاري کوي.

د متونو ناقد یا تصحیح کوونکی د عادي ناسخ یا کاتب حیثیت نه لري، بلکي د ده مسئولیتونه د یوه امانتدار په توگه خورا ډېر دي. د مصحح له پاره لازمه ده چي په ځان کي دغه وړتیاوي او اړتیاوي ولري:

د متن پر ژبه باندي تسلط درلودل.

د متن د ژبي د تاریخي تحول او تطور په باب معلومات درلودل.

د متن له ژبي سره د نورو تړلو ژبو پوهنه درلودل.

د مؤلف په باب معلومات درلودل.

د مؤلف د عصر د تاریخي و ادبي جریاناتو په باب علم درلودل.

د مؤلف د نورو آثارو په باب، که موجود وي، مطالعه درلودل.

دوهم څپرکی

د متن څېړني اصول او روشونه

د متونو د تصحیح اصول:

اوس چې مو د متن په ارتباط یو لړ عمومي احکام او اصول بیان کړل، زه پر ځان لازمه بولم چې د دې ټول بیان په پای کې د متونو د برابرولو په برخه کې هغه معیاري اصول راوړم چې د متنپوهنې ټول پوهان ورباندې متفق دي، دا اصول د ډاکټر المنجد له هغې لیکنې څخه په پښتو راژباړم چې "قواعد تحقیق المخطوطات" نومېږي.

د ډاکټر صلاح الدین المنجد د دغې عربي مقالې او فارسي ترجمې یادونه د ښاغلي زلمي هیوادمل "د متن څېړنې میتودولوژي" نومي کتاب په (دوولسم مخ) کې سوې ده او له یادونې څخه داسې ښکاري چې ښاغلي هیوادمل دا مقالې کتلې یا لیدلې وې. ده د همدې کتاب له ۸۷ مخ څخه تر ۱۱۷مخ پورې د ډاکټرالمنجد د مقالې اردو ترجمه، چې دکتر فضل الرحمن ندوی کړې ده، په پښتو ژباړلې ده. د پښتو ترجمې عنوان ئې "د مخطوطاتو د تحقیق اصول" دئ. ښاغلي هیوادمل تر دغې یادونې لس کاله وړاندې هم په دغه مشخصه برخه کې د ډاکټر منجد د لیکنو حوالې لري[1].

[1] وگ: اسماءالحسنی – د سر خبرې، الف مخ، ۱۳۵۹ش، کابل پوهنتون.

د ډاکټر المنجد د نوموړي مقالې فارسي ترجمه اوس زما مخ ته پرته ده او عنوان ئې "روش تصحیح نسخه های خطی" دئ. دا ترجمه د استاد حسین خدیوجم په قلم سر ته رسېدلې ده. ما (هوتک) چې د فارسي ترجمې او د ښاغلي هیوادمل د پښتو ژباړې ځیني برخي سره مقابله کړې، راته معلومه سوه چې په پښتو ژباړه کي له لنډیزه کار اخیستل سوی دئ. زه نه پوهېږم چي دا لنډیز به د اردو مترجم کار وو، که د پښتو ژباړونکي.

ما (هوتک) د متونو د تصحیح په باب د ډاکټر المنجد تر مقالې بله زیاته هراړخیزه څېړنه لوستلې نه ده. په دې برخه کي د همدې مقالې د محتویاتو، چې د متونو د تصحیح خورا عمده ټکي لري، دوهم وار رانقلولو او ژباړلو ته ځکه اړ یم چي لومړۍ پښتو ژباړه ئې د اصلي متن لنډیز راته ایسي. په ننني علمي نړۍ کي د علمي مطالبو د بیا بیا ترجمې دود (عنعنه) سته. په عین ژبه کي د مهمو مقالو، رسالو او کتابو بیا بیا ترجمه کول باید د دغو آثارو د اهمیت په معنا وګڼل سي او هره ترجمه له ها بلې سره د مرستندویي لیکني حیثیت لري. زه به تر هر څه دمخه د دغه دانشمندمحقق په باب په لنډه ډول وړغېږم.

ډاکټر صلاح الدین المُنَجِّد څوک وو؟

د ډاکټر صلاح الدین المنجد د ژوند او علمي کارو په باب زه د سید علي طباطبایي یزدي له هغې لیکني څخه استفاده کوم چې د دغه ستر عالم د وفات پر وخت ئې د (درگذشت صلاح الدین المنجد) تر سر لیک لاندي کښلې ده.

ډاکټر صلاح الدین المنجد په ۱۹۲۰ع کال په دمشق کي زېږېدلی او په ۲۰۱۰ع کال د جنورۍ پر نونسمه په ریاض کي وفات سوی دئ. پلار ئې شیخ عبدالله منجد نومېدی او په دمشق کي شیخ القراء (د قاریانو مشر) وو.

ډاکټر المنجد په اسلامي زړو متونو او خطي نسخو کې ژوري څېړنې کړي او ارزښتناک آثار ئې کښلي دي چې شمېر ئې تر یو سلو پنځوسو اوړي. ده د خپل مثمر ژوند په اوږدو کې مسکو، کیمبرج، توبینګن، مونیخ، پاریس، تهران، کراچي، دهلي، استانبول، بغداد او د اسلامي هیوادو نورو ښارو ته علمي سفرونه کړي او د نړۍ په مشهورو پوهنتونو کې ئې ویناوې او کنفرانسونه ورکړي ول.

د متونو د تصحیح په باب د ده غوره اثر "قواعد تحقیق المخطوطات" نومېږي چې په عربي ژبه ئې کښلی او د ایراني محقق حسین خدیوجم په قلم په فارسي ژبه ترجمه سوی دئ.

دوکتور صلاح الدین المنجد

د المنجد د رسالې فارسي مترجم استاد سید حسین خدیوجم د مشهد پوهنتون استاد وو. په افغانستان کې ئې د ایران د فرهنګي سلاکار په توګه کار کړی وو. ده د متونو په څېړنه، تصحیح او ترجمه کې څه دپاسه دېرش کتابه خپاره کړي دي چې په هغو کې د امام غزالي د کیمیای سعادت او احیاء علوم الدین ترجمه او تصحیح ئې ما (هوتک) ته معلومه

ده. استاد سید حسین خدیوجم په ۱۳۶۵ هـ ش کال مړ سوی دئ. خو ما ته د المنجدد دغه کتاب بله فارسي ترجمه هم رامعلومه ده چې د محمود فاضل (یزدی مطلق) په قلم سر ته رسېدلې ده او (روش تحقیق و تصحیح کتابهای خطی) نومېږي.

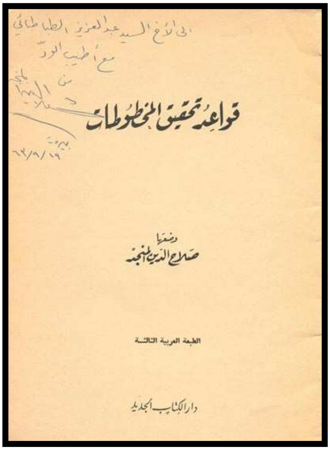

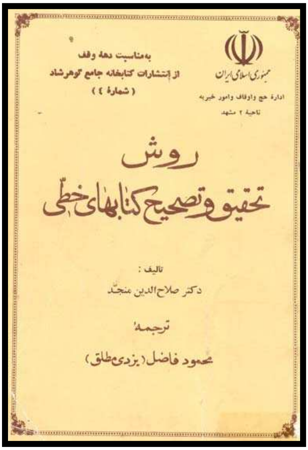

زه به په دې برخه کې د ډاکټرصلاح الدین المنجد له خوا د متن برابرولو په برخه کې ټاکل سوي روشونه د ده د خپلي لیکني له فارسي ترجمې څخه په پښتو راواړوم او خپلي تجربې او خبري به د لمنلیکونو په ډول ورسره مل کاندم.

ډاکټر صلاح الدین المنجد په خپل دغه اثر کې تر یو لړ مقدماتي خبرو وروسته لیکي:

ترجمه: په دې ځای کې مو بړ د تالیف د منځته راتګ یا د لیکپوهني او اخځپوهني په باب او یا د کاتبانو د روشونو او د حدیث د اصطلاحاتو په باره کي نه ږغېږو. که څه هم دا ټولي خبري د تحقیق له روش سره مرسته کوي او هر څوک چې د متونو د تصحیح او خپرېدلو کار پیل کوي، باید تر هغه دمخه ئې په دغو مطالبو سر خلاص وي. له دې امله خپلي خبري د تحقیق

هغو علمي روشو ته راواړوو چي له څېړونکو سره د متونو د تصحیح او تهیه کولو په کار کي مرسته کوي.

د نسخو راغونډول او اوډل

الف – د نسخو راغونډول:

۱ – که وغواړو چي یو پخوانی متن وڅېړو، نو وار د واره باید تر ممکني اندازې پوري په هغو بېلابېلو نسخو باندي ځان خبر کړو چي د نړۍ په کتابتونو کي خورې ورې پرتې دي.

۲ – دا کار د بروکلمان کتاب (GAL) او د هغه ضمیمو ته د مراجعې له لاري ممکن دئ[۱]. که دا کتاب د ستونزي د حل له پاره کافي نه وي، نو بیا دي د هغو کتابتونو د عربي ژبي د خطي نسخو فهرستو ته مراجعه وسي چي بروکلمان په خبر نه وو، یا د بروکلمان د کتاب د ضمیمو تر بشپړېدو وروسته برابر سوي دي[۱].

---

[۱] کارل بروکلمان Brockelmann (سپتامبر ۱۸۶۸ – مه ۱۹۵۶) د شلمي پېړۍ په لومړۍ نیمايي کي له سترو الماني ختیځ پوهانو څخه دئ. د نورو مشهورو آثارو په څنگ کي ئې د (عربي تالیفاتو تاریخ) ډېر مینه وال لري. دا کتاب د ۱۸۹۷ ـ ۱۹۰۲ع کلونو تر منځ خپور سو او وروسته بیا یو لړ ضمایم هم پر زیات سول او په پنځو ټوکو کي د ۱۹۳۷ – ۱۹۴۲ع کلو تر منځ نشر سو. د دې کتاب اهمیت په دې کي دئ چي ټول هغه آثار ئې راغونډ کړي دي چي په عربي ژبه لیکل سوي دي. ختیځ پوهانو او اسلامپوهانو د دغه کتاب خورا تود هرکلی وکړ (هوتک).

[۱] د پښتو نسخو له پاره دا لاندي کتابو ته مراجعه له تصحیح کوونکي سره مرسته کوي:

– فهرست نسخ پشتو آرشیف ملی افغانستان

– پښتو کتابونه: د راز محمد ویښ لیکنه او ترجمه

– د هند د کتابخانو پښتو خطي نسخې: د زلمي هیوادمل لیکنه

– د پښتو د ادبي تاریخ خطي منابع: د زلمي هیوادمل لیکنه

- (Catalogue of PASHTO MANUSCRIPTS in the libraries of the British Isles)

(هوتک)

۳ – له هغه وروسته چې د نسخو ځای ځایګی مو معلوم کړ، باید د هغو د پېژندني کار د لومړنیو فهرستو په مرسته پیل کړو او د خپلې اړتیا وړ نسخې پکښې غوره کړو، عکس (کاپي) ئې واخلو او په دې ډول باید د داسي یوه صحیح متن تصویر په واک کي ولرو چې د نورو کسانو له لاسوهني او تحریف څخه خوندي پاته سوی وي.

۴ – هغه نسخې چي له نافهرست سوو کتابتونو څخه په لاس راځي، اول ئې باید عکس (کاپي) واخیستل سي او بیا څېړنه ورباندي پیل سي.

ب – د نسخو اوډل (ترتیب):

د نسخو اوډل په دې ډول دي:

۱ – تر ټولو ډېره ښه نسخه چي د تصحیح او نشر پر وخت باید د متن په توګه غوره سي، هغه نسخه ده چي په خپله د مؤلف په لاس کښل سوې وي.

۲ – د مؤلف د نسخې تر موندلو وروسته باید دا خبره وڅېړو چي مؤلف خپل دغه کتاب په یوه وار تالیف کړی دئ او که ئې په څو پړاوو کي. دا کار په دې خاطر ضروري دئ چي موږ ځان ډاډمن کړو چي زموږ په واک کي پر ته نسخه د مؤلف د کتاب وروستی شکل دئ.

۳ – د مؤلف تر خپلي نسخې وروسته وار هغي نسخې ته رسېږي چي مؤلف د نورو کسانو په لاس تر کتابت وروسته لوستلې یا ورته لوستل سوې وي او مؤلف په خپل لیک اعتراف کړی وي چي نوموړې نسخه ئې لوستلې یا ورته لوستل سوې ده.

۴ – تر دې وروسته نو وار هغي نسخې ته رسېږي چي د مؤلف له نسخې څخه نقل سوې یا ورسره مقایسه او مقابله سوې وي.

۵ – بیا نو هغي نسخې ته وار رسېږي چي د مؤلف په ژوند کي کتابت سوې وي او د پوهانو تعلیقات او لمنلیکونه ورباندي کښل سوي وي.

۶ – ورپسې هغه نسخه راځي چي د مؤلف په زمانه کي کتابت سوې

وي خو تعليقاتورباندي كښل سوي نه وي.
۷ – نوري نسخې چي د مؤلف تر مړيني وروسته كتابت سوي وي، پر دوه ډوله دي، پخوانۍ او اوسنۍ. پخوانۍ تر اوسنۍ غوره دي او په هغو كي بيا هغه نسخه غوره ده چي د يوه پوه په لاس استنساخ سوې وي، يا كوم پوه ته لوستل سوې او د هغه د تاييد وړ ګرځېدلې وي.
كله كله داسي هم پيښېږي چي پر يوه نوې، صحيح او ډېره دقيقه نسخه باندي پېښن سو چي تر هغي زړې نسخې به غوره وي چي لاسوهنه او تحريف پكښې سوى وي. كله به بيا يوه داسي نوې نسخه په لاس راسي چي د مؤلف له كومي معاصري نسخې څخه سيده او په ښه توګه رانقل سوې وي.
كه مو د مؤلف نسخه و نه موندله، نو د تحقيق هدف مو بايد د متن يوه داسي شكل ته رسېدل وي چي د مؤلف و تاليف ته ډېر نزدې وي او له تحريف او لاسوهني څخه پاک وي، ځكه په عمومي توګه هر څونه چي د خطي نسخې د كتابت نېټه د مؤلف له زمانې څخه ليري كېږي، په هغې كي د كاتبانو لاسوهني زياتېږي.
۸ – كه د يوه كتاب له پاره نوري پېژندل سوي نسخې موجودي وي، د يوې نسخې له مخي د هغه تصحيح او خپرېدل روا نه دي او دا په دې خاطر جائز نه دي چي د كتاب تر خپرېدلو وروسته بيا څېړني او اعراب ايښوولو ته اړتيا پيدا نه سي.
ج – ډلبندي:
ځيني كتابونه د وخت په تېرېدلو سره عام مقبوليت پيدا كوي او په

نتیجه کي ئې خطي نسخې زیاتېږي[۱]. په دغو نسخو کي بیا دوې درې یا زیات و کم نوري نسخې داسي وي چي د تېروتنو، یا لمنلیکونو او یا د متن د زیاتوالي او کمښت له مخي ډېري سره ورته وي او داسي ښکاري چي ګویا له یوې واحدي نسخې څخه دي رانقل سوي وي[۲]. په داسي حالاتو کي باید سره ورته (مشابه) نسخې ډلبندي سي او د هر ګروپ (برخي) له پاره د لنډیز په توګه یو توری باید وټاکل سي لکه (الف ګروپ، ب ګروپ، ج ګروپ) او له هر ګروپ څخه باید یوه نسخه غوره سي چي د نسخو د ثبت په وخت کي ئې د اختلافو له پاره استناد په وسي.

د متن څېړنه

د څېړني هدف او روشونه ئې:

له څېړني څخه مراد دا دئ چي بې له شرحو څخه یو صحیح متن رامنځته سي او هغه راز متن وي چي مؤلف ترتیب کړی او کښلی وي. زیاتره محققین دغه ټکي ته متوجه نه دي او په نتیجه کي لمنلیکونه له بې ځایه شرحو او زوائدوڅخه ډکوي[۱]. د مثال په توګه د لغاتو شرحي، د نومو شرحي او له چاپي کتابو څخه د داسي مطالبو نقلونه چي په متن کي هغو ته

---

[۱] په پښتو ژبه کي د اخوند درویزه دمخزن الاسلام او د رحمان بابا د دېوان خورا زیاتي نسخې کاتبانو کښلي دي او هر ځای موندلي کېږي (هوتک).

[۲] په پښتو کي زما د معلوماتو له مخي، د احمد شاه بابا دېوان همداسي ځانګړتیا وي لري او خطي نسخې ئې ډېري سره ورته دي (هوتک).

[۱] په پښتو متونو کي د دغه زوائدو او اوږدو شروحو په مثال کي د تاریخ مرصع متن راوړلای سو چي اصلي متن د ۲۰۰٦ع کال چاپ له مخي (۵۷۲ مخه) او مقدمه و تعلیقات ئې (۷۰۴ مخه) دي. زه (هوتک) هم د اوږدو شرحو په تکلیف باندي مبتلا یم او ځان نه سم ځني خلاصولای (هوتک).

اشاره نه وي سوې او دغه راز د مؤلف پر خبرو باندي تعليقات. دغه راز اوږدې اوږدې او ستومانوونکي شرحي کله کله لوستونکی د متن له مطالعې څخه خواتوری کړي.

د متونو څېړنه بايد په لاندي ډول سر ته ورسېږي:

۱ – د کتاب، د هغه د نامه او مؤلف ته د هغه د انتساب د سموالي څېړنه.

۲– که نسخه په خپله د مؤلف په ليک کښل سوې وي، ليکدود ئې بايد په هماغه شکل وساتل سي[۱].

۳ – که مؤلف له نورو کتابو څخه نقل قولونه را اخيستي وي او مأخذ ئې ښوولی وي، بايد هغه کټ مټ ثبت سي. کمي او زياتي، سموالي او ناسم والي ته ئې بايد په لنډ ډول په لمنليکونو کي اشاره وسي. د مثال په توګه بايد وويل سي: دا متن په پلاني کتاب کي د الفاظو په توپير يا زياتوالي او کموالي سره راغلی دئ.

۴ – کله کله مؤلف خپل مأخذ نه وي ښوولی. په دې صورت کي که محقق ته مأخذ ورمعلوم وي، ښه او ډاډمن کار به دا وي چي هر مطلب خپل مأخذ ته حواله سي.

له پورتنيو دوو ټکو (۳ – ۴) څخه يوازي د متن د مطمئن توب او سموالي له پاره استفاده کېږي.

۵ – کله کله قلم د مؤلف له واکه ووزي، يا حافظه ورسره مرسته و نه کړي او په نتيجه کي کوم لغت يا نوم په ناسمه توګه ثبت سي. محقق کولای سي دغه تېروتنه په لمنليک کي سمه کړي او متن په هماغه ډول چي دئ، وساتي. ځکه متن چي مؤلف په خپل خط کښلی وي، د ده د

---

[۱] ما د حنان بارکزي دېوان د ده په خپل لاس کښلو نسخو له مخي ترتيب کړی دئ خو په افغانستان کي د مروج تعامل له مخي مي (کښي) په (کي) اړولي دي چي بايد نه مي وای اليش کړي (هوتک).

افکارو، پوهي او علمي شخصيت نمايندګي کوي.

۶ – که نسخې بېلابېلي وي، يوه نسخه بايد د کار د تاداو (اساس) په توګه غوره سي چي په دې ډول اصلي متن خوندي سي.

۷ – په لمنليکونو کي د نسخو توپيرونو ته يعني د روايتو اختلافو ته اشاره کېږي.

۸ – د روايت د اختلاف په صورت کي بايد مصحح د هر روايت په باب تر تحقيق وروسته، په متن کي هغه څه ثبت کړي چي د سموالي له مخي تر نورو غوره وي. د لاسوهلي او تحريف سوي روايت يا بل اشتباهي مطلب يادونه په لمنليکو کي کېږي.

۹ – که په يوه نسخه کي کوم مطلب وليدل سي چي په اصل نسخه کي راغلی نه وي، دغه مطلب بايد پر اصل نسخه باندي ور زيات سي او په لمنليک کي ورته اشاره وسي. البته دا کار هغه وخت صحيح دئ چي محقق ته ثابته سي چي نوموړی مطلب د کتاب په اصلي متن پوري اړه لري او ناسخ يا کاتب له خوا پر زيات سوی نه دئ. که ورته ثابته نه وي، نوموړی مطلب بايد په لمنليک کي راوړل سي، يا هغه ته اشاره وسي.

۱۰ – که کوم توری يا کومه کلمه له متن څخه لوېدلې وي، محقق ته اجازه سته چي لوېدلې برخه پر متن باندي ورزياته کړي. په دې شرط چي زياته سوې کلمه بايد په پټريو (لويو قوسو) کي کښېږدي. قدماوو (اولنيو) هم د حديثو په کتابو کي د هغه څه زياتونه مجاز بللې ده چي د حديث له متن يا سند څخه به لوېدلې وه[1].

۱۱ – که په نسخه کي کوم ځای سوری يا څيري سوی وي او د متن

---

[1] بناغلي هارون په دې باب له ابن کثير څخه يو مهم متن په خپل کتاب کي راوړی دئ. وګورئ: تحقيق النصوص –قاهره، ۱۹۵۴.

یوه برخه له منځه تللې وي او دغه له منځه تللې برخه په کومه بله خطي یا چاپي نسخه کي موجوده وي او دغه متن له لومړۍ نسخې څخه نقل سوی وي، مصحح کولای سي دغه کمبوت د هغه له مخي پوره کړي او په لمنلیک کي ئې یادونه وکړي. زیاته سوې برخه باید په پټریو (قوسو) کي ونیول سي. خو که محقق کمبوت ځای یا نالیکلې برخه په بل مأخذ کي پیدا نه کړي، باید متن هماغسي ناقص پرېږدي او په لمنلیک کي دي لوېدلي یا نالیکلي برخي ته اشاره وسي.

۱۲ – ځیني مصححان د زیاتو نسخو د سته والي په صورت کي، د یوې باوري نسخې له غوره کولو څخه ډډه کوي، یعني په یوه وخت کي پر څو نسخو باندي تکیه کوي. دا کار که څه هم مصحح ته نامحدوده آزادي ورکوي خو له دې آزادۍ سره سره بیا هم څوک د تېروتني له بابته مطمئن کېدلای نه سي. دا کار هغه مصحح په ښه توګه کولای سي چي د کتاب د مؤلف او د هغه د سبک او ژبي په باب ښه پوره معلومات ولري. سره له دې هم ښه دا ده چي پر یوه نسخه باندي اعتماد وسي او هغه بیا له نورو نسخو سره مقابله سي او غوره او سم ثبت ئې انتخاب کړه سي.

۱۳ – اولنیو محققینو که به د کوم کتاب دوې نسخې وموندلې، یوه به ئې له بلي سره مقابله کوله او اختلافونه به ئې د یوې نسخې په لمن کي نقل کول او ورته لیکل به ئې "فی نسخة کذا". په دغه راز مواردو کي به هغه څه چي په لمنلیک کي نقل سوي ول، ډېر اعتبار درلود. مصحح کولای سي د لمنلیک او حاشیې په منځ کي یوه خوا غوره کړي او په حاشیه کي هغه ته اشاره وکړي.

۱۴ – کله کله یو عالِم سړی کوم کتاب مطالعه کړي او ځیني عبارتونه ئې ورسم (اصلاح) کړي. دغه سم سوي عبارتونه د نسخې ارزښت ورزیاتوي. که مصحح له دغو سم سوو عبارتو سره موافق وي، کولای سي

چي په متن کي ئې راوړي او په لمنليک کي هغه ته اشاره وکړي.

په کلي ډول باید په لمنلیکونو کي د نسخې ټولو تعلیقاتو او حاشیو ته اشاره وسي.

لیکدود:

که نسخه د مؤلف په خپل خط وي، حق دا دئ چي مصحح متن هغه راز نقل کړي لکه مؤلف چي تدوین کړی دئ. مګر د عربي لیک خو د زمانې په تېرېدلوسره بدلون موندلی دئ نو ښه دا ده چي متن د نن ورځي په لیکدود خپور سي[۱]. اولنیو دا کار روا بللی دئ[۲].

کله کله له داسي پخوانیو کتابو سره مخامخ کېږو چي کلمات ئې ټکي نه لري او نن ورځ بې له ټکو څخه د هغو خپرول ممکن نه دي. کله بیا

---

[۱] په پښتو کي هم د ننني لیکدود مراعاتول مناسب کار دئ ځکه که روښاني کتابونه په روښاني الفبې او د خوشحال خان او کورنۍ آثار ئې په ځنځیري الفبې خپاره سي، لوستونکي به ستونزي ورسره ولري. ډاکټر صلاح الدین المنجد په دې برخه کي زیاتره هغه مسایل بیان کړي دي چي د عربي ژبي د متونو په برابرولو کي ډېر په درد خوري. خو څرنګه چي په پښتو آثارو کي هم عربي عبارتونه، آیات، احادیث او عربي مقولې او لغات زیات لیدل کېږي، ځکه ئې زه دلته په بشپړه توګه راژباړم چي له یوې خوا به د لوستونکو په درد وخوري او له بلي خوا به د المنجد دغه ارزښتناکه لیکنه هم نیمګړې سوې نه وي. د ښاغلي هیوادمل صاحب په ژباړه کي ما ته دغه برخه مختصره ښکاره سوه. ښایي اردو ژباړونکي له اختصاره کار اخیستی وي (هوتک).

[۲] وګ: الصلاح الصفدی، الوافی بالوفیات، ج اول، مقدمه (تحقیق هـ ریتر) استانبول ۱۹۳۴.

د هیوادمل صاحب په ژباړه کي دغه اثر "مقدمة الوافی بالوافیات" د صلاح الدین صفدری لیکنه بلل سوې ده. زما د څېړني له مخي د دغه اثر مؤلف "صلاح الدین خلیل بن ایبک صفدی" نومېږي. صفد (د دوهم توري په زېر) د فلسطین یو پخوانی ښار وو چي د اسرائیلو د اوسني هیواد په شمال کي پروت دئ. یهودیان ئې د اسرائیلو څلرم مقدس ښار بولي. نور درې ئې یوروشلیم، حبرون او طبریه دي (هوتک).

پر داسي متونو پيښيږو چي اعراب پکښې مراعات سوی نه وي يعني همزه، پيښ، زور، زېر، تشديد او جزم نه لري او که دغه متون پر هماغه لومړني شکل باندي پرېښوول سي، اشتباهات منځ ته راوړي نو بهتره دا ده چي په دې صورت کي دغه لاندي لارښووني مراعات سي:

۱ – د کلمې د سر همزه (د ابتدا همزه) که ئې معنا اړوله، بايد هر وخت پر خپل ځای پاته وي. لکه أعلام او إعلام.

۲ – د "الف مقصوره" او "ی" تر منځ د اشتباه ليري کولو په نيامت دي تر "ی" لاندي دوه ټکي کښېښوول سي لکه : أبی، أبي.

له بده مرغه په مصر کي د "ی" چاپي توري دغه دوه ټکي نه لري[۱].

۳ – تشديد بايد هر وخت پر تورو باندي کښېږدو.

۴ – د عَلَم نومونو ليکنه هغه شان ضروري ده لکه نن ورځ چي رواج لري[۲]. د مثال په توګه د "سليمن" پر ځای دي "سليمان"، د "حرث" پر ځای دي "حارث"، د "خلد" پر ځای دي "خالد"، د "معويه" پر ځای دي "معاويه"، د "مرون" پر ځای دي "مروان" وليکل سي.

په دې ځای کي د دغه ټکي يادونه بې مناسبته نه ده چي عربي علمي ټولني د (تاريخ دمشق) د خپرولو پر وخت نظر درلود چي هغه نومونه چي په قرآن کي راغلي دي، بايد په پخواني ليکدود سره وليکل سي لکه: اسحق، ابراهيم، اسمعيل. خو زما په عقيده ښه دا ده چي د ځينو هغو کلمو الفونه ورکول سي چي پخوا حذف سوي ول لکه: د "لکن" پر ځای "لاکن"، د "هؤلاء" پر ځای "هاؤلاء"، د "هذا" پر ځای "هاذا" او نور. بايد وويل سي چي نن ورځ په مراکش کي دغه الف ټولو نومړو کلموته ورکول کېږي.

---

[۱] موږ په پښتو تورو کي دغه ستونزه نه لرو (هوتک).

[۲] له عَلَم نومونو (اسماء عَلَم) څخه مراد مشهور نومونه دي. عَلَم د اول او دوهم توري په زور (فتحه) سره (بيرغ) ته وايي او مجازي معنا ئې (مشهور) هم بلل سوې ده (هوتک).

۵ – عددونه باید بېل سره ولیکل سي لکه: د "سبعمئة" یا "سبعمایة" پر ځای دي "سبع مئة"، د "ثلثمئة" یا "ثلاثمایة" پر ځای دي " ثلاث مئة" ولیکل سي.

د دې خبري یادوني ته به اړتیا نه وي چي محقق باید د کتاب په سریزه کي د نسخې د معرفۍ پر وخت د کتاب د اصلي لیکدود په باب ورغږېږي او د هغه ځیني نمونې (بولگې، بېلگې) راوړي او دغه راز د هغي طریقې یادونه هم باید وکړي چي مصحح د دغه لیکدود د اړولو له اسیته غوره کړې ده.

د لنډیز نخښي:

کله کله په متونو کي پر داسي کلمو او جملو پېښېږو چي ډېري تکرار سوي وي لکه پر پیغمبر باندي صلوات (درودونه)، د متوفی کسانو له نامه سره رحمة الله، له صحابه وو سره رضی الله عنه او د حدیثو په کتابو کي د (حدثنا، أخبرنا، أنبأنا) کلمات او نور. اولنیو (قدماوو) ځینو دغو کلماتو ته د لنډېز نخښي ټاکلي او د ځینو کتابو نومونه ئې هم مختصر کړي دي یا ئې په یوه یا دوو تورو اشاره ورته کړې ده.

د لنډېز ځیني دغه نخښي داسي دي:

رحمه الله – رحمه،رح

تعالی – تع

رضی الله عنه – رضه،رض

الی آخره – الخ

انتهی – اه

حدثنا – ثنا

أخبرنا – انا

أنبأنا – انبا

کله کله د حدثنا، أخبرنا، أنبأنا کلماتو لنډيز نخښي نه يوازي راويانو ته د حديث د استناد په برخه کي کاروي، بلکي په خپله په متن کي ئې هم راوړي[1]. د حديثو په کتابو کي د صحاح ستّه او نورو له پاره لنډيز نخښي ايږدي لکه:

بخاري (خ)، مسلم (م)، ترمذي (ت)، ابی داود(د)، نسائي (ن)، قزويني (ق)[2].

ځيني ختيځ پوهان د هغو کلماتو په برخه کي چي زياتي تکرارېږي، د لنډيز د دغي طريقې پالل مجاز بولي او کېدلای سي چي څوک ئې په لمنليکونو کي د هغه مأخذ له پاره هم کار کړي، چي ډېر تکرارېږي. (۱۴ ب) (۱۴ ب) د لنډيز نوري نخښي چي ما (هوتک)ته په نورو منابعو کي په مخه راغلي دي، دا دي:

خ: د بلي نسخې (نسخه بدل) ثبت

خ ل: د بلي نسخې (نسخه بدل) ثبت

خ / م: مؤخّر / مقدّم

ح: د شک او احتمال وړ

---

[1] (وګ: د حسيني نسخه "ذيل على البحر" (د عارف حکمت مخطوطه، مدينه). د هيوادمل په ترجمه کي دغه نوم "الزيل على الصبر" دئ (هوتک).

[2] وګ: ابن عساکر، معجم الشيوخ النبلاء (نسخې په دمشق او د بيت المقدس په خالدية کي). په سريزه کي وايي: "د دې هر ګروپ له پاره مي يو توری ټاکلی دئ چي له تلواري (کم فرصت) ليکوال سره مرسته وکاندم، ځکه جزء د کل استازی دئ".
د مقالې په فارسي ترجمه کي د ابن عساکر د دغه اثر نوم "معجم الشيوخ النبل" ثبت دئ. خو ما (هوتک) چي د ابن عساکر د آثارو ليست وکوت، هورې ئې نوم "معجم الشيوخ النبلاء" وو او ما همداسي وکيښ. د هيوادمل صاحب په ژباړل سوي متن کي يوازي "معجم الشيوخ" ليکل سوی دئ او د "النبلاء" قيد نه لري. نبل، نبلاء د سوريې د يوه ښار نوم دئ چي حلب ته نږدې پروت دئ.

صح: تصحیح سوی شکل

لا: زائد لفظ

ز: زائد

او نور (وګ: رهنمای تصحیح متون، د جویا جهانبخش لیکنه)

د اِعراب شکل:

په متن کي د اِعراب[(۱)] له پاره باید له دې لاندي طریقې څخه کار واخیستل سي:

۱ – که ټول متن او یا ئې یوه برخه معربه وي، باید ټول متن ته اِعراب ورکول سي.

۲ – قرآني آیاتو او احادیثو ته اِعراب ورکول واجب (حتمي) دي.

۳ –هغو شعرونو ته باید اِعراب ورکړه سي، چي لوستنه ئې سخته وي.

۴ –هغو کلماتو ته باید اِعراب ورکول سي چي بې له اعرابه ئې په معنا کي څوک تېروزي لکه معلوم او مجهول ماضي فعل (ضَرَبَ د ضاد په زور – ضُرب د ضاد په پېښ).

۵ – عَلَم عجمي نومونه چي معرّب یا مرّکب سوي دي د رجالو له کتابو یا تذکرو څخه په استفادې سره باید معرّب سي.

۶ – که متن له لویه سره معرّب وي یا وروسته بل چا معرّب کړی وي، په سریزه کي ئې باید یادونه وسي.

سرلیکونه (عنوانونه):

د بابونو او فصلونو سرلیکونه باید د متن تر حروفو غورس ثبت سي.

[(۱)] اعراب د یوې کلمې پر تورو باندي د حرکاتو (فتحه، کسره، ضمه) ایښوولو ته ویل کېږي (هوَتک).

د متن وېش او نومره ايښوونه ئې:

۱ – د مؤلف وېش، ترتيب او فصل بندي بايد په چاپ کي مراعات سي.

۲ – هغه متنونه چي په اساس کي پر فصلو باندي وېشل سوي نه وي ، که لازمه وبلل سي، کېدلای سي چي په داسي ډول پر فصلو باندي ووېشل سي چي متن پکښې تاواني نه سي. د هر فصل له پاره بايد يو سرليک (عنوان) وټاکل سي او په پټريو کي وليکل سي.

۳ – که متن پر باب او فصل باندي وېشل سوی وي، بابونو ته ئې نومرې بايد ورکول سي.

۴ – که تر تصحيح لاندي متن ژباړل سوی وي، د ژباړونکي نوم بايد د متن تر حروفو په کوچنيو تورو سره د صفحې پر يوه لوړه څنډه يا د صفحې په منځ کي وليکل سي.

۵ – د حديثو په کتابو کي بايد احاديثو ته نومرې ورکول سي.

۶ – شعري دېوانونه يا بايد پر هغه شکل پرېښوول سي چي فصل بندي سوي وي، يا بايد قافيې د الفبا په ترتيب ورته واوړل سي او قصيدې او قطعې بايد نومرې ولري.

۷ – ښه به دا وي چي د منظومو او منثورو متنونو ليکو ته نومرې ورکول سي يعني د ليکو (کرښو) پر هرو درو، درو يا هرو پنځو، پنځو باندي نمره کښېښووله سي.

ټکي، فاصلې او اشارې:

۱ – ټکی (نقطه) بايد د هغو جملو په پای کي راسي چي معنا ئې پای ته رسېدلې وي.

۲ – فاصله (ویرگول، کامه) باید داسي (،) کښېښول سي. دغه راز فاصله باید له ټکي سره یو ځای یعني (؛) و نه لیکل سي.

۳ – د پوښتني او حیرانتیا (تعجب) نخښي (؟ – !) باید په خپلو مناسبو ځایو کي کښېښوول سي.

۴ – د "قول" کلمي تر مشتقاتو (قالَ، قیلَ) وروسته دي دوه ټکي سر پر سر کښېښوول سي لکه قالَ محمد:

۵ – په مسجعو متونو کي دي سجعي یوه له بلي څخه د ویرگول (،) په واسطه جلا سي.

۶ – که په متن کي ځیني ځایونه کنډو وي، پر ځای دې ټکي کښېښوول سي، یعني په هر کنډو ځای کي دي درې ټکي (...) ولیکل سي.

قوسونه، کرښکي او نخښي:

– د قرآن آیتونه دي په دا ډول قوسو ( ) کي ثبت سي.

– که د کوم کتاب نوم په متن کي راغلی وي، په مزدوجه فاصله یا گیومه " " کي دي ونیول سي.

– دوه لنډي خطونه (ـ ـ): معترضه جمله دي د دغو خطو په منځ کي راوړل سي.

– دوه عمودي (| |): د دوهمي نسخې هغه جملې دي ،چي په متن کي نه وي راغلي، د دغو دوو خطو په منځ کي راوړل سي.

– مات قوسونه: په دغو قوسو کي دي مصحح هغه بیان راوړي چي دی ئې له خپله ځانه پر متن باندي ور زیاتوي لکه هغه توري او کلمې چي د جملې له سیاقه سره مناسبي وي، باید په دغو قوسو کي ثبت سي.

– مربع ډوله قوسونه یا پټریان [ ]: هغه مطالب چي له دوهمي نسخې

څخه پر اصلي نسخه باندي ورزياتېږي، يا په هغو باندي استشهاد کېږي او يا نوي عنوانونه اصلي متن ته ورکول کېږي، بايد په دغو پتريانو کي وي.

- عادي قوسونه ( ): د متن د مخونو شمېر دي په دغو قوسو کي وليکل سي. که مخونه پر الف او (ب) باندي سره بېل سوي وي نو دي د مثال په ډول داسي (۲۵ الف) او (۱۶ب) وليکل سي.
-)) ـ دغه راز قوسونه له "کذا" سره مترادف دي او په هغو ځايو کي کارېږي چي د متن لوستنه د څېړونکي له پاره سخته وي. تر مشکوک عبارت وروسته دغه نخښه ايښوول کېږي.

د خطي نسخو هره نسخه بايد په داسي توري سره وښوول سي چي د مؤلف له نامه څخه، يا د هغي کتابخانې له نامه څخه چي نسخه پکښې خوندي وي، يا هم د هغه ښار له نامه څخه چي دغه کتابتون پکښې واقع وي، اخيستل سوی وي.

د بېلابېلو خطي نسخو مجموعې ته دي په ابجد تورو سره اشاره وسي. لکه "ب" ګروپ، "ج" ګروپ.

لمنليکونه (حاشيې):

تر اوسه پوري چي مو کوم مطالب بيان کړل، هغه د متن په خارجي شکل او بڼه پوري اړه لري، مګر د مصحح علمي او انتقادي کار د هغه له لمنليکونو (حاشيو) څخه ښکاره کېږي. ختيځ پوهان دغو لمنليکونو ته د يوه خاص هنر په سترګه ګوري، داسي هنر چي پوهي او مهارت ته اړتيا لري.

عربو محققينو د لمنليکونو له پاره ډول ډول لاري پالللي دي. ځيني ئې د نسخو اختلافونه په لمنليکونو کي راوړي او تعليقات و ملحقات په جلا

توګه د کتاب په پای کې پر زیاتوي. دا روش په خاص ډول سره د زیاترو فرانسوي ختیځ پوهانو له خوا پالل کېږي.

دوهمه ډله د نسخو اختلافونه او تعلیقات سره یو ځای کوي او وروسته ئې په لمنلیکونو کې راوړي او دا دواړه بیا د یوې کرښې په واسطه سره جلا کوي. دا روش د ځینو الماني ختیځ پوهانو له خوا پالل کېږی.

دریمه ډله بیا دا دواړه روشونه سره یو ځای کوي.

څلرمه ډله د کتاب په مخونو کې له متن پرته بل څه نه کاږي یعني د روایتو اختلافونه او تعلیقات د کتاب په پای کې راوړي.

زموږ د ځینو څېړونکو روش بیا داسي دئ چې یوه ډله په تشریحاتو، تعلیقاتو او د لغتو په تفسیر کې افراط کوي او بله ډله بیا په کلي توګه ډډه ورڅخه کوي.

که د متونو له تصحیح او څېړني څخه مراد د صحیح متن، د هغه شان متن منځ ته راوړل وي چې په خپله مؤلف تدوین کړی وي، نو دې هدف ته د رسېدو له پاره د لومړۍ ډلي روش سم ښکاري؛ ځکه د نسخو اختلافونه موږ ته هغه صحیح عبارت راښیي چې په متن کې باید راوړل سي. له دې امله نو په لمنلیکونو کې باید یوازي د نسخو اختلاف راوړل سي او په دوهم ګام کې باید له لمنلیکونو څخه د هغو مأخذو د ښوولو له پاره کار واخیستل سي چې په متن کې د هغو یادونه سوې اود محققینو د خبرولو له پاره ګټور وي.

د هغو مأخذو د تشریح او معرفۍ له پاره، چې په متن کې ئې یادونه سوې وي، باید دا لاندي ټکي په پام کې ونیول سي:

۱ – په متن کې د رانقل سوو مطالبو مأخذونه دي په لمنلیکونو کې وښوول سي. لکه: ابن سعید ویلي دي ... په لمنلیک کې دي ورته وکښل سي "په طبقات پلاني ټوک پیستاني مخ کې".

۲ – د قرآني آيتونو په برخه کي دي د آيت شمارې او د سورة شمارې ته اشاره وسي.

۳ – د احاديثو له پاره دي د حديث مأخذ ته اشاره وسي. لکه "احمد په خپل مسند کي ويلي دي" دلته دي د مسند ټوک او د حديث شمارې ته اشاره وسي. البته په دې شرط چي احاديثو ته شمارې ورکول سوي وي.

۴ – شعرونه او شواهد: که ممکنه وي اړوندو دېوانو او د ادبياتو په کتابو کي د موجودو روايتو اختلاف ته دي اشاره وسي. خو که د شعر ويونکی معلوم نه وي، محقق بايد تر خپله وسه پوري هڅه وکړي چي ويونکی ئې معلوم کاندي. له دې بحث څخه په متن کي راغلي عَلَم نومونه او د ځايو نومونه او مشکل لغتونه پاتېږي. که په متن کي د کوم عَلَم نوم او د ځای نوم يا کوم لغت تصحيح ته اړ وي، بايد سمون ئې په لمنليک کي ياد سي. خو که غواړئ چي د کوم عَلَم نوم شرحه بيان کړی يا د کوم ځای جغرافيايي موقعيت څرګند کړی يا د کوم لغت شرح وکاږی، ښه دا ده چي دا خبري د کتاب د پای په ملحقاتو کي راوړل سي څکه په دې ډول به متن په ډېرو لمنليکونو باندي دروند سوی نه وي. که د ملحقاتو په راوړلو سره هم د کتاب متن درنېدی او ستونزي ئې منځ ته راوړلې، بيا دي د اشخاصو د نومو په برخه کي يوازي د مړيني کال ته، بې له مأخذه اشاره وسي او د ځايو د نومونو له پاره دي د هغه موقعيت او مأخذ په لنډ ډول بيان سي. خو د لغاتو په برخه کي دي، په تېره بيا هغه لغات چي په قاموسو کي نه وي ثبت سوي يا په پخوانيو تمدنو پوري اړه ولري، ښه دا ده چي د هغو د تشريح او تفسير له پاره د کتاب په پای کي يو فهرست راوړل سي.

اجازات او سماعات:

۱ – څرنګه چي اجازات (د حديث لاس پر لاس کېدل يا له کوم چا

څخه اوربدل یا پر کوم چا باندي د حدیث لوستل) د حدیثو د کسانو د احوال په څېړنه او د هغوی د عصر په پېژندنه کي اهمیت لري، نو د حدیثو د کتاب خپرولو پر وخت دي هغه اجازات په چاپي متن کي راوړل سي چي په خطي نسخو کي ثبت سوي وي.

۲ – هره لیکه (کرښه) دي، چي په هغې کي اجازه یا سماع وي، جلا نقل سي.

۳ – دغو لیکو ته دي نمرې ورکړه سي او هره نمره دي په قوسینو کي ونیول سي.

۴ – سماعاتو ته دي د لنډیز نخښي ورکړه سي او د دغو نخښو توري باید د متن تر تورو نري (نازک) وي.

۵ – سماعات دي د متن تر تورو په کوچنیو تورو ثبت سي. د سماع تر نقلولو وروسته دي د سماع د اورېدونکي او ویونکي او لیکونکي نوم، د اورېدونکو شمېر او د سماع ځای او نېټه راوړه سي.

فهرستونه:

له فهرست لیکني څخه مراد د خپاره سوي کتاب له مطالبو څخه د استفادې اسانه کول دي، داسي چي هر محقق ته د کتاب د مطالبو موندل ممکن سي. له همدې اسیته دئ چي د ختیځپوهانو له هغو کتابو څخه زیاته استفاده سوې ده چي ګټور فهرستونه ورته برابر سوي دي.

فهرستونه د کتاب د موضوع له مخي ډول ډول وي. د هر کتاب د ټولو ګټورو مطالبو له پاره داسي فهرستونه ترتیب کېدلای سي چي په نورو کتابو کي په نُدرت سره تنظیم کېږي. خو باید پام مو وي چي دا راز فهرست ته نوښت (ابتکار) نه ویل کېږي. ځیني محققین د مطالبو د فهرست په تنظیمولو کي بې فایدې افراط کوي.

ځیني کسان د هغو لغاتو له پاره فهرست جوړوي چي په قاموسو کي راغلي وي. دا کار د اریانتیا وړ دئ ځکه چي قاموسونه په خپله تنظیم سوي فهرستونه دي. هغه تقلیدي فهرستونه چي نن ورځ تنظیمېږي، عبارت دي له:

١ – د نارینه وو، ښځو، قبایلو او کورنیو... د نومونو فهرست.

٢ – د ځایو او هیوادو فهرست.

٣ – د هغو کتابو فهرست چي په متن کی راغلي وي. دا فهرست د مؤلف د مأخذو د پېژندني له پاره، چي کله ډېر زیات وي، ګټور وي.

هر کتاب ته دي د موضوع په تناسب فهرست جوړ سي.

د شعر د دېوان یا د ادبیاتو د کتاب له پاره دي د شعرو د قافیو فهرست واوډل سي. د حدیثو د کتابو له پاره دي د احادیثو فهرست جوړ سي او د هغو لومړي توري دي د الفبې په ترتیب واوډل سي. د جغرافیایي کتابو له پاره دي د تاریخي ځایو فهرست او نخشې تنظیم سي. د تذکرو په کتابو کي دي د نومونو له یادوني څخه ډډه وسي او یوازي دي د لیکوال یا شاعر د ژوندلیک فهرست تنظیم سي. د تاریخ کتابو ته دي د هغو مهمو پېښو فهرست جوړ سي چي په کتاب کي راغلي دي او دې ته ورته نور فهرستونه.

دغه راز د هغو لغاتو له پاره فهرست ته اړتیا سته چي د پخوانیو مدنیتو نخښه وي یا په فرهنګو کي ثبت سوي نه وي او د تصادف له مخي په کتاب کي راغلي وي. د دغو فهرستو د جوړولو اړتیا ځکه سته چي امکان لري په راتلونکي کي د لغاتو د دغه راز فهرستو څخه یو قاموس تالیف سي چي له اوسنیو قاموسو سره به توپیر ولري. اوسني قاموسونه د لغاتو له بدلون او پراختیا سره ګام پر ګام روان نه دي.

فهرستونه دوه ډوله دي:

١ – ساده او معمولي فهرستونه چي په هغو کي عَلَم نومونه راغلي وي. په دغو فهرستو کي دي د هغو مخونو شمارې ته اشاره وسي چي دغه عَلَم نومونه پکښې درج وي.

٢ – مفصل فهرستونه چي په هغو کي عَلَم نومونه راوړل کېږي او وروسته ئې د يوې داسي کوچنۍ نخښي په واسطه سره يادونه کېږي چي د کتاب په هر مخ کي په هغې سره عَلَم سوي وي. له دغو فهرستو سره دي موضوعي فهرستونه، چي په دې وروستيو وختو کي ئې محققين ترتيبوي، مل سي. د موضوعي فهرستو اوډل که ډېر زيار او کوښښ ته اړتيا لري خو هغومره گټه بيا هم لري.

په هر حال هغه کسان چي د فهرستو په تنظيمولو گوتي پوري کوي، بايد د څېړني او تحقيق له روشو سره اشنا هم وي.

(د فهرستو بحث د هيوادمل صاحب په ترجمه کي ډېر لنډ سوی دئ. زما په مأخذ کي ئې تفصيل څه زيات دئ، هوتک).

د سريزې کښلو روش:

مصحح چي د متن د چاپ له کاره وزګار سو، بيا نو بايد د سريزې ليکل پيل کړي. دا کار د دې له پاره دئ چي کله کله مصحح مجبورېږي په سريزه کي د کتاب مخونو ته اشاره وکړي خو دا کار تر هغو پوري ممکن نه دئ څو د کتاب د ټول متن چاپېدل بشپړ سوي نه وي.

په سريزه کي بايد درې مطلبه شامل وي:

١ – د کتاب د موضوع معرفي کول او د هغو ټکو بيانول چي د کتاب تر تاليف دمخه څرګند سوي وي.

٢ – په خپله د کتاب معرفي کول او د هغو کتابو په منځ کي ئې د مقام

روښانه کول چي پر همدې موضوع باندي تاليف سوي دي. دغه راز د هغو نوو مطالبو معرفي کول چي دغه کتاب ئې لوستونکو ته وړاندي کوي. د نومړي اثر ارزښت او د مؤلف مقام او ژوندليک ئې له مأخذ سره يو ځای بيانول.

۳ – د هغي نسخې معرفي کول چي د تصحيح له پاره غوره سوې ده او متن ځنی جوړ سوی دئ.

د نسخې د معرفۍ له پاره بايد دغه لاندي لارښووني مراعات سي:

۱ – د هغه څه معرفي کول چي د کتاب پر لومړي مخ باندي ثبت سوي وي لکه: د کتاب نوم، د مؤلف نوم. دغه راز د کتاب د نامه او مؤلف ته د هغه د انتسابولو د مسئلې د سموالي (رشتياتوب) څېړل[1].

۲ – د نسخو د ليکلو نېټه او د نسخې د کاتب يادونه. د هغو کسانو نومونه دي هم تر ممکني اندازې پوري راوړل سي چي د دغه اثر نوم ئې په خپلو تاليفاتو کي راوړی وي.

۳ – که په کتاب کي د مؤلف نوم راغلی نه وي، مصحح بايد د مؤلف د پېژندلو له پاره کوښښ وکړي يعني د کتاب د موضوع او سبک، د متن د نومونو او د هغو مؤلفينو له ويناوو څخه دي د ده د پېژندني په برخه کي استفاده وکړي چي په خپلو آثارو کي ئې له دغه نومورکي مؤلف سره د ليدني کتني يادونه کړې وي.

که کتاب د ليکني نېټه ونه لري، د نسخې عمر دي د ليک او کاغذ له مخي وټاکي.

---

[1] په زياترو پښتو او فارسي نسخو کي د کتاب او د مؤلف نوم ئې پر لومړي مخ باندي ليکل سوي نه وي. د کتاب او د هغه د مؤلف نوم زياتره د حمد و صلوات او مقدماتي خبرو په پای کي معمولاً د "امابعد" تر کلماتو وروسته راځي. په زياتره خطي نسخو کي د "امابعد" کلمات يا په بېل رنگ ليکل سوي وي يا ئې توري د متن تر تورو غورس وي (هوتک).

۴ – د نسخې د مخونو د شمېر، د هغو د اوږدوالي (طول) او پسور (عرض) اندازه، په هر مخ کې د ليکو (کرښو) شمېر او د هري ليکي د اوږدوالي ټاکنه او د لمنليکونو او د هغو د اوږدوالي ټاکنه ضروري ده.

۵ – د ليک (خط) د ډول ټاکل او دا چې نسخه ټوله په يو ډول خط ليکل سوې که په دوو بېلابېلو خطونو.

۶ – د هغه ليکدود معرفي کول چې د نسخې کاتب پاللی دئ او د هغو لغاتو د بېلګو ليکنه چې مصحح د هغو ليکدود په چاپ کې وراړولی دئ.

۷ – د ليک د رنګ او د رنګ د توپير ښوول. کله کله متن په تور رنګ ليکل سوی وي او سرليکونه ئې په سره رنګ وي، کله ئې فاصلې په سره او شين (آبي) رنګ کښلي وي. دې ټولو ته بايد اشاره وسي.

۸ – د کاغذ او د هغه د ډول پېژندنه.

۹ – زياتوني.

۱۰ – په لمنليکونو کې تعليقات.

۱۱ – اجازات (مناوله[1]، د قرائت اجازه، د سماع اجازه): په سريزه کې دې دې ټولو ته اشاره وسي او اصل دې ئې د کتاب په پای کې ور زيات سي.

۱۲ – تمليکات، (د هغو کسانو معرفي چې د هغوی مالکيت د کتاب پر مخونو باندې ليکل سوی وي[2].

۱۳ – د نسخې د سر او پای د مخونو عکس يا د کتاب له متن څخه د کوم بل په زړه پوري مخ عکس. تر عکسو لاندې بايد په متن کې د دغه عکس د اړوند مخ نومرې ته اشاره وسي.

---

[1] مناوِله هغې اجازې ته ويله کېږي چې شيخ، خپل کوم د سماع وړ کتاب و خپل مريد ته ورکړي او ورته ووايي چې ته د دغه کتاب له مندرجاتو څخه روايت کولای سې (هوتک).

[2] د کتابو څښتنان زياتره خپل مهرونه پر کتاب باندې لګوي يا کله کله خپل نوم ليکي. د مهرونو لوستنه تجربه او مهارت دواړه غواړي (هوتک).

که د مؤلف د لیک نمونه پیدا سي، ښه دا ده چي عکس (کاپي) ئې پر چاپي کتاب باندي ورزیات سي.

۱۴ – که د باوري نسخو شمېر زیات وي، باید ټولي معرفي سي.

۱۵ – د خطي نسخې تر پېژندني وروسته د لنډ نخښو او رمزونو جدول راځي لکه: د نسخو نخښي او د قوسونو نخښي او ...

د مأخذو فهرست:

محقق د هر متن د څېړني او تصحیح له پاره زیاتو مأخذو ته رجوع کوي چي په سریزه یا لمنلیکونو کي د هغو یادونه هم کوي. د دغو مأخذو له پاره باید د کتاب په پای کي یو فهرست جوړ سي او د کتاب او مؤلف نوم او د چاپ نېټه او د هغه د مصحح نوم باید په دغه فهرست کي راوړل سي. د چاپي کتابو په برخه کي دي د کتاب د مؤلف تر نامه وروسته د هغه د مصحح نوم هم یاد سي. د مثال په توګه:

معجم البلدان، د یاقوت حموي لیکنه، د وسټنفیلډ تصحیح، د لایپزیک چاپ ۱۸۷۰.

که په لمنلیک کي مأخذ د لنډیز په شکل لیکل سوی وي باید دغه لنډیز نخښه د هغه له بشپړ نوم سره یو ځای په جدول کي ذکر سي. لکه:

وفیات = وفیات الأعیان، د ابن خلکان لیکنه، قاهره ، پلانی کال.

* * *

دا ول هغه عمومي روشونه چي د متونو په تصحیح کي باید له هغو څخه کار واخیستل سي. د دغي مجموعي په تنظیمولو کي مو داسي صحیح روش غوره کړی دئ چي نه د ختیځ پوهانو د پټو سترګو پیښې پکښې سوي دي او نه هم هغه ګډوډۍ او بې هدفۍ پکښې سته چي د ځینو عربو تصحیح کوونکو په کار کي لیدل کېږي.

دریم څپرکی

د متونو په مسخه کېدلو کي د پیوریزم اغېزه:

له سوچه توب سره مینه د پښتنو د ژوندانه هري برخي ته لار موندلې ده او په دې لړ کي ئې د ژبي د سوچه کولو اشتها خورا زیاته ده. دا اشتها په اولنیو لیکوالو کي هم وه او په اوسنیو کي هم. د ژبي د سوچه توب پر کم و کیف باندي زه په خپل بل کتاب (پر معیاري ژبه د معیار په ژبه یوه څېړنه) کي ښه په پراخه توگه رږغېدلی یم، خو په متونو کي د لغاتو د پښتو کولو پر هڅه باندي دلته په همدې کتاب کي څېړنه کوم. دلته زه په دې باب نه رږغېږم چي دا کار ښه دئ که بد؟ دلته مي مراد دا دئ چي موږ د اولس له ژبي سره څومره بې باکه یو او ځانته مو څومره د مداخلې حق ورکړی دئ.

په دې بحث کي به خبره د خوشحال خان له کلامه راونښلوم او هغه لغتونه به د الفبې په ترتیب راوړم چي خوشحال خان یو راز کښلي خو ناسخینو او کاتبانو یا کوم بل چا پښتو کړي دي.

د خوشحال خان په کلام کي:

اول – لومړی:

د خوشحال خان د کلام په خطي نسخو کي د (لومړي) لغت د (اول) له پاره نه په سترگه کېږي. دی هر وخت (اول) کلمه کاروي. که په کم

ځای کي (لومړی) کلمه راغلې هم وي، په هغه کي به غالباً د کاتبانو او ناسخانو سليقه او انتخاب شامل وي. د کندهار په لهجه کي هم (لومړی) کلمه وارده سوې کلمه ده. اولس د (اول) کلمه وايي.

زه لـــــومړی په اشنايي‌ه نازېدلم
واړه غم و، چي پرې ښه وپوهېدلم
(۱۳۳– مخ)

"لومړي" ته ئې په حاشيه کي کښلي دي "په لومړی، دريمه او څلورمه کي: اول". دا لغت د چاپي نسخو ترتيبوونکو وراچولی دئ.

د همدې غزل په څلرم بيت کي بيا په خپل اصلي شکل ځني پاته سوی دئ.

سر اول د يار د ياد په بالين کښېږدم
لـه غــه پســه په پالنگ باندې څملم
(۱۳۳– مخ)

د خوشحال خان په بل اثر (فراقنامه) کي هم د (اول) کلمه زياته راغلې ده.

اول هی توبه له خپله
وربسې تــوبه له بله
(۵۸ – مخ)

که د خوشحال په لهجه کي (لومړی) تر (اول) زيات مروج وای، په پورتني بيت کي ئې د (اول) پر ځای کارولو هيڅ راز مشکل نه پېښاوه.

د خوشحال خان په عصر کي د (اول) کلمه د ده تر لهجوي اورشو دباندي هم داستعمال پراخ رواج درلود. رحمان باباوايي:

که د ستا د ښکلي مخ عاشقان ډېر دي
زه پـــه واړو کښي اول يم دويم نه يـم
(۷۵– مخ)

دلته هم رحمان بابا د (اول) پر ځای (لومړی) راوړلای سوای خو داسي ښکاربږي چي د اول رواج تر لومړي ډېر مسلط وو.

د پښتو په ځینو لهجو کي د (اول = لومړی) له پاره د (ړومبی) کلمه هم رواج لري. حمید مومند وايي:

چي ئې زه په ړومبي پند پوري خندا کړم
ناصحان پــه نصیحت کا ریشــخندي ییا
(کلیات: ۱۰مخ)

خو د اشرف خان هجري په دېوان کي د (اول) له پاره (اوبنړی) کلمه راغلې ده.

چي هلک له نسه پرېوځي بې خبره
په اوبنړی قــدم ئې تل څکه ژړا ده
(۱۲۴– مخ)

د (اوبنړی) کلمه که په ننني لیکدود باندي وکښل سي، (اوبنی) ځني جوړېږي. دا لغت که د ناسخانو له خوا سم ثبت سوی وي، په شنلو ارزي.

عبدالقادر خان خټک هم د خپل پلار په شان د (اول) کلمه په پراخه توگه راوړې ده چي یو دوه مثاله ئې داسي دي:

اول علم بیا عمل دریم اخلاص دی
دا درې خــویه مــرد عــالم رباني کا
(۲۸– مخ)

یا:

د اتمام سعی کوه چي کار شروع کړې
یا هــرگــز اول د چارې آغــازمــه کــړه
(۲۰۳– مخ)

میرزاخان انصاري وايي:

روح چي ورغی تر تخته
د زړه تــخـت اول اول و
(۳۵- مخ)

مولوي بريالی وايي:

د رقيب په خوشگويي به غلط نه سم
پای بســـته وي پـه اول مـــزله بيهاړ
(اهاړ - ۹۰مخ)

د (اول) کلمه به له (فارسي) سره مشترکه وي خو په پښتو کي دونه اخښل سوې ده چي نور مشتقات ئې هم زېږولي دي. "اولني"، "اول واريز اولاد"، ... په ورځنۍ محاوره کي معمول او مروج کلمات دي.

* * *

بازۍ - لوبي:

بازي د (لوبي) په معنا سره د خوشحال خان په وينا کي ډېره ليدله کېږي. ما ته داسي څرگنده سوې ده چي د خوشحال په کلام کي "لوبي" د مطلق "بازۍ" په معنا نه دي کار سوي بلکي مراد ورڅخه "ټوکي، تمسخر، ساتېرى، تفريح..." هم دي. د پښتو په لوېديځه لهجه کي تر (لوبي) د (بازۍ) لغت زيات رواج لري. په کندهار کي د "بازی، تفريح" له پاره د "سات" کلمه هم کارېږي.

د خوشحال په کلام کي د (بازۍ) کلمه په دې څو مثالو کي لولو:

مخ ئې لکه اور دی، پرې پرتې دي تورې زلفې
څـــه رنگه بازي کا په ســـره اور کي تورارقم
(۱۲۴- مخ)

يا:

دا هم ځای د تعجب دی که ئې وينې
چې مــغول کاندي بازئې په افغان
(۱۶۱- مخ)

کم ځای چې (لوبي) راوړي دي، هورې چا ته داسي شک ورلوېدلای سي چې دا به د خوشحال خان خپل انتخاب نه وو.

عاقــلان له دې دنيا سره کا لوبې
لکه پېغله جن بازي کا په لوځکو
(۱۷۸- مخ)

په حاشيه کې دا يادونه پر زياته کړې ده چې په لومړۍ خطي نسخه کي د (لوبې) پر ځای (بازي کا) راغلی دئ.

لوستونکو ته دي معلومه وي چې "لومړۍ نسخه" هغه خطي نسخه ده چې که ټوله د خوشحال خان خټک په خپل خط کښل سوې نه وي، يوه برخه خو ئې هرومرو د ده په لاس کښل سوې ده او که دا امکان هم بيخي مردود وګڼل سي، دونه خو سړی په يقين سره ويلای سي، چې د ده له خوا کتل سوې او تحشيه سوې ده. يا:

په بازۍ بازۍ وژلي ګڼل نه شي
په خندا خندا خو نو نه کا خونريزه
(۲۱۹- مخ)

يا:

پاسې يا کــــوزې دا کارسازۍ
په ښـــو ښـــو رنګه دلــنوازۍ
اسمان ته ګوره مځکي ته ګــوره
دا چــارې نه دی لـــوبې بازۍ
(رباعيات: ۲۸۱مخ)

په دې څلوريځه کي د "لوبي" مفهوم تر "بازۍ" پراخ دئ.

عبدالقادر خان خټک د "بازۍ" کلمه داسي راوړې ده.

په جهان کي نوي نوي بازۍ کيږي
لايوه تمـامـــــه نه، بلـه برپاى کا
(۲۶- مخ)

که زما اټکل سم وي، نو په پښتو کي "بازي" د انګرېزي ژبي د (Play) او "لوبه" د (Game) کلمې معادله راتلای سي.

بازۍ د رقص کولو په معنا هم کارېږي. د "بازيګر" او "بازينګر" نومونه د "لولۍ، رقاصې" له پاره هم کار سوي دي او په کلاسيک ادب کي ئې مثالونه سته. ميرزاخان انصاري وايي:

د کثرت بازار ئې جوړ کړ لون لون
په هــر څـه کي تماشا د بازيګري
(۲۴۴- مخ)

په کندهارکي د لوټن (ملاقي) کوترو له پاره د (بازۍ) کلمه هغه وخت کارېږي چي کومه کوتره په هوا کي پرله اوړي او رااوړي.

"لوبي کول" په متعدي صورت کي له يو چا څخه په خپله ګټه کار اخيستلو ته وايي. د مثال په توګه د افغانستان جمهور رئيس د شمالي اتحاد په ګټه لوبول کېږي. دلته له لوبولو څخه مراد (بازۍ) نه دي.

له پښتو څخه اوس د "بازي" کلمه په قصدي توګه ايستل کېږي او ځاى ئې "لوبه" نيسي. دا کار زما په خيال له ژبي سره خوشي لوبي کول دي.

٭٭٭

بېلتون، هجران:

عبدالقادر خان خټک د "معظم" په مرثيه کي وايي:

پەژړا پــــە واویلا لــە مــــوړە بیل شــو
هجران هیڅ دلسوزي نە وکړە قصاب شو
(۴۳۶- مخ)

د "هجران" کلمه د عبدالقادرخان خټک د دېوان په کندهار چاپ کي (بېلتون) سوې ده. دا تصرف او په نوموړي دېوان کي نور تصرفات زه غالباً د هغي نسخې د کاتب له خوا ګڼم چي د کندهار چاپ ورڅخه تهیه سوی دئ. د پښتو کولو دغه راز هڅي که په ښه نیت هم سوي وي، د ژبي په ګټه کار نه دئ. ځکه د همدغه مسخه سوي متن له مخي بیا سبا یا بل وخت ژبپوهان د عبدالقادر خان د ژبي پر سکښت او جوړښت باندي قضاوت کوي او څرګنده خبره ده چي په قضاوت کي به ئې غبرګ غاښونه وتلي وي.

✶✶✶

پاشیده، دوړولی:

خوشحال خان وایي:

پرهارونه مې په زړه تازه، تازه شي
دوړولی پر پرهـار باندې نمک دی
(۳۲۳- مخ)

د کلیات مرتب په حاشیه کي ورته کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخوکي (پاشیده) د (دوړولی) پر ځای باندي راغلی دئ. دا غزل ما په کندهار چاپ کي پیدا نه کړه، ښایي تر تېر سوی به یم؟ د (دوړولی) بدلون زما په خیال د ارمغان د مرتب کار دئ. ما ته د حیرانتیا ځای دا دئ چي په ټولو قلمي نسخوکي له دغه راز عمومیت سره نو په متن کي د "دوړولی" کلمه په کم منطِق ځای سوې ده؟

✶✶✶

خوش چشمه، خوښ سترګي، خوږ سترګي:

خوشحال خان یو ځای د خپل ټاټوبي (سرای) په باب وایي:

ځوانان ئې چاق تندرست، چست و چالاک دي په هر کار کي
خــوښ ســترګې، سپين او ســـره، بلـند بالا دي پــه نمای
(۳۳۱- مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (خوښ سترګې) پر ځای (خوش چشمه) دئ او په ارمغان کي ئې (خوږ سترګې) کړی دئ. د چاپي ديوانو د ترتيبوونکو دې خبري ته پام سوی نه دئ چي دلته د (خوش) صفت نه د (خوښ، خوشاله) په معنا راغلی دئ، نه د (خوږ، شيرين) په معنا. دلته له (خوش چشمه) څخه مراد (ښايسته سترګې) ده.

هی! توبه د لاسوهونکي له بې رحميه!

***

د رستم لينده، کمان رستم:

د هجري په ديوان کي يو بيت داسي دئ:

د رســتم لينده ګــردون په اوږه کيدي
غوټيالی چي ترې بيسره تر نقاب شي
(۵۲۴- مخ)

ما چي تر کمه ځايه پوري د اشرف خان هجري ديوان مطالعه کړی دئ، راته څرګنده سوې ده چي اشرف خان د فارسي ترکيبو له استعمال سره زياته مينه لري. دا خو مي ګرسره زړه ته نه لوېږي چي ده دي د فارسي لغتو د پښتو کولو هڅه کړې وي. که ئې فرضاً زړه غوښتلي وای چي د (کمان رستم) پر ځای پښتو معادل راوړي خو (سره و زرغونه، د بوډۍ ټال) به ئې راوړی وای. زه يقين ته په نزدې ګومان سره ويلای سم چي د کاتبانو د پښتو کولو هوس د اشرف خان هجري خپله سليقه وراړولې ده. زه د خپل ګومان له پاره د هجري همدغه غزل د استشهادپه توګه راوړلای

سم چي په هغې کي ئې د عادي پښتو لغاتو پر ځای لا هم فارسي معادل لغات راوړي دي. د دې غزلي څو نور بيتونه داسي دي:

همیـشه فلـک لیـده لکـه دریـاب شـي
شــبانه قمــر نُــما لکــه آفتــاب شــي
هرصورت چي مخامخ شي و اوبو ته
آئينــه ئــې د شــبيه قعــر د آب شــي
نــه بــه نــوم د مهــر وه نــه د مهتــابې
د مخ شکل دي سورج کله مهتاب شي
په سبزه درياب دي مخ هسې جلوه کا
لکـه مِهـر مـه نُماپـه شـنه تـالاب شـي
(الخ)

* * *

درياب، سيند:

خوشحال خان د (درياب) او (سيند) کلمې دواړه راوړي خو هره يوه په خپله خاصه معنا سره کاروي. (سيند) زياتره د (رود= river) په معنا او (درياب) د (بحر= ocean) په مفهوم استعمالوي. په ترکيبي صورت کي هم (سيند) کاروي. د اوښکو سيند،... د کندهار په لهجه کي هم دغه شان قاعده عامه ده. کندهاريان وايي:

"د ارغنداو رود ته مو مېله وايستله". يا "په کراچي کي د درياب غاړي ته ووتلو". دلته له رود څخه مطلب سيند او له درياب څخه مطلب بحر دئ.

په دې لاندي متلو کی هم د درياب کلمه له هغه "سمندر" سره سر نه خوري چي په پښتو کلاسيک ادب کي زيات راغلی دئ.

"د سپي په خوله درياب نه مرداريږي".

"ښه وکه (وکړه) په درياب کې واچوه".

"درياب که لوی دئ چمچه دي خپله".

د "رود" لغت د ملکيار په سندره کي د "سيند" له پاره راغلی دئ:

کـــه روده روده
د تـــرنک روده
خاوند دي وچ کا
چي زړګی مومي
زمـــا خپله سوده

د لغمان ولايت د "سرخرود" سيمي په نامه کي هم رود د سيند له پاره کار سوی دئ. د سرخرود سيمي ته اوس د "سره رود" سيمه وايي خو محلي خلک ئې لاتر اوسه هم "سرخرود" بولي.

خو د خوشحال خان په چاپي کليات کي داسي ځايونه د چا مخ ته راځي چي د کليات مرتب د (سيند) کلمه د خطي نسخو د ثبت پر خلاف راوړې ده. يو ځای داسي لولو:

له دوو سترګو مې روان د اوښکو سيند شو
د دې ســـيند د پاســـه زه لکـه حـباب ځـم
(۱۳۴- مخ)

په حاشيه کي ورته راغلي دي چي په خطي نسخه کي دواړه ځايه (درياب) دئ. ښه! چی داسي ده نو دا "سيند" بيا په کوم مجوِّز ورواچول سو؟ ښايي جواب به داسي وي چي د "درياب" په راوړلو سره د شعر وزن ورانېږي او رشتيا هم ورانېږي، خو زه دا احتمال هم ليري نه بولم چي د خوشحال خپل بيت به داسي وو:

له دوو سترګو مي روان درياب د اوښکو
د درياب د پاســـه زه لکـه حـباب ځـم
(والله اعلم بالصواب)

حمیدوایي:

لا مې زیات په ژړا سوز د سوي زړه شي
په دریاب کي اور رالـــــګي مـــــقرر
(کلیات ۷۰-مخ)

(په پورته بیت کي باید "مقرر" تحقیق سي. ما ته "مکرر" ښه ایسي)

میرزاخان انصاري ویلي دي:

خدای بې مثله پاک دریاب دی
کـــه د زړه پـــه دیـــد عـــــزلت کا
(دېوان – ۲۲مخ)

د دریاب له پاره د "سمندر" کلمه د اردو ژبي "خیرباقي!" دئ چي پښتو ته راننوتلی دئ او له بده مرغه د دغه نوي مهاجر په منلو سره مو د پښتو ژبي دوه لرغوني لغتونه د لحد مېلمانه کړي دي.

"سمندر" په پښتو او فارسي ادب کي جلا معنا لري.

خوشحال خان وایي:

جـــــهان که واړه ســـــره ســـــــور اور شي
ګو مــــان و مـــه کـړه چي عـــارف نور شي

که سمندر غوندې په اور کښې کار نه کا
عـارف ئې مه ګــڼه مـــخ دې ئې تور شي
(د خوشحال رباعیات – ۱۶۵مخ)

رحمان باباویلي دي:

کښت د عشق په تو ده زمکه آسان نه دی
ســــــمندر بـــویه په دې صحـــرا ځــــما
(۱۸- مخ)

یا:

ږدي په خـــوله د سمندر مُهر د مومو
چي څوک ما منع کوي د عشق له شوره
(۳۸- مخ)

یا بل ځای وایي:

د بلبلو و چـــمن و ته پرواز وي
سمندر کا مدام اور و ته آهنگ
(۷۱- مخ)

حمید وایي:

الـهي د مـحبت ســوز و گـداز را
په دا اور کي د سهي سمندر ساز را

د حمید مومند په پورتني رانقل سوي بیت کي چي څوک د "سوز و گداز" قرینې ته وګوري نو د "سهي" پر ځای "ستي" ډېر ورسره وایي.

حمید د "رود" ویی هم راوړی دئ:

په ژړا کي دې دوې سترګې
دوه رودونـــه کـــا ذاهب
(۳۹- مخ)

حمید بل ځای وایي:

هسې یـــم په درد و غم کي د دلبر خوښ
لکه اوسي په سره اور کي سمندر خوښ
(کلیات – ۹۶مخ)

دلته د "سمندر" لغت د "بحر" په معنا نه دئ بلکي مراد ئې د غټ موږک په اندازه یو افسانوي حیوان دئ چي وایي په اور کي اوسي او کله چي له اوره راووزي، مري. د سمندر نوم له یوناني سالامندرا

(salamandra) څخه اخیستل سوی او فرانسوی شکل ئې (salamandre) دئ (د تفصیل له پاره وګورئ: افغان قاموس، غیاث اللغات، لغتنامه دهخدا).

په عربي ژبه کي "السمندر، السمندل" کلمات سته او عربي قاموسو په هغه معنا سره ثبت کړي دي چي په پښتو کلاسیک ادب کي ئې مثالونه موږ ولوستل. په "المورد" انګرېزي – عربي قاموس (د بیروت چاپ ۱۹۷۲ع) کي ئې ورته کښلي دي: "غطایة خرافیه زُعم أنها قادرة علی العیش في النار".

ترجمه: (دغه حیوان – هـ) د خرافاتي کیسو له مخي په اور کي د ژوند کولو توان لري.

دوهمه معنا ئې په "حیوان من الضفدعیات" کړې ده چي پښتو ژباړه ئې "د اوبو حیوان؟" کېږي.

د سمندر کلمه د کندهاري شاعرانو په کلام کي هم سته. مولوي بریالی (شهید) وایي:

په لقب د سمند آتش مزاجه
تن پخته سر په تنور سو بریالی
(اهاړ – ۲۸مخ)

د "رود" کلمه نور مشتقات هم لري چي یو ئې "رودبار" دئ. رودبار د (رود غاړو) ته وایي (وګ: د همدې کتاب ۴مه برخه) دا کلمه د کندهار ښکاریان هم ډېره استعمالوي. د دوی په نظر د رودبار د هېلیو غوښه د چمنانو او تالاوونو د هېلیو تر غوښی خوندوره وي. د تالاوونو د هېلیو غوښه یو رازسوړ بوی (وږم) کوي.

* * *

دستار، بګړۍ:

د (بګړۍ) له پاره د (دستار) کلمه د خوشحال خان خټک شعوري انتخاب دئ او ستر ارزښت ورته لري. دا چې د خټک یوه اثر له پاره چې ئې (دستار نامه) نوم ټاکلی دئ، دا هسې ناڅاپي ټاکنه نه ده. د ده د اشعارو په چاپي دېوانو کې له یو دوو ځایو پرته، چې د (پګړۍ؟) کلمه ئې راوړې ده، نور هر ځای د (دستار) لغت راوړي. هغه ځایونه چې (دستار) پکښې (پګړۍ) سوی دئ، دا دي:

ملامت ئې د عاشق د سر پګړۍ ده
دا پګـړۍ له سره چـیرته اچـوم
(۱۲۹- مخ)

دې بیت ته په حاشیه کې لیکل سوي دي "په لومړۍ، دریمه او څلورمه کې په دواړو مسریو کې د (پګړۍ) په ځای (دستار) دئ" دا تصرف د چاپي دېوانو د ترتیبوونکو له لاسه پېښ دئ. اوس د دې کلمې تړل په خوشحال خان پوري، هغه هم د (پ) په توري، نوې خبره ده.

میرزاخان انصاري د احداد د زوی عبدالقادر پر مرګ باندي داسي وایي:

د روښان د کورسرور وې
د افغان د سـر دسـتاره
(۱۲۹- مخ)

کامګار خټک وایي:

و لحد ته به ئې کـوز کاندي سرتوری[1]
دا چې اوس په سر دستار په خیال روان ځي
(۱۲۵- مخ)

---

[1] د دې بیت دوهم نیم بیتی په چاپ کې وران سوی او ما دلته سم کړی دئ. چاپي ثبت ئې داسي دئ:
"دا چې اوس په سر دستار له خیاله وران ځي"

د کندهاري شاعرانو په کلام کې هم (دستار) کلمه په مخه راځي:

مولوي بريالي ويلي دي:

ايږدي که کج دستارپر کج کاکل ورسره ښايي
دا کج خـــاصيت د پاج دئ گل نه دئ ملامت
(اهاړ – ۱۴مخ)

بگړۍ که پگړۍ؟

هجري وايي:

اکــوړي چې د انــدوه لښــکرو وه نيو
مگر وران شول د برک د پگړۍ ولونه
(۱۷۲– مخ)

عبدالقادرخان ويلي دي:

ځــو شکر خوری خـــاورې خــورې شــولې
ډيري بگـړۍ د خــيال خــــورې شــــولې
چې تل ســــورلي ئې په عــراقـــــيانو وه
اوس تورې خاورې پرې پاس سورې شولې
(۴۱۲– مخ)

د کندهارپه لهجه کې د ستار ته (بگړۍ) وايي. مولوي صالح محمد هوتک ويلي دي:

کوتې ډک د عقله ښه دئ او لـه فکره
په کار نه ده پر وچ سر د بگړۍ پلـنډه
(پاشلي ويناوي – ۹۱مخ)

حاجي ولي محمدمخلص کندهاری وايي:

په سړو پسي نن گــــرزو لـــه اړۍ
کې کالي وي د خــمتا او د وړۍ

سر په کار لرو چې ډک وي د مغزو
نه تړلې پر کـــوم تش کډو بگړۍ
(کلیات: ۲۰۹-مخ)

په لس زره پښتو لغتونه (د پښتو ټولني چاپ ۱۳۲۰ش) کي (بگړۍ)، په پښتو سیند کي (پگړۍ)، په ظفراللغات کي هم (پگړۍ) ثبت دئ.

ځیني څېړونکي فکر کوي چې د (بگړۍ) په کلمه کي د (بگ) ریښه سته. (بگ) غټ ته وايي. (بگ سړی، بگه ښځه). خو ځیني کسان (جهاني صاحب) بیا (بگړۍ) پښتو ته له هندي څخه راغلې کلمه بولي. که داسي وي نو بیا د کلمې د اصل (ب) د پښتو له قاعدې سره سمه په (پ) باندي اوښتې ده او د کندهار لهجې ئې د اصل (ب) ساتلې ده. د (ب) او (پ) اِبدال خو په پښتو و فارسي کي ډېرسته:

اوربوز، پزه، پوزه – بیني
پرې کول، بریدن
بیگاه – پگاه
بزه، پسه
پردی، بیگانه
بالا، بلند، پورته
باستانی، پخوانی
بادشاه، پاچا
برگ، پاڼه ...

په (پ) باندي د (ب) د اړولو بل مثال هم ما ته د خوشحال خټک کلیات په لومړي ټوک، ۲۰۵مخ کي په مخه راغی هورې ئې (بهي – مېوه) د (پهي) په شکل کښلې ده. خو دا بدلون طباعتي تېروتنه نه معلومېږي.

په بیمارو سترګو تل پهې کیښوی شي
د خوشحال په لېمو پښه کښېږده ګستاخه
(۲۰۵– مخ)

په متن کي (کیږده) دئ.

یا:

څو رنګه مخونه په دا خاورو کي بد رنګ شول
څو د خیال کړې پګړئې یاد لري جهان
(۱۶۰– مخ)

یا:

که هر څو باز لري غوټه مهینه
په همت لږ دی بیا تر شاهینه
کږه پګړی دې په سر هغه کښېږدی
چه برابرې نېزې وهینه
(رباعیات – ۲۹۰ مخ)

د حمیدله یوه بیته داسي ښکاري چي (پګړۍ) د مغولو جامه وه. دی وایي:

ګاه جوګیان ګاه سنداسیان ګهې سکان شي
ګه مغل غوندې پګړی، ګاه افغانان شي
(کلیات: ۳۵۰–مخ)

یا:

د ساقي د میو هسې شان اثر دی
په خمار کي مې دستار له سره خور شو
(۱۸۵– مخ)

خوشحال خان خټک د (مندیل) لغت هم د دستار؟ په ځای کي

راوړی دئ.

سـتـر تـر پا یه مـنا فـق وا ړه بد بوی دی
که په سر ئې سپین مندیل دی لکه اوری
(۳۴۴- مخ)

یا بل ځای وایي:

خـیال خـیال ئې تـرپوه، بدرۍ و مه خوره
د منډیل شملې پرې ایښې سور د خنګې
(۴۵۷- مخ)

مندیل عربي ویی دئ چي قاموسونو د بګړۍ په معنا هم راوړی دئ خو زیاتره ئې په دسمال یا هغه ټوکر معنا کړی دئ چي د مخ خولې (عرق) په پاکوي (دهخدا). د مندیل جمع (منادیل) ده. په ظفراللغات کي ئې عربي لغت بللی دئ او معنا ئې "پګړی، لنګی، ...، دستار" ورته کښلې ده. د منډیل په شکل لیکنه ئې نوې پدیده ده.

یا:

په خیال خیال ئې ترپوې، بدرۍ و مه خوره
د منډیل شملې پـرې ایښې سور د خنګې
(۴۵۷- مخ)

خنګې = خنګ ئې. خنګ آس ته وایي (د شمس الدین کاکړ د ډیوان لغتنامه).

په دستارنامه (۱۲مخ) کي راغلي دي: "... دا هسې دستار، دستار باله نه شي – څه شو که زرزري منډیل په سر کا...". رحمان بابا وایي:

په دستار کښي ئې مسواک وي
تـــر بـغل لانـدې خـــنجـر
(۴۳- مخ)

یا:

د ریا خرقه ئې خدای مه کړه په غاړه
رحمان کــوږ د ستار تړلی قلندر دی
(۹۴- مخ)

عبدالقادرخان وايي:

نن ئې يیا کښيښو په سرباندي دستار کج
لــکه مست هــاتي په لار کوي رفـتار کج
(۴۸- مخ)

حميدمومندوايي:

دا شېوې له فقير ښايي چي بې غم وي
بېهوده پـــه سر دستار تړي امير کج
(۵۴- مخ)

د (دستار) کلمې د دومره پراخ استعمال له مخي د (پگړی) کلمې پر راوړلو باندي شک کول بې بنياده خبره مه بولئ.

* * *

دننه، درونه:

خوشحال خان وايي:

خپل ژوندون د دوی د مخ دپاره غواړم
لـــه دننه مې خـــبر دي ښـــايســـته
(۳۰۰- مخ)

مرتب ليکي چي په ټولو قلمي نسخو کي د " له دننه" پر ځای "له درونه" کښل سوی دئ.

* * *

ډک، پُر (پور):

نورو حـریفانو واړو ډکي پیالې نوش کـړې
ښه چي د خوشحال پیاله ئې ډکه په بَکس کړه
(۲۶۸- مخ)

په قلمي نسخو (دریمه، څلورمه) کي د دوهمي مسرۍ (ډکه) د (پور) په شکل ثبت ده.

یا:

لکه ډک په ښو ګلونو په هر کال و
د دې باغ هغه ګلونه سږکال نشته
(۲۸۴- مخ)

دې بیت ته هم په حاشیه کي زیاته سوې ده چي په قلمي نسخو کي (پور) د (ډک) پر ځای راغلی دئ.

***

ډول ډول، لون لون:

د خوشحال خان د دېوان چاپوونکو د (لون لون = رنګارنګ) کلمه په (ډول ډول) اړولې ده.

چي په ښاخ ئې ډول ډول میوې زانګي
لا به کلـه د وصـال د ونې بر خـورم
(۱۴۰- مخ)

په حاشیه کي ورته کښلي دي "په قلمي نسخو کي د (ډول ډول) په ځای (لون لون) دی".

عبدالقادرخان ویلي دي:

په بیاض کي مې د شعر لون لون
شګفته دي تر دا به هزار هزار ګل
(۴۲۶- مخ)

په حاشیه کې ئې ورته کښلي دي چې په (ک) نسخه کې د "لون لون" پر ځای "ړول ړول" ثبت دي.

✶✶✶

زړه ازاره، دل آزاره:

خوشحال خان وايي:

په زړه سنگه، شوخه شنگه
جـفا خـــويــه، زړه ازاره
(۲۱۱- مخ)

په حاشیه کې ورته کښلي دي چې په لومړۍ، دوهمه، دریمه او څلورمه خطي نسخه کې "... دل ازاره" ده. (زړه ازاره) ترکیب د چاپي دېوان د ترتیبوونکو لاسوهنه ده.

✶✶✶

زړه سنگو، سنگدل:

خوشحال خان ویلي دي:

چې ئې مینه د زړه سنگو روزي نه شوه
په قـیامت به د هغــو تله وي ســپکه
(۲۲۹- مخ)

دا کلمه هم ما ته د (سنگدل) ترجمه ایسي او د خان خپل ایجاد ئې نه بولم. خوشحال خان د (سنگ دل) کلمه په خپله اصلي بڼه بل ځای راوړې ده.

بل ځای:

ســـتا د زړه ســـختي مې ســر تر پایه ولیدله
سنگ به سینه وور کړي ستا له هسي سنگه دله
(۲۳۵- مخ)

ځای ځای ئې د "دل سنگ" په شکل هم کار کړی دئ:

په محشر به مينه وړمه د دل سنګو
که په دا درنيږي تَله د اعــــمال
(ارمغان: ۱۰مخ)

سنګدل صفت د هغه وخت په ادب کي مروجه اصطلاح وه. رحمان بابا ويلي دي:

ډېر عــزيز دي موم دلان تر سنګدلانو
ته يو څاڅکی شه د اوښو ګوهر مه شه
(۱۵۹- مخ)

عبدالقادرخان وايي:

په خوارۍ مونده شي کام له سنګدلانو
په محنت سره ســـره زر خيږي له ګاړه
(۱۹۴- مخ)

کامګار خټک وايي:

ولې سنګدلي کړې مانوې مې زړه دلــبره
زړه زما هـــر ګوره ډير نازک دی تر زجاج
(۳۰- مخ)

* * *

ږمنځ، شانه:

عبدالقادرخان وايي:

عمر مې په کم شي که يــو تار د زلفو کم شي
فهم کړه اې ډمې ! ږمـنځ پرې ورو ورو چلوه
(۲۴۲- مخ)

په حاشيه کي ليکلي دي چي په الف نسخه کي د "ږمنځ" پر ځای "شانه" راغلې ده . ما ته د الف ثبت د قادرخان خپل اصل ثبت ښکاري.

* * *

سینه، ټټر:

خوشحال خان وايي:

وچ ککړ ټټر داغ داغ په منځ کي هيڅ نه
چي ناري د جـــــدايـيه وهي ناى دى
(۳۱۲- مخ)

په ټولو قلمي نسخو کي د "ټټر" پر ځاى "سینه" ثبت ده.

✶✶✶

صاحب، څښتن:

خوشحال وايي:

لکه سپى د خپل څښتن جـــور و جفا وړي
خوار عاشق تر معشوقي پوري بې ننګ دى
(۳۱۱- مخ)

په لومړۍ خطي نسخه کي د (څښتن) پر ځاى (صاحب) ثبت دئ.

يا:

که مې ياد، که مې نایاد کاندي مخدوم دى
د چــاکــر مې له څښتنه حـجت کــوم دى
(۳۳۷- مخ)

د دې مخ په دوهمه حاشیه کي لیکل سوي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (څښتن) پر ځاى (صاحب) ثبت دئ.

✶✶✶

کر او کوره:

کوڼ او کوره:

د دنيا د سود دپاره کوڼ او کوره
څه خــو شــرم مروت وته وګــوره
(۲۸۳- مخ)

د کلیات ترتیبوونکي ورته کښلي دي چي دا کلمات په "لومړۍ، دریمه، څلورمه" خطي نسخه کي "کر و کوره" دي.

***

لیدن ، دیدن:

خوشحال وایي:

عاشقانو دي ارزو وکړه لیدن ته
چي د کښلي مخ صفت دې شنفته شو
(۱۸۰- مخ)

د دغه مخ نهمه حاشیه وایي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (لیدن) پر ځای (دیدن) راغلی دئ. یا:

زه ئې قتل په لیدل یم
دا رانه ده پروا داره
(۲۱۱- مخ)

دلته ئې هم په حاشیه کي کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (لیدل) پر ځای (دیدن) لیکل سوی دئ. یا:

تر لیدلو نه ئې نه لیدل بهتر دي
چي و مخ ته ئې نظر کیږي په کرکه
(۲۲۹- مخ)

د دغه مخ په دریمه حاشیه کي لومړۍ مسرۍ په خطي نسخو کي داسي ښوول سوې ده: "تر دیدنه نه ئې نه دیدن بهتر دی".

قادرخان خټک ویلي دي:

یو دیدن د ښکلیو کړم ښه آوازآورم
خدای مې وبخښه اقرار په خپل تقصیر یم
(۱۱۷- مخ)

د دغه بیت "دیدن" په (ک) کي په "لیدل" اوښتی دئ.

د دیدن کلمه په کلاسیک ادب کې په پراخه توګه کار سوې ده.
کامګار خټک وایي:

چې ئې منع کـړ کامګار ستا له دیدنه
په تیره توره دې سر شي د دربان غوڅ
(۳۲- مخ)

٭٭٭

مچه، بوسه:

که دې زړه وي چې دا خوږ خاطر مې روغ کړې
د لبانـــو مچـــه راکـــړه مومـــيايي ده
(۲۹۱- مخ)

محشي وایي چې په "دوهمه، دریمه" نسخه کې "بوسه" ده.

٭٭٭

میان، منځه:

عبدالقادر خان وایي:

د عشق پـه کـار کې چې څوک صادق شي
د يـــار د مهـــر هالـــه لایـــق شـــي
دويـــــي د دواړو تـــــر ميــــان ووزي
عاشق معشوق شي معشوق عاشق شي
(۴۰۲- مخ)

د دې څلوریځې د دریم نیم بیتي د "میان" کلمه په (ک) نسخه کې "منځه" سوې او په (هـ) نسخه کې "مینځه" سوې ده. له دې څخه معلومېږي چې د هري نسخې کاتب د خپلي دلچسپۍ له مخي په متن کي لاس وهلی دئ.

٭٭٭

میلمستیا، مهماني:

میلمه، مهمان:

مېلمستیا مې د زړه وینې ورته کښېښوې
چې مېلمه مې شـــو د یار خیال په سترګـو
(۱۷۸- مخ)

خیال باید دوې څپې ولوستل سي.

دا دواړه کلمې د محشي په حواله، په خطی نسخو کې د (مهمانی) او (مهمان) په شکل ثبت دي خو د چاپي دېوان ترتیبوونکو هغه پښتو کړي دي. دا کار خو په ښه نیت سوی دئ خو پر هغه باندي د خوشحال د شعر نوم ایښوول د زړه ورو کار دئ؟

* * *

ناپوه، نادان:

پوه، دانا:

دا لغتونه هم خوشحال خان زیاتره د (نادان) او (دانا) په شکلو کي لیکلي دي خو په چاپي دېوانو کي (ناپوه) او (پوه) سوي دي:

د خوشحال ویل که دُر قیمت بها دي
و ناپوهـــــو ته بتر دي تر کونجـکو
(۱۷۸- مخ)

په لمنلیک کي ورته کښلي دي چي په قلمي نسخو کي "و نادان وته بتر دي تر کونجکو".

* * *

ور، در (دروازه):

د خاطـــر ور مي تړلی دی په غیرو
له عالمه سره ناست په فکر ستایم
(۱۳۹ - مخ)

(ور) ته ئې په حاشيه کي کښلي دي "قلمي (نسخې) او ارمغان: در". دا تصرف هم د چاپي متن پر ترتيبوونکو تاوان دئ.

په قلمي نسخو کي د (ور= دروازه) له پاره هر وخت (در) راغلی دئ.

دا کلمه په پښتو کي نور مشتقات هم لري لکه (دربدره)، (درگاه)، (دروېزه)، ... د کندهار په لهجه کي (در) او (دروازه) عام استعمال لري. د خوشحال خان د دېوان په ځينو چاپي نسخو کي (در) په (ور) اوښتی دئ.

يا:

ســـتاپه ورد ســرفـــرازو
تل سجود دی د بې نيازو
(۱۷۳- مخ)

په لومړی خطي نسخه کي د (ور) پر ځای (در) دئ او دې خبري ته په حاشيه کي اشاره سوې ده.

يا:

زه چي ستا له غمه زار کړم ستا په در کي
که دې غـــورږ زما په زار و ای څه به ښه و
(۱۷۵- مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چي "د کامل په دواړو چاپونو او کندهار چاپ" کي (در) په (ور) اوښتی دئ. دا کار دونه زيات تکرار سوی چي د کليات ترتيبوونکی اړ سوی دئ د ۲۶۱ مخ په لومړی حاشيه کي داسي وکاږي: "يادونه: په قلمي نسخو کي د (ور) په ځای هر چيرې (در) راغلی دی نو دې يادونې ته بيا ضرورت نشته".

* * *

وژو، کشتن:

د خوشحال خټک په کلياتو کي لولو:

پـه وږو د عــــاشــقانو هسې ځغــلې
نیم بسمل ئې په ځای پرېښوم له تلواره
(۲۱۵- مخ)

په قلمي نسخو کي د (وږو) پر ځای (کشتن) ثبت دئ. یا:

لیچي څه لـره غـړي توره وکاږي
که د خوارو د وږو په آهنګ نه ده
(۲۷۶- مخ)

دلته ئې هم په حاشیه کي ورته کښلي دي چي په قلمي نسخو کي (کشتن) دئ.

***

هدیره، ګورستان:

د خوشحال خان په دې لاندي بیت کي د دېوان د حاشیه لیکونکي په استناد د قلمي نسخو (ګورستان) په (هدیره) الیش کړی دئ:

هدیره ئې د شهید په څنګ کي بویه
هر سړی چي مړ په توره د بیلتون شو
(۱۸۶- مخ)

***

یکدل او یکزبان:

یو زړه او یو زبان:

خوشحال ویلي دي:

چي په مینه کي یو زړه او یو زبان وي
تر هــــــر چا د هغو چار په برکت ده
(۲۷۷- مخ)

په قلمي نسخو کي (یکدل و یکزبان) دئ او دا خبره د همدې مخ په دوهمه حاشیه کي سوې ده.

***

دلوی احمدشاه باباپه کلام کي[۱]:

د لوی احمدشاه بابا په کلام کي دغه راز ژباړل سوي کلمې بېخي ډېري دي. چا راته وويل چي دا خو ښه کار سوی دئ، ما په جواب کي ورغبرگه کړه چي په ښه و بدکي ئې زه څه نه وايم خو دونه خبره ده چي د کوم شاعر په کلام کي دا راز لاسوهنی وسي، دا کلام نو بيا د شاعر خپل کلام نه دئ او په لاسوهونکي پوري تړل کيږي.

آفتاب:

لمر:

احمدشاه بابا وايي:

د سهار آفتاب راوخوت
پرې چمن کوي زېبونه
(۱۲۷–مخ)

د لوی احمدشاه بابا دېوان په لومړي چاپ (۱۳۱۹ش = ۱۹۴۰ع، پښتوټولنه) کي اول نيم بيتی "د سهار لمر چي راوخت" سره اوښتی دئ او دا اړونه بيا په هغه چاپ کي هم اخيستل سوې ده چي د مومن موحد په زيار په (۱۳۷۸ش = ۱۹۹۹ع کي د کندهار او پېښور چاپونو له گډولو څخه برابر سوی دئ. تر دې وروسته به زه لومړی چاپ په (ل) او د مومن موحدچاپ په (م) سره ښيم.

آهوچشمه:

هوسۍ سترگې:

احمدشاه باباويلي دي:

---

[۱] يادونه: په دغه بحث کي هر بيت ته د مخو شمېر د (لوی احمدشاه بابا دېوان مشهور په دېوان هرا) دئ.

هم په حسن ښایسته ده
آهو چشمه خوش رفتاره
(۹۶– مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "هوسۍ ستر ګې زړه آزاره" ده او په (م) کي بیا "آهوستر ګې زړه آزاره" ځني جوړه سوې ده.

د همدې مخ په یوه بله غزل کي بیا له "آهوچشمه ګل اندامه" څخه په (ل) کي "هوسۍ ستر ګه ګل اندامه" جوړه سوې ده او په (م) کې بیا څه ګوتي په وهلي دي او "هوسۍ ستر ګي ګل اندامه" کړې ئې ده. بل ځای:

آهـــو چشـــمه ګل بـــدنه
تل په زړونو تاخت کوینه
(۱۳۶– مخ)

په (ل) او (م) کي "هوسۍ ستر ګې ګل بدنه" دئ.

اشنا:

مین:

احمدشاه بابا وايي:

د اشنا لـــوري دي کوم دئ
چي دا هسې تېز رفتار ځې
(۱۴۱– مخ)

په (ل) او (م) کي "د مین لوری دي کوم دی" ثبت دئ.

د همدې غزل په څلرم بیت کي بیا (یار) لغت په پېښور چاپ کي په (اشنا) سره اړول سوی دئ.

بسته:

تاړه:

احمدشاه بابا وايي:

د خــزان باد دي بسته سي

چي بلبل به سي پرې خوار

(۳۸– مخ)

په (ل) او (م) کي د اولي مصرع پر ځای "د خزان باد دي تاړه سي" راغلی دئ. د کاتب دې ته نه دئ پام سوی چي (تړل) فعل د (باد) له پاره نه کارېږي، بلکي د باد له پاره (بندول) فعل سم ايسي.

بلندۍ:

هسکواله:

لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

معشوقه په بلندۍ لکه اسمان سوه

و اســــمان و ته لاس نه رسي د چا

(۲۵– مخ)

د لوی احمدشاه بابا دېوان په لومړي چاپ (ل) کي "بلندۍ" په "هسکواله" باندي اړول سوې ده او دا اړونه بيا (م) هم اخيستې ده.

بهار:

پسرلی

احمدشاه بابا وايي:

د بــهار وريځ ورېږي

مين بلبل په هوسېږي

(۱۶۶– مخ)

په (ل) او (م) کي "د پسرلي وريځ وريږي" دئ.

دغه راز د همدې غزل شپږم بيت:

ديدن گل د نوبهار دئ

د بلبل زړه پــر نازيږي

په (ل) او (م) کي (د نوبهار) په (د پسرلي) سره اوښتی دئ.

په پېښور چاپ کي (پر) هر ځای په (په) اوښتی دئ.

لوی احمدشاه بابا وايي:

گوره پر مخ شنه خالونه
زېب که شنه گلان زما
(۳۱- مخ)

په پېښور چاپ کي " گوره په مخ شنه خالونه" سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ.

بل ځای:

پر یوه سکونت نه که
د هر گل دئ يار اغيار
(۳۹- مخ)

په پېښور چاپ کي "په يوه سکونت نه که" سوی دئ.

بل ځای:

عاشقي ده لکه غرونه پر ما باندي
د دې غرونو څه طاقت دئ د بشر
(۴۰- مخ)

په پېښور چاپ کي "عاشقي ده لکه غرونه په ما باندي" سوې ده.

بل ځای:

احمدشاه بابا وايي:

پر سينه پرتې قراري
د عاشق د زړه خونخواري، ريحان زلفي سنبل
(۵۲ - مخ)

په پېښور چاپ کي "په سينه پرتې قراري" ځني جوړ سوی دئ او (م)

هم اخیستی دئ.

بل ځای:

احمدشاه بابا ویلي دي:

چي عاشق په روڼا درومي

پر غافـــــل تیاره بلا ده

(۸۸- مخ)

په پېښور چاپ کي "په غافل تیاره بلا ده" ثبت دئ یعني (پر) ئې په (په) اړولی دئ.

بل ځای احمدشاه بابا ویلي دي:

د اشنای دیدن باران دئ

لــکه زمــــکه په اوبېږه

(۱۰۰- مخ)

په پېښور چاپ کي دوهمه مصرع "لکه زمکه پرې اوبېږه" سوې ده.

د همدې غزل په مقطع کي لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

"احمد" نفس سره دعوه ده

ربه تــــه پــــر ودرېـږه

(درېدل) دلته د (پلوي، ملګریت) په معنا راغلی دئ. د پېښور چاپ ترتیبوونکي ته دا لغت نااشنا ښکاره سوی دئ یا به د هغې نسخې کاتب ته نااشنا ښکاره سوی وو، چي د پېښور چاپ ترتیبوونکي استفاده ځني کړې ده، ځکه ئې د مقطع دوهم نیم بیتی ټول اړولی او"ربه ته پرې ورحمېږه" کړی ئې دئ. بل ځای:

ولي زړه پـــه خـــــبر نه دئ له رفتنه

چي دا هسي ژر تېرېږي درېغه درېغه

(۱۰۴- مخ)

په پېښور چاپ کي "ولې زړه پرې خبر نه دی له رفتنه" ثبت دئ.

بل ځای:

برابر مــين پــــه ولي
سړی وباسي له ژواکه
(۱۰۶– مخ)

په پېښور چاپ کي له "... په ولي" څخه " پر ولي" جوړ سوی دئ.

بل ځای:

پر باړخو مي سپيني ويني د هجران له اوره ولاړې
چي د دې نيازمنو کړي پــه ارمان له کوره ولاړې
(۱۴۶– مخ)

په (م) کي "په باړخو مي سپيني ويني د هجران له اوره ولاړې" ثبت دئ.

***

پريرويه:

پري مخه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

پري رويه مــاه پيــکره
د آفتاب په څير عليا ده
(۸۸– مخ)

په (ل) کي اول نيم بيتی "پري مخه سپوږمۍ ډوله" سوی دئ او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

بل ځای:

نرگس چــشمه پريرويه
عاشقان باسې له ژونده
(۹۰– مخ)

په (ل) کي اوله مصرع داسي ده: "نرگس سترگي پري مخي". (م) هم کټ مټ اخيستې ده.

بل ځای:

خوش آهنگه پريرويه
گـوره زړه اخلي مينه
(۱۳۶- مخ)

په (ل) او (م) کي اول نيم بيتی "خوش اهنگه پري مخه" دئ.

✶ ✶ ✶

پري چهره:

پري مخه:

احمدشاه باباويلي دي :

نازنينه پري چـهره
ده راغلې له گلزاره
(۹۵ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نيم بيتی "نازنينه پري مخه" سوی دئ؟

✶ ✶ ✶

جدايي:

بېلتون:

احمدشاه بابا وايي:

په شـمال د جـدايي ئې راضي نه سـم
په دې خوښ يم که وصال وي په اورو کښي
(۱۵۲- مخ)

په (ل) او (م) کي "په شمال د بېلتانه به راضي نه سم" دئ.

✶ ✶ ✶

چاه:

کوهی:

چي په چاه دي د زنخ آب حيات دئ
عــاشقانو زندگي په زنخـدان ستا
(۲۷- مخ)

په (ل) چاپ کي ئې لومړۍ مصرع "چي په کوهي دي د زنخ آب حيات دی" کړی دئ او (م) هم همداسي اخيستی دئ. په نورو ټولو نسخو کي د (کوهي) پر ځای (چاه) راغلی دئ او دا تصرف د ژبي د سوچه کېدلو تر افسون لاندي سوی دئ.

د همدې غزل د پای له خوا د اول بيت لومړی نيم بيتی ئې سر تر نوکه ټول اړولی دئ. لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

د عشق طوق ئې پر گردن درته ولاړ دئ
همېشه د هــو ناري کړي قــمريان ستا

په (ل) کي لولو:

"غړوندی د عشق په غاړه تل ولاړ دی"

(م) هم دغه ژباړل سوې مصرع کټ مټ اخيستې ده. بايد وويل سي چي د پښتو په ځينو لهجو کي (غړوندی) د ښاروېو له پاره کارېږي (د رفيع صاحب له خولې - اکتوبر ۲۰۱۰ع).

***

خدنگ:

غشی:

احمدشاه بابا وايي:

په تېره خـدنگ دا ولي
د عاشق کــومه سزا ده
(۸۸ - مخ)

په (ل) کي (خدنګ) په (غشي) سره الیش سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ.

٭٭٭

خزان:

منی:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د ګلـــزار به هـــوس وکــه
چي تمام د خزان شپې سوې
(۱۵۴- مخ)

په (ل) او (م) کي "چي تمام د مني شپې سوې" دئ.

٭٭٭

دامه:

لومه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

دی له دامه نه خلاصیږي
که ځان سل ګـړی تالاکه
(۱۰۶- مخ)

په (ل) او (م) کي "له دې لومي نه خلاصیږي" ثبت دئ. په پېښور چاپ کي ئې د دوهمي مصرع "سل ګړی" په "سل ځلي" اوښتی دئ.

٭٭٭

درد:

ویر:

احمدشاه بابا ویلي دي:

بیا هاله به ته د غم له درده خلاص سې
چي د زړه ترکــه هــوا کـړې زمـا دله
(۱۱۹- مخ)

په (ل) او (م) کي له اول نیم بیتي څخه "بیا هاله به ته د غم له ویره خلاص سې" جوړ سوی دئ. (ویر) خو هم (غم) ته وایي او دلته د غم تکرار شعر عیبجن کړی دئ. (د غم درد) دلته مناسب ترکیب دئ چي د ناسخ په قلم مسخه سوی دئ.

***

دُرونه:

مرغلري:

احمدشاه بابا وایي:

سپین ئې غاښ لکه درونه
بې بها قیمت لرینه
(۱۳۶- مخ)

په (ل) او (م) کي "سپین ئې غاښ دي مرغلري" دئ.

***

دل آزاره:

زړه آزاره:

احمدشاه بابا وایي:

دل آزاره شوخ و شنګه
تل په وروځو جنګ کوینه
(۱۳۶ - مخ)

په (ل) او (م) کي " زړه ازاره شوخ و شنګه" دئ.

***

دلخراب:

زړه خراب

یار خلوت کښې وو له ما سره جوړ سوی
زړه مي رېږدي له رقیبه دلخراب
(۳۲ - مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "زړه مي رېږدي له رقيبه زړه خراب" او (م) هم همدا شان نقل کړی دئ. د لاسوهونکي په دغه مصرع کي د "زړه" ويي د تکرار عيب ته هيڅ پام سوی نه دئ. بل ځای:

راسه نن سينه کباب يم
ومي گوره دل خراب يم
(۶۲ - مخ)

په (ل) او (م) کي دوهم نيم بيتی "ومي گوره زړه خراب يم" سوی دئ.

***

دلفريبه :

زړه فريبه:

احمدشاه بابا وايي:

دا خوشبويه عطرناکه
دلفـــــريبه دلـــربا ده
(۸۸ - مخ)

په (ل) او (م) دوهم نيم بيتی "زړه فريبه دلربا ده" ثبت دئ.

***

دل آرامه:

زړه آرامه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

آهو چشمه گل اندامه
دل آرامــــه مه پيکره
(۹۶ - مخ)

د دوهمي مصرع (دل آرامه) په (ل) او (ک) دواړو کي "زړه آرامه" سوی دئ.

***

دیدن:

لیده:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د اشنای دیدن باران دئ
لکه زمکه پــه او بېږه
(۱۰۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نیم بیتی داسي دئ: "د اشنای لیده باران دی". باید وویل سي چي دلته "زمکه" هم د لهجوي دلچسپیو تر اغېزي لاندي د شاعر د خپل وینګ پر خلاف، چي "مځکه" ده، اړول سوې ده.

بل ځای:

که دي ښاد په دیدن نه کړم
دی بــه و مري ستا له غمه
(۱۲۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي "که دي ښاد په لیدو نه کړ" دئ.

د همدې غزل په څلرم بیت کي وایي:

زړه چي ستا په دیدن ښاد وي
هــغه زړه تل وي بې غـــــمه

په (ل) او (م) کي دلته هم (دیدن) په (لیدو) اوښتی دئ.

بل ځای:

"احمد" تل کوي شکرونه
پــه دیدن ئې تسلې سوې
(۱۵۴ – مخ)

په (ل) او (م) کي "په لیدو ئې تسلې سوې" ثبت دئ.

بل ځای:

د اشنای دید ئې مــرهم دئ

بې دې کومړ پرهـار رغېږي

(۱۶۶ – مخ)

په (ل) او (م) کې "د اشنای لید ئې مرهم دی" ثبت دئ.

***

دیده :

سترگه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

مـخـــامـخ راته ولاړه

نه سوه وړې دیده سپر

(۴۲ – مخ)

په (ل) او (م) کې "نه سوه وړې سترگه سپر". باید وویل سي چې د بابا په کلام کې "دیده" جمع نوم دئ او باید په "سترگې" اړول سوی وای.

***

راسه:

راشه:

لوی احمدشاه بابا وایي:

و عاشق ته جواب ورکړې

بــیا ناري وهې چې راسه

(۱۰۰ – مخ)

د دې غزلي نوري قافیې (بې هراسه، لاسه، تاسه، اساسه، کم وکاسه، له آسه) دي خو د پېښور چاپ ترتیبوونکي د شینیت تر اغېزې لاندي د شاعر په کلام کې لاس وهلی، "راسه" ئې "راشه" کړی او شعر ئې عیبجن کړی دئ.

بل ځای لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

د لـــــویو لـــــویي څه کــــمه نه سي
که هلک ته چیري ووائې "چي" راسه
(۱۰۰ – مخ)

د دې غزل نوري قافیې (باسه، وسواسه، دپاسه، مواسه، جارباسه، تاسه، له آسه) دي. دلته بیا د پېښور چاپ ترتیبوونکی د شعر قافیو ته متوجه دئ خو د (راسه) منلو ته د شینیت په حکم تیار نه دئ، ځکه ئې نو بیا په شعر کي لاس وهلی دئ او دوهم نیم بیتی ئې"که و هلک ته چیرې وائې دلي پاسه" کړی دئ. د (م) چاپ هم دغه لاسوهنه نقل کړې ده او ده بیا له"وائې" څخه "ووائې" جوړ کړی دئ. دا نو بیا په لاسوهنه کي بله مداخله ده او شعر ګویا مسخ المسخ سوی دئ.

***

زلفي:

څڼي:

احمدشاه بابا وایي:

زړه دغې ناداني وړی
پر ګـردن زلفي چـاپېر
(۴۲ – مخ)

په (ل) کي "پر ګردن څڼې چاپېر" سوی دئ او (م) هم دغه شکل اخیستی دئ.

***

سخره:

ښاخونه؟

احمدشاه بابا ویلي دي:

د قدرت او به ئې ورکړې
له وچ ســخره کا اشجـار

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع داسي اليشه سوې ده:

"وچ ښاخونه کا اشجار"

د همدې غزل "مقطع" شاعر داسي ويلې ده:

"احمد شاه" شپه ورځ ثناکه
عـــقل دچار سي په دا کار

دلته (رسي = رسېږي) دئ يعني په دې کار باندي د چا عقل رسېږي. په پېښور چاپ کي د شينيت تر اغېزې لاندي "عقل دچار شي په دا کار" کړی دئ.

***

سخي:

ښکلې؟

احمدشاه بابا وايي:

د ښايست مخې ئې نسته
هـــم سخي ده بې ادراکـه
(١٠٧ – مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "هم ده ښکلې بې ادراکه" ده او (م) هم اخيستې ده. دلته ئې په دغي لاسوهني سره شعر ډېر عيبجن کړی دئ ځکه د اول او دوهم نيم بيتي توپير د معنا له مخي هيڅ نسته دواړه يو مطلب دئ!

***

سروه:

سبر:

احمدشاه بابا ويلي دي:

عاشقان ئې زخمي کړي
جوړه سـروه د جويباره
(٩٥ – مخ)

په (ل) کي دوهم نيم بيتی داسي دئ: "په قد سبر د جويباره" او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

بل ځای:

نـازنيـنه دل آزاره
جوړه سروه صنوبره
(٩٦ – مخ)

په (ل) او (م) کي له دوهم نيم بيتي ځخه "جوړه سبر، صنبره" جوړ سوی دئ.

بل ځای:

پــه قد سروه صنوبر ده
زړونه ځکه ګرېوان چاکه
(١٠٧ – مخ)

په (ل) او (م) کي "په سبر صنوبره" دئ.

بل ځای:

په قد ســروه صــنوبره
سپين چوړائې مړوندونه
(١٢٥ – مخ)

دغه (سروه) هم په (ل) او (م) کي "سبر" سوې ده. بل ځای:

سروه قــده ګل عـذاره
خوښ رفتاره ځي مهينه
(١٣٦ – مخ)

په (ل) او (م) کي دغه ځای (سبرقده) سوی دئ.

* * *

سوختنه:

سوځلو:

لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

بې سوختنه آرام نه که
بېگانه له پلار و موره
(۹۷ – مخ)

په (ل) کي له لومړی مصرع څخه "بې سوځلو آرام نه که" جوړ سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ.

* * *

سینه:

ټټر:

احمدشاه بابا وایي:

راسه نن سینه کباب یم
ومي گوره دل خراب یم
(۶۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نیم بیتی "راسه نن ټټر کباب یم" څني جوړ سوی دئ. د لوی احمدشاه بابا په لهجه کي (ټټر) دومره زیات استعمال نه درلود.

بل ځای:

دم په دم ئې یار یادیږي
سینه سوې لکه سکوره
(۹۷ – مخ)

په (ل) او (م) کي "ټټر سوی لکه سکوره" ثبت دئ.

بل ځای بیا د (سینه) پر ځای (زړګی) راوړل سوی دئ:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د ښایست هوسناک ډېر دي
د چـــا ، چـــا ســـینه سپنده
(۹۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع "د چا چا زړګی سپنده" ثبت سوې ده.

* * *

سیمین تنه:

سپین تنه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

سیمین تنه ګل بدنه
جهانګیره سراسره
(۹۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي له اول نیم بیتي څخه "هم سپین تنه ګل بدنه" جوړ سوی دئ.

* * *

سیه چشمه:

توري سترګي:

احمدشاه بابا وایي:

سیه چشمه دلربایه
شکر لبه قد عرعـره
(۹۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي اوله مصرع "توري سترګي دلربایه" کړې ده.

* * *

سیه:

تور:

احمدشاه بابا وايي:

هم خوشخويه عنبربويه
توري زلفي سيه مارونه
(۱۲۵ – مخ)

په (ل) او (م) کي له دوهمي مصرع څخه "توري زلفي تور مارونه" جوړ سوي دي.

* * *

شکرلبه:

خوږه شونډې:

احمدشاه بابا وايي:

شکرلبه سیم غبغبه
موکمره یک تنها ده
(۸۸ – مخ)

په (ل) نسخه کي اول نیم بیتی "خوږه شونډې سیم غبغبه" دئ او (م) هم نقل کړی دئ.

بل ځای:

احمدشاه بابا وايي:

سیه چشمه دلربایه
شکرلبه قد عرعره
(۹۶ – مخ)

دوهمه مصرع په (ل) او (م) کي "خوږه شونډه قدعرعره" سوې ده.

بل ځای:

شکرلبه سیم غبغبه
زمـا خونه به تالاکه
(۱۰۸ – مخ)

په (ل) او (م) کي "خوږه شونډه سپین غبغبه" دئ.

* * *

شېرین عمر:

خواږه عمر:

احمدشاه بابا ویلي دي:

لـکه اور ته ناقــــراره ځي ســتیه
شیرین عمر وته شا کړي زما دله
(۱۱۹ – مخ)

په (ل) او (م) کي "خواږه عمر وته شاکړي زما دله" دئ.

* * *

شېرین اشنای:

خوږ مین:

احمدشاه بابا ویلي دي:

نه ئې لاس وي نه ئې پښې وي
شــــېرین اشــــــنای روانیږی
(۱۶۵ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه نیم بیتی "خوږ مین ئې روانیږي" ثبت سوی دئ.

* * *

ښوراښور:

شوروشر:

احمدشاه بابا وایي:

پـه دا ډېر ډېر ښورا ښور دي نه پوهېږم
هسي نــــرم زړګی چا کړې زمـــا دله
(۱۱۹ – مخ)

د پېښور چاپ ترتيبوونکي لکه چي د"ښوراښور" په پوهېدلو کي ستونزه درلوده ځکه ئې له هغه څخه "په دا ډېر ډېرشور و شر دي نه پوهېږم" جوړ کړی دئ. له (زړه) سره (شر و شور) نه لګېږي. (شروشور) عموماً په سر کي وي نه په زړه کي.

* * *

عاشقان:

مينان:

احمدشاه بابا وايي:

عاشقان ئې په اور وسوه
ســور پېزوان لکه اخګر
(۴۱ – مخ)

په (ل) او (م) کي "مينان ئې په اور سوي" ځني جوړ سوی دئ او نوري ټولي خطي او چاپي نسخې چي ما ليدلي دي، "عاشقان" راوړي دي.

بل ځای:

د معشوق تعريف مي وکړ
عاشـــــقان به ئې لـولينه
(۱۳۷ – مخ)

په (ل) او (م) کي "مينان به ئې لولينه" دئ.

* * *

عشق:

مينه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

ته مي غوټه د ګرېوان ئې
تل د عشق غوټه په غاړه
(۹۹ – مخ)

دلته بيا خبره بالعکس ده. په خطي نسخو کي د عشق پر ځای مينه راغلې ده.

✶✶✶

فراق:

بېلتون:

لوی احمدشاه بابا وايي:

زړه بې څرنګ غوښي ويني ژړا نه که
د فراق اوښي په سترګـــو تړي ډنډه
(۹۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع داسي ژباړل سوې ده: "د بېلتون اوښي په سترګو تړي ډنډه".

✶✶✶

کج رفتاره:

کوږ رفتاره:

احمدشاه بابا وايي:

سنبل مويه کج رفتاره
تل د زړونو سـر وهينه
(۱۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي "سنبل مويه کوږ رفتاره" دئ. بل ځای:

ته وچا وته هـــم ګورې
که تل هسي کج رفتار ځې
(۱۴۱ – مخ)

په (ل) او (م) کې "که تل هسې کوې رفتار ځې" دئ.

***

کښېښو:

کېښود:

چې ئې سر په مینه کښېښو
هغه یووړه محبوبا
(۲۶ – مخ)

په (ل) او پېښور چاپ کې "... کېښود" سوی دئ.

بل ځای:

سر و مال دې یار ته کښېږدې
په دنیا کوې ناځار
(۴۰ – مخ)

په پېښور چاپ کې "سر و مال دې یار ته کېږدې" سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ. یا بل ځای:

که د یار په عشق سر کښېږدې
"احمد" ها له کا اختر
(۴۱ – مخ)

په پېښور چاپ کې (کېږدې) سوی دئ.

***

کښېووت:

کېووت:

چې د زلفو په دام کښېووت
دا عاشق ووې بلا
(۲۶ – مخ)

په پېښور چاپ او (م) کې ".... په دام کېووت" سوی دئ.

***

لبان:

شونډان:

احمدشاه بابا وايي:

سره لبان ئې څنګه خاندي
دا سپين غاښ ئې مرغلري
(۱۴۴ – مخ)

په (ل) او (م) چاپ کي "سره شونډان ئې څنګه خاندي" سوی دئ او داسي معلومېږي چي دا لاسوهونکی د لويديځي لهجې ويونکی وو.

* * *

له دسته ... له پا:

له لاسه ... له پښو:

لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

چي له دسته نا اميده هم له پا سي
بل اميد ئې پاته نه سي بې له خدا
(۲۵ – مخ)

په (ل) کي لومړی نيم بيتی داسي اړول سوی دئ:

"چي له لاسه نا اميده هم له پښو سي"

په (م) کي هم دغه ترجمه سوي کلمات اخيستل سوي دي.

لوی احمدشاه بابا هر ځای "تل تتله" کار کړی دئ، خو په (ل) کي "تل تر تله" سوی دئ او (م) هم په پټو سترګو اخيستی دئ.

دغه عشق به له تانه ځي تل تتله
له سوا او په سوا کړې ته سوا
(۲۵ – مخ)

* * *

ماه پیکره:

سپوږمۍ مخه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

پري رویه مــاه پیــکره
د آفتاب په څیر علیا ده
(۸۸ – مخ)

په (ل) کي اول نیم بیتی "پري مخه سپوږمۍ ډوله" سوی دئ او (م) هم کټ مټ اخیستی دئ. د "سپوږمۍ ډوله" ناوړه ترکیب په ټول پښتو ادب کي نه دئ په سترګه سوی.

* * *

موی کمره:

ملاوېښته:

احمدشاه بابا وايي:

له دې حُسنه ئې څه وایم
موی کـــــمره قد بلنده
(۹۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع په "ملاوېښته ده قدبلنده" سره الیشه سوې ده.

* * *

میان:

منځ:

احمدشاه بابا وايي:

نفس په میان زموږ رقیب دئ
نصیحت نـــه سي له نصوح
(۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نیم بیتی "نفس په منځ زموږ رقیب دئ" سوی دئ.

✶✶✶

نادان:

ناپوه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

دی نادان دئ هوښیار نه دئ
خــپل نصیب ئې مبـتلا که
(۱۰۶ – مخ)

په (ل) او(م) کي اوله مصرع "دی ناپوهه نه هوښیار دی" سوې ده

✶✶✶

نادانی:

ښکلي:

احمدشاه بابا ویلي دي:

زړه دغې نادانې وړی
چي ځلېږي لکه لــمر
(۴۱ – مخ)

په (ل) او(م) کي "زړه مي دغې ښکلي وړئ" سوی دئ.

بل ځای ئې د (نادانې) پر ځای (شها) راوړی دئ:

د بابا خپل کلام داسي دئ:

زړه دغې نادانې وړی
پر گردن زلـفي چاپېر
(۴۲ – مخ)

خو په (ل) او (م) کي داسي اړول سوی دئ:

زړه مي دغې شها وړی
پر گــردن څوڼې چاپېر

په پښتو کي "څوڼي" د نارينه وو اوږدو وروېښتانو ته ويل کيږي او د "زلفو" له پاره که د پښتو معادل لغت مراد سي، نو بيا "کوڅۍ" ئې مناسب معادل دئ، نه "څوڼي".

✶✶✶

نرگس چشمه:

نرگس سترگي:

احمدشاه بابا وايي:

نــرگس چشمه پريرويه
عاشقان باسې له ژونده
(۹۰ – مخ)

په (ل) کي او له مصرع داسي ده: "نرگس سترگي پري مخي". (م) هم کټ مټ اخيستې ده.

هجران:

بېلتون:

لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

هجـــران وصل گڼه يو دئ
زړه خلاص نه د غم له شوره
(۹۷ – مخ)

لومړۍ مصرع په (ل) او (م) کي "بېلتون وصل گڼه يو دی" ثبت دئ.

بل ځای:

د هجران نوم چيري مه اخله" احمده"
له هجرانه رېزمرېزيـم په هډو کښي
(۱۵۲ – مخ)

په (ل) او (م) دواړو کي دواړه (هجرانه) په (بېلتون) سره اوښتي دي.

بل ځای:

د هجـــران په اور دي سوي
په وصال ئې زرغونې سوې
(۱۵۴ – مخ)

لومړی نیم بیتی که څه هم په (ل) او (م) کي یو څه توپیر لري، خو په دواړو کي (هجران) په (بېلتون) سره اوښتی دئ.

د ژبپوه ستونزي او د متنپوه مسئوليتونه

پر خطي نسخو باندي د اعتبار ستونزه:

له موجودو پښتو متونو څخه د ژبي اساسي څېړنه که نامکنه نه ده، نو ګرانه خو هرومرو ده. له يوې خوا د متن د ليکوال يا شاعر په لهجه باندي پوهېده غواړي او له بلي خوا د متن په لوستلو کي دقت او احتياط. پر پښتو متونو باندي بشپړ اعتماد په څو دليله ګران دئ.

يو دا چي لکه وړاندي چي مو ويلي دي، د پښتو الفبې د ايجاد له زمانې څخه بيا تر ننه پوري د ټولو آوازو او حرکاتو د افادې او ښوولو له پاره کافي نه ده.

په زړه پوري خبره دا ده چي د دغي علمي نيمګړتيا ماهيت ته د خوشحال دانشمند زوی عبدالقادر خان خټک هم متوجه سوی دئ. دی وايي:

د حرفونو لوښی تنګ معنی وي ډېره
پـه بيان نه ادا کيږي صفت ستاسې
(۳۳۸ – مخ)

دی د حروفو لوښی تنګ ګڼي او ګويا د ده په نظر د الفبې حروف د لغت يا معنا د افادې او بيان تر عهدې سم نه سي وتلای.

پښتو ليکدود د واولونو (vowels) په افاده کولو کي خو بيا بېخي زياتي ستونزي لري. په پخوانيو خطي نسخو کي د واولونو د افادې له پاره له عربي حرکاتو (فتحه، کسره، ضمه) څخه کار اخيست سوی دئ.

علامه رشاد د خپل ناچاپ اثر "ادبي قاموس" د دريم ټوک پر اوله پاڼه باندي د يوه يادابښت په ترڅ کي کښلي دي:

"د متنونو په لوستلو کي سختي:

۱ – په پخوانيو متنونو کي د څ او ځ توپير نسته، ځکه نو اوس د څ او ځ په ږغونو (تورو) کي چي له محاورو څخه لغت نه وي اخيستل سوی او له زړو متنونو څخه اخيستل سوي وي، گډون راځي.

۲ – د حرکتونو مسأله:

په پخوانيو متنونو کي ځيني حرکتونه چي اوس په تورو ښوول کېږي، نه ښوول کېده.

اوس مشکله ده د هغو تورو صحيحه ادا پيدا کړو. په تېره بيا چي هغه لغت له محاورې لوېدلی وي".

له بده مرغه د پښتو آثارو قلمي نسخې د شاعر يا مؤلف په خپل قلم ډېري نادري او د نشت په شمار دي. د حنان بارکزي دېوان له دې لړ څخه مستثنی دئ. د ده دېوان ټولي خطی نسخې چي زما تر نظر تېري سوي دي، ټولي د ده په خپل قلم خطاطي سوي دي.

هغه نسخې چي بيا د کاتبانو په لاس کښل سوي دي، نوري دنگلې لري.

د هجري په دېوان کي هغه کلمات چي په شين بايد وليکل سي، په ښين ئې ليکي او برعکس ئې لا هم. دوی ته هره (ژ) ږې (ږ) ايسېدلې ده او برعکس ئې هم. دا عمليه په نورو دېوانو کي هم ليدل کېږي.

د عبدالقادر خان په دېوان کي لولو:

د سرونو نردبان ساز کړه باندي خيږه
مــرتبې ته خـــتل نه په اساني دي
(۴۴۸ – مخ)

دلته د شاعر په خپل کلام کي بايد "خيژه" وي خو په "خيږه" راغلی

دئ. "خیر" د داني یا زخم وچ پوستکي ته وایي.

(د کشینې، کښینې،...) مثالونه تاسي وړاندي ولوستل.

د هجري په دېوان کي حتي د یوه بیت په دوو نیم بیتیو کي د "اوري" او "اروي" دوه رازه املاوي راغلي دي:

هجري غــاو کله څوک اوري د بتانو
چي به اروي اوس وګړې ستا غیاث
(۲/۳۰۹مخ)

پر دغسي نامتجانسه املاء به څوک څرنګه د هغه وخت ژبه تحلیل کړای سي.

په دې څېړنه کي ما د رحمان بابا د دېوان له هغه چاپ څخه استفاده کړې ده چي د اروابښاد سید رسول رسا په تصحیح او مقدمه چاپ سوی دئ. دا چاپ د پادري هیوز د هغې نسخې افسیټ دئ چي نوموړي مستشرق خپور کړی او د اشنغر د تنګي اوسېدونکي مولوي احمد ئې تصحیح کړې وه[1]. دې چاپ ته اروابښاد سید رسول رسا یوه جامعه او مغتنمه سریزه کښلې ده او په هغې کي ئې د رحمان بابا پر ژوند او شعر ښه خوندور تحقیق کړی دئ. په دې څېړنه کي ئې د رحمان بابا هغه مشهور بیت دوه واره راوړی دئ، چي لومړی نیم بیتی ئې "چي منکر پرې اعتراض کولای نه شي" دئ. خو دواړه واره رانقل سوی بیت نه دا چي یو له بله سره فرق لري، بلکي د ده په لاس له خپور سوي متن سره هم توپیر لري. دا بیت د سریزي په (۳مخ) کي داسي دئ:

چه منــکر پرِ اعتراض کــولی نه شی
اې رحمانه!دا دِ شعر دی که اعجاز؟

---

[1] وګ: د دغه چاپي دېوان د سریزي ۱۷مخ.

په (۱۹مخ) کې بيا داسې دئ:

چه منکر پرِ اعتراض کولی نه شی
دا دِ شعر دی ای رحمانه! که اعجاز؟

د متن په (۵۴مخ) کې داسې دئ:

چه منکر پرِ اعتراض کولی نه شي
دا دِ شعر دي رحمانَ که اعجاز

سيد رسول رسا د پښتو ژبې نقاد محقق وو. د فارسي ادب پراخه مطالعه ئې درلوده او د انګرېزي ژبې د زده کړې له برکته ئې له لوېديځو ادبياتو سره هم بلدتيا درلوده. د ژبې او متونو په باب ئې ليکني تر زياتي اندازې دقيقي او پخې دي. د داسې چا په څېړنه کې چې متون دونه (دومره) بدل سوي وي، له نورو به څوک څه ګيله وکړي.

د همدې چاپ په ۱۳۴مخ کې (خوښ خورم، خوش خورم) په يوه بيت کې راغلی دئ.

مه کړه خدای چه څوک بې يارَ خوښ خورم وي
زه به او سم بې تا خوش خورم په څه

د متونو د مسخه کېدو په جريان کې ناقلينو خپله شخصي سليقه هم پر شاعر باندې تپلې ده. احمدشاه بابا ته يو ځای د خپلې سليقې له مخې د "شها" پر ژيړه غاړه باندې تار تار زلفي ښکلې ښکاره سوي دي او ويلي ئې دي:

همېشه پر ژيړه غاړه
دوی خفته لکه ښامار دي
(۱۵۹ – مخ)

خو د (ل) کاتب يا مرتب د خپل ذوق پر اساس له هغه څخه "همېشه پر سپينه غاړه" جوړ کړی دئ او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

علامه رشاد رحمه الله علیه د پښتانه مصنفین په لومړي ټوک ۵۸ مخ (ناچاپ) کي د شېرخان سوري له خولې لیکي چي نوموړي په متونو کي لاسوهنه "خیانت " بللی دئ. د شېرخان سوري خپل بیان داسي دئ:

"التماس از درگاه واهب العطیات چنان است که این مخدره؟ جلباب افکار را در نظر فاضلان سخنور و سخنوران فضیلت گستر بطرزی جلوه دهد که در عصمت خانه او هیچ خاینی دست نیابد چرا که چون اکثریت کتب متقدمین و متاخرین بنظر این داعی درآمده منحرف شده و اصلا بر هیئت اصلی خودنمانده.

این گلدسته هر چند که دستمال هر ناکس نگردد باطراوتست، و گوهر هر چند که از لوث دست اندازی هر خسیس مصئون ماند بالطافت[1]".

ما ته یو وخت داسي په زړه کي راګرزېده چي د پښتو متونو پر هغه ثبت باندي ډېر حساب کېدلای سي چي مستشرقینو راوړي دي ځکه مستشرقین د متن بدلولو له پاره هیڅ راز انګېزه نه لري. که د هغوی په متن کي تېروبېر راغلی وي، ملامتیا ئې د خطي نسخې کاتب ته وراوړي. خو بیا هم د مستشرقینو په انتخاب کي بیا نور عوامل هم شامل کېدلای سي. دا چي نوموړي د پښتونخوا په کومه سیمه کي، د کومي لهجې له ویونکي یا ویونکو سره ډېر وخت اوسېدلی دئ. د پښتو د زده کړي معلم یا استاد ئې په کومه لهجه ږغېدی، ... دا ټولي خبري د مستشرق پر قضاوت باندي اغېزه کوي.

د پخوانیو متونو ژبنی څېړنه د ژبي د متخصصینو کار او مسئولیت دئ هغوی ئې په تحول او تطور تر بل هر چا ښه پوهېږي. مګر دا خبره باید هم

---

[1] کابل مجله: ۲کال، ۳ ګڼه.

په یاد ولرو چي د ژبي ماهران خو هم د چا خبره جادوګران نه دي چي پټې دي پر معلومي وي. هغوی ځان ته د څېړني ټاکلي اصول لري او له دغو اصولو څخه په کار اخیستلو کي لازمو وسایلو ته اړتیا لري. د ژبپوه له پاره په لازمو وسایلو کي یو هم پخواني متون دي. هر څونه چي دا متون له غل وغشه پاک وي او د لیکوال یا شاعر ژبه تمثیل کړای سي، هغونه (هغومره) د ژبي د متخصص کار اسانه کوي. د متونو مقایسوي څېړنه د ژبي له متخصص سره د لهجو په پېژندنه کي هم مرسته کوي. متون د ژبني ماهر له پاره د اومو موادو یا په بل عبارت د لابراتواري معایناتو کار ورکوي. لکه یو طبیب چي د دقیقو او باوري معایناتو له مخي د رنځ په تشخیص کي نه خطا وزي دغه راز ژبپوه ته هم که دقیق متون برابر سي، دی ئې په ژبني تحلیل کي پر کړه نه ځي.

د متونو په ناسم تفسیر کي د ملامتیا ګوته ژبپوه ته دونه نه نیوله کېږي لکه متنپوه ته چي نیوله کېږي. پر ناسم متن چي ژبپوه د خپل استدلال ماڼۍ ودروي، معنا به ئې دا وي چي پر لوټه ئې تاداو ایښی دئ.

د متونو څېړنه که د داسي چا له خوا سوې وي چي د متن د لیکوال یا شاعر د ژوند زمانې ته ئې نږدې ژوند کړی وي دا خو به تر ښو لا هم ښه وي ځکه د متن څېړونکي او متن لیکونکي تر منځ ژبنی واټن پراخ سوی نه وي. هر څونه چي دا واټن پراخېږي، هغونه ئې د ژبنیو تحولاتو د بدلون امکان ډېرېږي. له بده مرغه زموږ کلاسیک متون د شاعر تر زمانې درې څلور پېړۍ وروسته په انتقادي توګه برابرېږي. کاشکي داسي وای چي د شاعر یا لیکوال په خپل لاس کښلي متون موږ ته د زمانې له آفاتو څخه خوندي پاته سوي وای. دا کار خو په پښتو متونو کي، لکه مخکي چي مي هم اشاره ورته کړې ده، د "کرک اګۍ" ده چي موندل ئې د ناممکناتو تر سرحده ناشونی کار ایسي. ځکه نو ژبپوه ته په کار ده چي د متن په تحلیل کي

هري راغلي کلمې، لغت او قاعدې ته سم د لاسه تسلیم نه سي.

د دغه حقیقت په پام کي نیولو سره ژبپوه ته په کار ده چي د متن د کره شکل موندلو پېښې ته هم اوږه ورکړي. که دا کار و نه کړي او په خپل تحلیل کي پر یوه ځانګړي متن باندي تکیه وکړي، نو تر څو چي حقیقت معلومېږي، اوز کلي به وران سوي وي.

د متونو د مسخه کېدو په باب به د دې اوږده بحث له پای سره د ښاغلي غضنفر له یوې مقالې څخه یو پاراګراف ونښلوم، چي ما د ۲۰۱۰ع کال د مې میاشتي پر۱۶مه په تاند ویبپاڼه کي ولووست او ښه خوند ئې راکړ. ده کښلي دي:

"موږ له شلمې پېړۍ راهیسې معمولا په دریو دلیلونو د پښتواني شعر په معنا کې تصرف کړی دی: یا مو د خپلې زمانې او تېر وخت د ژبې، سبک او فکر تر منځ فرق هېر کړی دی، یا مو د خپلو اوسنو نظریو د تایید لپاره د پخوانو د نظرونو په معنا کې ګوتې وهلي دي او یا مو ګومان کړی دی چي که د خپلو پخوانو مشرانو نظرونه د اوسني وخت له منل شویو نظرونو سره ورته وبولو، دا به مو د مشرانو حق په ځای کړی او دوی به مو په اوسنیو خلکو منلي وي".

څلرم څپرکی

په پښتو متونو کې پرتې ستونزې

تېروتنې - لاسوهنې:

د تېروتنو او لاسوهنو مشکل یو په بل کې دونه تداخل لري او دونه سره اخښلی و بخښلی دئ چې سره بېلول ئې یو څه سخت کار دئ. د متن یوه برخه به ښایي زما په نظر لاسوهنه وي خو په حقیقت کې به هغه د تېروتنې ښکار ګرځېدلې وي او بر عکس ئې لا هم ممکنه ده. دا چې د مشکل کومه برخه باید تېروتنه وبلل سي او کومه ئې لاسوهنه، تر یوې اندازې پورې د څېړونکي یا لوستونکي په خپل برداشت او قضاوت اړه لري. خو ځله بېلول ئې هم باید ناشونې خبره ونه ګڼله سي. زه به تر خپله وسه پورې هڅه وکړم چې تېروتنې او لاسوهنې سره بېلې کړم خو که ځای ځای را څخه ګډې سوې وې، د محترمو لوستونکو لارښوونې ته تیار آماده ناست یم.

۱-تېروتنې:

د پښتو په خطي او چاپي نسخو کې به داسې یوه نسخه څوک پیدا نه کړې چې له تېروتنو دې خالي وي. د ځینو چاپي نسخو د تېروتنو لیست ته چې څوک وګوري، حیران پاته سي. تېروتنه یوه داسې پېښه ده چې خورا زیات عوامل لري. د کاتب بېسوادي، بې پروایي، ستړیا، د فکر غیر

حاضري، تلوار، د کتاب له ژبي سره نابلدتيا او نور عوامل ئې په مثال کي راوړلای سو. ما ته داسي شواهد رامعلوم دي چي د کتابو سوداګرو به پښتو کتابونه په داسي کسانو خطاطي کول او خپرول، چي د پښتو ژبي په تور و سپين به نه پوهېدل او متن به ئې ګويا رسامي کاوه. په دغه شان حالاتو کي تېروتنه يوه حتمي خبره ده[۱].

زموږ کلاسيک متون هم لا تر اوسه پوري په هغه راز تهيه سوي نه دي چي د هغو د (original) اصلي نسخو بشپړه نمايندګي دي وکولای سي. ځيني چي ئې په انتقادي توګه د څو خطي او چاپي نسخو له مخي برابر سوي دي، هغه هم د "خو" له اعتراضه يا په بل عبارت له تېروتنو څخه په بشپړه توګه نه دي خلاص او بشپړ اعتماد پر کول ګران دي. د دې اعتراض عوامل به ډېر وي، خو زه به ئې يو څو لږ څه په تفصيل سره وڅېړم.

- د پښتو الفبې نيمګړتيا:

د پښتو الفبې د ايجاد له زمانې څخه بيا تر اوسه پوري دې حد ته نه ده لوړه سوې چي د ټولو آوازو او حرکاتو د افادې او ښوولو وظيفه دي په بشپړه توګه سرته ورسوي، په تېره بياد واولو (vowels) په افاده کولو کي خو ئې بېخي ملا ماته ده. په پخوانيو خطي نسخو کي د واولو د افادې له پاره د عربي ليکدود له حرکاتو (زور، زېر، پېښ) څخه کار اخيست کېدی. د ئې ګانو له پاره له زېره، د واوونو له پاره ئې له پېښه او د الفونو او (ه) له پاره ئې له زوره (فتحې) څخه استفاده کوله. دا حرکتونه د پښتو واولو له پاره ځکه کافي نه ول چي پښتو پنځه ئې ګاني، دوه واوه او يو زوه ره کی درلود او عربي حرکتونه درې دانې ول. له دې اسيته نو د متن په لوستنه کي

---

[۱] اروابناد دوست محمد خان کامل صاحب ليکي چي د تاريخ مرصع د چاپ پر وخت د مطبعې "سنګساز ... د پښتو په يوه توري هم نه پوهېږي کمال محنت ئې د ستايني دی" (وګ: تاريخ مرصع – مقدمه، ۵۲مخ، د ۲۰۰۶ع چاپ).

لوستونکي له حدس و ګومان څخه کار اخیست او هغه راز به ئې لووست لکه د ده په خپله مورنۍ لهجه کي چي ئې زده کړي ول.

- د لیکدود عدم تجانس:

د اعتراض بل عامل دا دئ چي د متن لیکدود یو راز نه وي او د نسخې تر پایه پوري په متجانس ډول تعقیب سوی نه وي. د مثال په توګه په عین متن کي "استوړنه، استوګنه، استوګه" مخي ته راځي او لوستونکی نه پوهېږي چي د مؤلف یا شاعر خپله لیکنه او وینګ به څه راز وو؟

د لیکدود د دغه رنګارنګۍ د ښوولو له پاره به لوستونکو ته زه یو لړ مثالونه له مختلفو چاپي نسخو څخه رانقل کړم. له "ارمغان خوشحال" څخه به ئې راپیل کړو.

(ژغ)، (غږ) دواړه راوړي:

د سپوږمۍ په شغله یون کا
ژغ کا زاني پـــه اســـمان
(۷۳- مخ)

دغه راز په (۹، ۱۷، ... مخو) کي هم (ژغ) راغلی دئ.

خوشحال خان د خپل زوی اشرف خان په باب وایي:

چه زما د لښکر غږ شي
اوبـه کېږي د ده ځـان
(۳۵- مخ)

(ږغوي) د (ژغوي) په شکل کاږي.

څوک له ورایه درته ناست وي
ژغـــوي چنـګ و ســـرنا
(۴۶- مخ)

لوستونکي داسي فکر کوي چي د متن ترتیبوونکي د ختګو لهجه په

پام کي نيولې ده. خو څلور بيته وروسته بيا (غوړ) په (ړ) ليکي:

نه دي غوړ د اوربډو شته
نه دي سترګي شته بينا

(ښورول) او (ښوربړي) په (ش) کاړي:

د جاهل په بخره تش سر شورول وي
آفرين مي په خبرو دانشمند کړ
(۶ - مخ)

په هزار رنګه هوا په زړه کښې ورشي
ورځ وشپه سره شوربړي نا قرار
(۴۲- مخ)

خو (ښوروا) بيا په (ښ) ليکي:

چي ښوروا خوري د مغولو واړه سپي دي
د سګانو په خوله څه اخلم نومونه
(۳۰- مخ)[1]

---

[1] د (ښ) او (خ) د ګډولو مسئله همدا نن ورځ هم د يوې ستونزي په شکل ان د پخو ليکوالو په ليکنو کي پاته ده. د مثال په توګه "لوښې" ئې د (لوخې) پر ځای کښلي وي (تل افغان ويبپاڼه –د جون ۴مه ۲۰۱۱ – که ملا عمرووژل شي نو بيا؟ د حقيار ليکنه). په داسي حال کي چي د ليکوال مراد له "لوښې" څخه هغه وابښه ډوله نبات دئ چي په ځنګلو او چمنو کي ولاړې وي. دا لغت که په (ښ) وليکل سي، نو (لوښې) خو د (ظروف) معنا لري نه د (لوخو).
دغه راز د همدې ليکوال په يوه بل مضمون کي مي "کلک پوخ" ولووست چي مراد ئې "کلک پوښ" وو (لراو بر ويبپاڼه: ۴جون ۲۰۱۱ ع –د حرمينو هنداره – دوهمه برخه). پوښ که د (پوخ) په شکل وليکل سي معنا ئې د (خام = اوم) ضد ده خو که د (پوښ) په بڼه وکښل سي، د وقائې، پشتې معنا لري. دغه راز بې پروايی د ژبې ملا ورماتوي. خو د معيار ټېکه داران سر نه په خوږوي. دوی خپل ټول فشار پر (سو) او (شو) اچوي او له معياره ئې مراد بس همدا يوه وړه موضوع ده.

خېښ د (خويښ) او (خويش) په دواړو شکلو ليکي:

چي ئې خويښ کړې يا ئې دوست کړې لا بلا شي
د ددانـــــو څه غــــــرض له احـــترامـــــه
(۴۴- مخ)

درې مخه وروسته بيا ليکي:

کله ځويه درته ښه کا
کله خـــويش واقـربا
(۴۷- مخ)

(شامت) او (شومت) دواړه ليکي:

دا شامت زمونږه خپل دی چه مو کار هسې مشکل دی
گــــڼه تــــه څه هسې نه ئې چــــــه خپل ور تړې لـه رده
(۲- مخ)

بل ځای:

د هــغو په مــــــرگ ثواب گټلی بويه
چه ئې سيزي له شومته غاړې غرونه
(۷۴- مخ)

ځای (ور) ليکي (۲ - مخ)، ځای بيا (در) کاږي (۲۵ - مخ).

نه مي کار په خاص وعام نه په ديوان دی
نه پــــــه در ولاړ د هـــــــريوه مردک يم

د خوشحال خان په بل اثر دستارنامه (د ۱۹۹۱ع چاپ) کي يو ځای "سيژمې (۶۴مخ)" ليکي بل ځای "سيږمې (۱۲۱ مخ)". يو ځای ئې "شوروا (۷۱مخ) "خو بل ځای بيا "ښوروا (۷۶مخ)" کښلې ده.

داسي ليکدودي رنگارنگۍ نوري هم ډېري سته او دا کار د ژبپوه له پاره د خوشحال د ژبي په څېړنه کي مشکلات پېښوي.

د اشرف خان هجري دېوان هم له دغه راز رنګارنګيو څخه خلاص نه دئ. يو څو مثاله ئې داسي دي:

که زه سرشندم په کشليو عيب نشته
دا خصلت د محبت چه ســـــر ګيا کا
(۷ – مخ)

د دېوان مرتب خو په خپل فکر باندي د "شندم" او "شکليو" کلمات ګويا د اشرف خان هجري په ختکواله لهجه ثبت کړي دي خو دې ته ئې پام نه دئ کړی چي د "شندل" او "ښندل" تر منځ د معنا ډېر توپير سته (وګ : د ليکونکي اثر، له کندهاره تراټکه: ۱۷۲مخ)

نندا ره د باغ کــوي برقــه پسر کــــړي
چه ګل بوی په دماغ صاف لږي يکباره
(۱۲۷– مخ)

له "لږي" څخه ئې مراد "لګي" دئ چي د "لګېدل" مصدر د حال صيغه ده.

"لږي" په همدې ليکدود له "لږ = کم (د ډېر ضد)" سره اړېکی لري.
د دېوان په همدې مخ کي بيا "تيږه = ډبره" په ګاف ليکل سوې ده.

پـــــه نخوت طاؤس کتی په اورد ؤسه
تش صورت په تيګه ناست د مخ له تاره
(۱۲۷ – مخ)

د "ګ" او "ږ" سره اړولو له لوستونکي څخه د شاعر ژبه بالکل ورکه کړې ده. که د مرتب په خيال د شاعر په لهجه کي (ږ) د (ژ) په شکل ويل کېدله، نو په "ګ" باندي ئې د اړولو ضرورت څه وو؟ له يوه مخه به ئې ټولي (ږې ګاني) په (ژ) باندي کښلي وای. د ليکدود دغه راز نه يووالي د شاعر ژبه او لهجه راڅخه ورکه کړې ده.

دا ځو مثاله وګورئ:

خدايګو = خدايږو:

ورزِ = ورځې:

خدايګو شک ګمانی نه يم په خپل ورزِ
ناپرسه ئې مـعذب په ســـــالها کړم
(۸۵ – مخ)

غوګونو = غوږونو:

که طوطا دِ بيان واروی پـه غوګونو
په زبان به ئې بند ايښی د لکنت وی
(۲۰۸ – مخ)

آهوتږه = آهوتګه:

وې مِ حال د وطن وايه آهــــــوتږه
بلکه يون دِ په سرعت نسيم ته شا کا
(۲۵۷ – مخ)

لږي = لګي، لګېږي:

هر عاشق د يار پـــه مينه تازه کيږي
په خټک تر قندو ښه لږی سخط ستا
(۲۹۷ – مخ)

د (ش) او (ښ) سره اړولو هم دغه راز پسات پيښ کړی دئ.

"بهښت" هم ليکي او "بهشت" هم.

که بهښت له ښايسته مخَ خالی وی
عــــاشقانو به ياد کله که، قسم دی
(۱۸۵ – مخ)

چه په بد عمل آرزو د بهشت کاندِ
تش دِباد پیمانه کاندِ مدّعی دی
(۵۴۲ – مخ)

"مهی" او "ماهی" دواړه لیکي:

هغه مرغ چه په هوا مهی په سیند وی
نهایت دواړه فـــناوارد اجـــال کا
(۲۸۱ – مخ)

اجال = اجل:

د مین ژوندون مشــــکل دی بې صنمه
د ماهی موت (په) خشکی حیات دریاب
(۳۰۰ – مخ)

د عبدالقادر خان خټک نوی چاپ دېوان (د ۱۳۶۸ش = ۱۹۸۹ع کال چاپ) که څه هم تر ټولو نورو چاپو په دقت سره ترتیب سوی دئ خو لیکدودي اختلافونه ئې د پام وړ دي.

د "راخیژې" پر ځای ئې "راخیږې" ثبت کړی دئ.

پروت عبدالقادر دی د غفلت په توره شپه کي
کله به راخـــیږې د تــوفیق کښــلیه آفــتابه
(۱۵۴ – مخ)

یا:

د سرونو نردبان ساز کړه باندي خیږه
مـرتبی ته خـتل نه په اســـانی دي
(۴۴۸ – مخ)

که د دېوان متن پسې تعقیب سي، چا ته داسي فکر پیداکېږي چي د دېوان د ترتیبوونکي په نظر د عبدالقادر خان خټک په لهجه کي (ږ) په (ژ)

او (ښ) په (ش) سره اوړي. خو نه پوهېږم دلته ئې د کوم مجوّزِ په حکم د (ژ) پر ځای (ږ) ليکلې ده؟ دغه شان لاسوهني د شاعر خپله ژبه له لوستونکي څخه پټوي او نه به پوهېږي چي په دغو آوازو کي د شاعر د لهجې خپله ادا څه راز وه؟ کله "وربل" او کله بيا "اوربل":

چی دا هسی رنگ په سرو لمبو کی اوسی
په خپل زړه پوری حیران یم ستا وربل ته
(۱۶۵ – مخ)

بيت مي کټ مټ رانقل کړی دئ. د ياګانو مراعات ئې نه دئ کړی.

که طالع د عاشقانو توري نه وي
تور اوربل ئې په مخ ولې تار په تار شو
(۱۳۹ – مخ)

کله "کشينوي، کشيني" کاږي او کله بيا "کښيني":

کشینوي چی کشینی گرد غبار د غم له دله
شی چی نشی دا په بیدلانو شواخونه
(۲۳۰ – مخ)

په اړخونو ئې لک شوی غشی ښه دی
نه چی کښینی بدکاران د چا تر څنگ
(۸۵ – مخ)

يو ځای "کشيژدي" ليکي او بل ځای بيا "کښيږدي"

د پیوند په پرې کولو فقیري شي
نه په دا چی خپله کشیژدي پیوند ونه
(۲۳۱ – مخ)

د دنیا خوښی که واړه ورته کښیږدی
دروغجن دی که پرې غم د آشنا ورکا
(۱۷ – مخ)

په دې بیت کې ئې "خوښي" په ښین سره کښلې ده خو بل ځای ئې "خوشي" د "خوښي" پر ځای لیکلی دئ.

خــرمی د شاه جـــهان جـهان پرې نه شـوه
اورنگ زیب په څه خوشي کاندي که پوه دی
(۲۷۱ – مخ)

د دېوان مرتب فکر کوي چې د "خوښي" کلمه ئې د عبدالقادرخان په لهجه ثبت کړې ده خو دې ته ئې بیا پام سوی نه دئ چې "خوشي" د (چټې، بې ځایه) معنا لري. په لومړي نیم بیتي کې "پرې نه شوه" هم ما ته "پرېنښووله" ایسي؟

خو بل ځای ئې بیا د "شادان" کلمه په "ښادان" باندي اړولې ده.

د پتنگ مـشرب پیدا کـړه په مـعاش کی
د هر چاڅراغ چی بل شی پرې ښادان وي
(۳۱۸ – مخ)

که په ختکواله لهجه کې (ښ) د (ش) په شان تلفظ کېږي او مرتب زیاتره ښینونه په (ش) سره الیش کړي دي، نو دلته بیا ولي دا قاعده ځني پاته سوې ده. یو ځای ئې "چمجي" بل ځای ئې "چنجي" لیکلی وي.

که هر څـو نازک بدن شی
لکــه گل هسی په تن شی
چی لــحد د ده وطن شی
د چمجیو په خوردن شی
(۴۷۰ – مخ)

ښکلی مخ به یی د گور خاورې بدرنگ کا
نازک تن به یی د گـــور چنجي وخورینه
(۴۸۳ – مخ)

لوستونکی به په "چمجی" او "چنجی" کي کوم يو د عبدالقادر خان خپل کلام وګڼي.

د حميد مومند کليات خو مي هيڅ فکر نه کاوه چي ليکدودي تجانس دي ونه لري. ځکه په ډېر دقت او صلاحيت برابر سوی او مرتب ئې هم د پوره صلاحيت څښتن دئ. مګر ما ته پکښې دا څو ځايه د اندېښنې وړ وايسېدل.

"پرښتې" (۲۷مخ) او "فرښتې" (۳۲مخ، ۷۱مخ) دواړه ليکي (دا کار د ميرزا خان انصاري د کابل چاپ دېوان کي هم سوی دئ او په يوه بيت (۲۲مخ) کي "پرښتو" کښلی او پنځه بيته وروسته ئې بيا "فرښتو" ليکلی دئ)، "مښک" د کلياتو د دېوان په برخه کي هر ځای په (ښ) ليکي خو "مشکين" بيا په (ش) کاږي (۹۷مخ) چي زه ئې په دليل پوه نه سوم. دا بيت هم ولولئ:

دا د ترکـــو د مشکينو زلفو تور دی
چي وګړې پرې کوي ګمان د مښــکو
(۱۸۰ – مخ)

خو د کلياتو د (نيرنګ عشق) په برخه کي بيا (مشک) هم په شين ليکي:

عشق و مشک نه شي ساته پټ و پنهان
دا خـــبره ده مشـــهوره پـــه جـــهان
(۴۱۰ – مخ)

د ميرزاخان انصاري په دېوان کي په ۱۸۹مخ کي "مشک" خو په ۲۰۲مخ کي بيا "مښک" ليکل سوی دئ.

د کندهار په لهجه کي "مشک" ويل کېږي او د نورو لهجو ويونکي فکر کوي چي دا به هم په (ښ) وي.

مولوي بريالی وايي:

چي د مشکو عطر پاشي په صحرا کي
د ختن بې غزالې نسته لـــــړمـون بل
(اهاړ – ۷۵مخ)

(پنهم – ۴۰۶مخ، ۴۴۵مخ) او (پنهان – ۴۱۰مخ) دواړه راوړي. د لوستونکي له پاره ګرانه ده چي په دې دوو کي به کم يو د حميد خپل تلفظ وي.

لنډه (ي) او اوږده (ې) سره قافيه کړې ده. د (ح) رديف په يوه غزل کي (۵۷مخ) ئې (خاندې، لاندې، وړاندې، مړژواندې، اوېزاندې) له (کاندي، ګويادي) سره قافيه کړي دي. دا راز قافيه تړل د حميد له "موشګافۍ" څخه ليري خبره ده. حميد به هرومرو (خاندې، لاندې،...) او (کاندې،...) يو راز سره تلفظ کول. دا اوسنی دوه رنګي توب د لاسوهونکو کار دئ. (خرخښو) په ۱۷۴مخ کي په (ښ) او په ورپسې مخ کي په شين (خرخشو) ليکي. حتي په ۱۷۶مخ کي په يوه بيت کي لومړی (خرخښو) او دوهم وار (خرخشو) راغلی دئ.

د فلک پــــه خرخښو ونښته لاړه
چي جهان ئې وېرېده له خرخشو
(۱۷۶ – مخ)

د اول نيم بيتي لاړه = ناړه ده.

د (خرخشو) او (خرخښو) توپير په وييپانګه کي هم نه دئ ښوول سوی. په دغسي دوګانګي کي به ژبپوه د حميد خپل تلفظ څه راز معلوموي؟ په ۱۹۴مخ کي (ښکته) او په ۱۹۶مخ کي ئې (کښته) ليکي:

چي مې زړه په سود و زيان شي پورته ښکته
هـــــغه دم مې محبت وهي پـــــه لـــته
(۱۹۴ – مخ)

طلبوه سرفرازي په سرکوزي کي
راکوزېږي په هډوکي همای کښته
(۱۹۶ – مخ)

(خیژه) زیاتره همداسي کاږي (۲۳۴مخ، ۲۵۲مخ، ...) خو په (۳۵۴مخ) کي بیا دوه ځایه (خېږي) او (خېږه) راوړی دئ. په (۳۵۴مخ) کي هم "خېږه" کاږي. زه نه پوهېږم چي د کلیات مرتب خو به د (خیژه) او (خېږه) لغتونه سره جلا نه بولي؟ د میرزا خان انصاري په دېوان (۲۳۰مخ، د کابل چاپ) کي په دوو پرله پسې بیتو کي (وخیژي) او (وخیږي) دواړه راغلي دي.

(کله چي (ته) د (تله، تلئ) په معنا راوړي د (ه) پر سر باندي همزه ایږدي (۴۱۶مخ) او هدف ئې دا دئ چي له (ته = تو) سره ئې التباس ورک کړي. دا ئې ښه کار کړی دئ. زه (هوتک) چي د (دی = او) او (دئ = است) توپیر په همزه باندي کوم، هم مي هدف د التباس ورک کېدل دي. خو زما له دې قاعدې سره د معیار ټېکه داران موافق نه دي خو د حمید موmند د کلیات مرتب چي بیا عین عمل سر ته رسولی دئ، بیا نه تا کړي نه ما کړي، ټول پټه خوله ناست دي. دغه ته یو بام و دوې هواوي وایي).

د لوی احمدشاه بابا په پېښور چاپ دېوان کي هم پر دغه راز پېښو پېښېږو. دی وایي:

عاشق وړی د دیدن دئ
ترخه ویل ئې کړې نمړې
(دېوان هِر ۱۴۷– مخ)

په پېښور چاپ (۱۹۰مخ) کي دوهم نیم بیتی "ترښه ویل ئې کړې نمړې" ثبت دئ.

زه د رنګارنګیو په برخه کي خپل ځان ته هم ګوته نیسم او یقین مي

دئ چي که بل څوک بیا زما (هوتک) په لاس ترتیب سوي متنونه ولولي، تر دا نورو دېوانو به زیاتي اندېښمني خبري پکښې پیدا کړي. د دېوانو ترتیبول جلا پوهنه ده او زموږ کارونه غیرمسلکي. له ناچارۍ مو لاس په پوري کړی دئ. ما چي د نورو شرقي ژبو د دېوانو کار یو څه کتلی دئ، رامعلومه سوې ده چي پښتنو ته لا خورا ډېر ګړنګونه او پاڼونه په مخ کي ګوري. په تشو غېبازیو به ځانونه نه خطا باسو.

په متونو کي تېروتني هم پر دوو برخو وېشل کېدلای سي:

الف: ارادي:

د کلماتو په املاء کي ارادي بدلونونه په ښکاره توګه تېروتني ایسي خو دا تېروتني نه دي او کله کله د شعري اړتیاوو له اسیته پېښې سوي وي. د پښتو په ځینو دېوانو کي د قافیوي ضرورت له مخي د "عبث" لغت د "عبس" په شکل لیکل سوی وي. دا تېروتنه ارادي ده. خوشحال خان ویلي دي:

سرئې هوري کندهار، بل ئې دمغار دی
تر دا مـــنځ پـــراته هـــمه واړه عبس دي

د "خوشال خان خټک کلیات" په ۲۵۵ مخ کي دا بیت داسي دئ:

سرئې هـورې کندهار، لم ئې دمغار دی
په دا منځ کي میشته واړه پرې عبس دي

زما یقین دئ چي خوشحال خان دا بیت په دغه شکل نه دئ ویلی؟ ځکه د "پرې عبس" د بېخونده ترکیب دکارولو توقع د پښتو ژبي له یوه مبتدي څخه لاهم نه سي کېدلای.

د اړوندي غزلي نوري قافیې (ناکس، جوس، هوس، جرس او نوري) دي ځکه نو د "عبث" لغت هم د "عبس" په شکل کښل سوی دئ.

میرزا حنان هم پر دغه پله ګام ایښی دئ:

په لویي د زمانې خوشي غلط سوم
لکه دود پر سـر د اور د رومي عبس

له دې مثالو څخه باید داسي نتیجه وانه خیستله سي چي ګویا خوشحال خان او میرزا حنان د "عبث" لغت په اصلي کښنګ باندي نه پوهېدل. دوی دا کار ارادي کړی دئ او دا تېروتنه په ارادي توګه پېښه سوې ده. د متن ناقدین ئې باید د سمولو هڅه و نه کړي.

ب: غیر ارادي:

غیر ارادي تېروتني د کاتب له بېسوادۍ، د کلماتو له ورته والي (مشابهت) او د لغاتو د ناسم لوستلو له اسیته پېښېږي.

د لوی احمدشاه بابا په کلام کي یو ځای لولو:

"احمد" چي دا یيان که هر طالب به طبع و ایي
ګـــر انه نه ده دا یمـاً تحقـیق به کاندي فضــلا

په پېښور چاپ کي د (دایماً) کلمې تنوین په پام کي نه دئ نیول سوی او (دایمان) ځني جوړ سوی دئ.

په متونو کي د هغو تېروتنو تشخیص دونه ګران کار نه دئ چي د کاتب له بېسوادۍ او یا د ناپوه کاتب د لاسوهني له امله منځ ته راغلي وي خو د هغو تحریفونو پیداکول لږ څه ستونزمن وي چي کاتب یا مرتب ئې په شعوري توګه د ځینو ټاکلو انګېزو او ژبنیو تمایلاتو په موخه په متن کي راولي. د تحریفونو د پېژندني د دې ستر کار له پاره د شاعر یا لیکوال د فکري مسیر او هغو معیارو پېژندنه لازمي ده چي د هغو پر بنسټ شاعر یا لیکوال خپل اثر تخلیق کړی دئ. د دې پر څنګ د هغو ژبنیو ځانګړتیاوو نسبي پېژندنه هم حتمي ده چي د شاعر یا لیکوال په لهجه کي په عیني

توګه موجود ول. دې هدف ته د رسېدو له پاره د متن د ټولو نسخه بدیلونو راوړل د متن د مرتب ستر رسالت دئ. د همدغو نسخه بدیلونو سته والی له ژبپوه سره مرسته کولای سي چي د شاعر د ژبي او لهجې په تشخیص کي له تېروتنو راوګرزي.

موږ مخکي د شېرازي حافظ د دېوان خبره وکړه. د دغه لوی عارف پر دېوان باندي د تېرو پنځوسو – شپېتو کالو راهیسي د پارسي شعر او ادب سترو ادبپوهانو او شاعرانو کارکړی دئ او تر اوسه لا هم دې مرحلې ته نه دئ رسېدلی چي څوک ووایي دا پلانی چاپ نو ګویا کټ مټ د حافظ خپل کلام دئ. په هر چاپ کي هڅه سوې ده چي متن د شاعر خپل کلام ته تر ممکني اندازې پوري ورنزدې سي او له دې ټولو هڅو سره سره د متن مرتب لیکي " امیداست ... روزی برسد که با احتمالی نزدیک به یقین بتوان گفت که دیوان کاملی ازآن خاکیِ افلاکی فراهم شده است" (وګ: حافظ به سعی سایه، ص ۲۱ – چاپ ۱۳۷۶ تهران، نشر کارنامه).

د متونو په برابرولو کي چي د نورو ژبو د پوهانو دغه راز دقت او احتیاط او زموږ پښتنو بې پروایۍ ګوري، نو بې اختیاره ئې باید پر تندي باندي د ملامتیا خولې راماتي سي ځکه د متونو په برابرولو کي ځانو ته د دونه مداخلې حق ورکوو، لکه له نوموړي لیکوال څخه چي مو د دغه راز لاسوهني لیکلې او لاسلیک سوې اجازه تر لاسه کړې وي.

۲– لاسوهني:

په متن کي لاسوهنه (مداخله) څه ته وايي؟

لاسوهنه د یوه متن په لیکدود، ژبه، لغاتو او د جملو په جوړښت کي تصرف کولو او د هغو اړولو ته وايي. او دوه رازه ده: روا لاسوهنه او ناروا لاسوهنه.

موږ په تېرو بحثو کي د ژبي د تحول او بدلون په باب یو څه ږغېدلي یو او دا مو منلې ده چي د ژبي وینگ، کښنگ، سکښت او جوړښت پر یوه حال نه پاتېږي او بدلون مومي. د مثال په توگه، په روښاني لیکدود کي ئې د (ږ) توری داسي کیښ چي (د) ته به ئې په منځ کي ټکی ورکړ، په خوشحالخاني لیکدود کي ئې د (ځ) توری د (ح) په شکل کیښ او په غېږ کي به ئې همزه ورته ایښووله، پښتو مرکې بیا د دغه آواز د ښوولو له پاره (ح) ته یو ټکی پر سر او بل ټکی په غېږ کي ورکاوه او اوس ئې موږ د (ځ) په شکل کاږو.

د متن تصحیح کوونکی که نن په روښاني لیکدود باندي لیکلي متنونه چاپ ته تیاروي، حتمي نه ده چي د (ږ) توری دي هغه راز ولیکي لکه روښانیو چي کیښ.

بل مثال:

په پخوانیو فارسي کتابو کي ئې گاف د کاف په شکل کیښ او "عجمي کاف" به ئې باله. اوس که د دغو فارسي متونو د چاپ په وخت کي څوک گاف د کاف په بڼه وکاږي، متنپوهان ئې نه مني او غندي ئې.

ښه! دا کار خو هم په متن کي لاسوهنه ده. مگر دا راز لاسوهنه د متن اصل او جوهر ته تاوان نه رسوي. که د متن ناقد په خپلو خبرو کي د متن اصلي لیکدود راوښیي او خپله لاسوهنه هم بیان کړي او پټه ئې نه کړي. دې لاسوهني ته روا لاسوهنه وایي. دې راز لاسوهني ته اړتیا سته او په متن کي باید همدغه شان بدلون راوستل سي.

خو که په کوم لغات کي بیا د همدغه پورته یاد سوي توري (ځ) موقعیت او ځای ته بدلون ورکړه سي، دې راز لاسوهني ته ناروا لاسوهنه ویل کېږي. د مثال په توگه:

په متن کي "روځ" لیکل سوې وي او موږ ئې "ورځ" کړو.

په متن کي "غبر" ليکل سوی وي او موږ ئې "بږغ" کړو.
په متن کی "بږغ" ليکل سوی وي او موږ ئې "غبر" کړو.
په متن کي "پر" ليکل سوی وي او موږ ئې "په" کړو.
په متن کي "په" ليکل سوی وي او موږ ئې "پر" کړو.
په متن کي "دوې" ليکل سوی وي او موږ ئې "دوه" کړو.
په متن کي "کښي" ليکل سوی وي او موږ ئې "کي" کړو.
په متن کي "دستار" ليکل سوی وي او موږ ئې "پګړۍ" کړو.
په متن کي "عشق" ليکل سوی وي او موږ ئې "مينه" کړو.
په متن کي "ماهی" ليکل سوی وي او موږ ئې "کب" کړو.

***

په متونو کي مداخله خپل حدودوثغور لري. دا کار ما هم کړی دئ. خو مداخله بايد د شاعر ژبه وراليشه نه کړي. که ئې ليکدود د اوسني وخت د غوښتنو له مخي اصلاح سي، دا مداخله روا مداخله ده د مثال په توګه هغه وخت (ڼ) د (نړ) په شکل ليکل کېدی، که ئې موږ اصلاح کړو، دا کار ناروا مداخله نه ده، مګر که په متن کي (وروڼه) ليکل سوي وي او موږ ئې د خپلي لهجوي اغېزې له اسيته (رونه) ثبت کړو، دې ته د متن مسخه کېدل ويل کېږي. که موږ د متن د ليکوال له خوا استعمال سوي لغتونه او کلمات وراړوو، دا راز لاسوهني ناروا لاسوهني دي. که ما کړي وي که بل چا، بايد مخه ئې ونيول سي.

لاسوهني د چا له لاسه پېښېږي او ولي پېښېږي؟

د لاسوهنو د ملامتۍ بار د خورا ډېرو کسانو پر اوږو پروت دئ. له دې پړې څخه نه کاتب ځان خلاصولای سي، نه ناسخ او نه د متن معاصر مصحح. زه به دا بحث دلته يو څه سره راغونډ او طبقه بندي کړم.

الف – ناسخان، کاتبان او د متن تر تیبوونکي د خپلي لهجې ښکار سي:

علامه رشاد (۱۹۲۱ – ۲۰۰۴ع) رحمه الله علیه د کاتبانو د بې پرواییو په باب د مولانا نورالدین عبدالرحمان جامي (۱۴۱۴ – ۱۴۹۲ع) څو بیته راوړي دي چي دلته ئې تیمناً رانقلوم:

فغان از دست آن کاتب که کلکش
به بیش وکم نویسی شد فسانه
زبیش وکم نویسی هـای او شعر
زبحر و وزن مـانده بر کرانه

(لس مقالې: ۶۸مخ، د ۱۳۶۷ش کال چاپ)

د علامه رشاد مرحوم د دغه اثر چاپي نسخه خورا زیاتي چاپي تېروتني لري او د کاتبانو، چاپوونکو او خپروونکو د بې پرواییو ډېرغوره مثال کېدلای سي.

خوشحال خټک هم د کاتبانو له بې پروایۍ څخه د خپل یو اثر "فضل نامه" په خاتمه کي سر ټکولی دئ. دی وایي:

وردي نـه ئـې شـي دوه لاسـه
نـه تـر خط نـه تـر قرطاسـه
یـو چـي خـام بیهـوده خـط کـښي
بـل کـه ښـه کـښي چي غلط کـښي
د کاغـــذ مـــخ توروینـــه
خـط چـي خـام بیهـوده کـښینه
خدای ئې واخله که ښه خط کښي
کـه ئـې ځـای پـه ځـای غلـط کـښي

(وګ: د خوشال خان خټک کلیات ۱۱۵۳مخ، د ۱۳۸۷ل چاپ)

په" لس مقالې" کې هم د خوشحال خان د دغې ناراضۍ يادونه سوې ده.

د اصل مطلب د لا ښه وضاحت له پاره به د عبدالقادر خان خټک په کلام کې دا لاندې بيت په ګډه سره لولو:

دا ځل ډېر عبدالقادر ور نه سود من شو
چې به بيا پــه ښايسته وو اعتميد کا
(۱۵مخ)

دې بيت ته ئې په حاشيه کې کښلي دي چې په نورو نسخو کې د "ور نه سودمن شو" پر ځای "ځني سودمن شو" ثبت دئ. مرتب په خپله لهجه کې د "ځني سودمن شو" ترکيب نه لري او دا ورته ناسم ترکيب ښکاره سوی دئ ځکه ئې پر هغه يوازني ثبت باندي اعتماد کړی دئ چې د ده له لهجې سره ئې سر خوړ، نه د عبدالقادرخان له لهجې سره. د متن پوهني اصول له مرتِّب څخه غواړي چې هر ثبت چې زياترو نسخو اخيستی وي، هغه بايد متن ته داخل سي. دلته "ځني سودمن شو" زياترو نسخو ثبت کړی دئ خو ده د (ج) نسخې ثبت ځکه غوره ګڼلی دئ چې د ده له لهجې سره ئې سمون درلود. دغه راز شخصي دلچسپي د متن ورانولو اول ګام دئ.

بل مثال د عبدالقادرخان له ديوانه:

پرورش د بهره مندو بوټيو وکړی
بې بــهره بوټی وکاږی له بنــياده
(۱۷۴مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چې په (ک، ه،الف) نسخو کې د (بوټيو) پر ځای (بوټو) ثبت دئ خو ده د هغې يکړې نسخې ثبت (بوټيو) غوره ګڼلی دئ چې د ده لهجې ته نزدې وو. د خوشحال خان خټک او د ده د

کورنۍ د ټولو شاعرانو په کلام کي مغیره جمع بې له (یاء) څخه په ستر ګه کېږي. تفصیل ئې ما په خپل بل کتاب (له کندهاره تر اټکه) کي ورکړی دئ. لوستونکي دې هورې وګوري.

په خطي نسخو کي د تحریف او بدلون خبره دونه عامه ده چي په شرقي ژبو کي د هیڅ ژبي خطي آثار پر یوه مخ ځني وتلای نه سي. د فارسي ژبي د "مقبول عام" شاعر حافظ شیرازي د ۱۳۷۶ش = ۱۹۹۷ع کال چاپ دېوان له هغو څوارلسو معتبرو او مستندو نسخو څخه برابر سوی دئ چي د اروابښاد استاد داکټر پرویز ناتل خانلري (۱۹۹۰ع مړ) له خوا ځانګړي سوي دي. خو د دې معتبرو او مستندو نسخو تر منځ توپیر دونه زیات دئ چي په درست دېوان کي داسي غزل نسته چي په ټولو نسخو کي دي یو راز ثبت سوې وي. دا چي د پارسي ادب د دغه راز مشهور شخصیت د دېوان دغه حال وي نو د پښتو اریاني خو دي خدای ناره واوري.

ب – د متن لیکونکي او برابروونکي د شخصي قضاوت ښکارسي:

د خطي نسخو کاتبانو او د چاپي متن برابروونکو په متن کي په بې مسئولیتۍ سره لاس وهلی دئ. دوی په خپل رسالت او مسئولیت یا نه پوهېدل یا ئې لاسوهنه د دوی په نزد د اصلاح او سمون په نیت کوله. دوی فکر کاوه چي په دې لاسوهنو سره د منقول عنها نسخې د لیکوال غلطۍ او تېروتني ورسموي خو خبر نه ول چي په دې کار سره ئې د متونو د تاراج او مسخه کولو عملیه تر سره کوله.

لاسوهني که جمع بندي کړو، نتیجه به ئې داسي راووزي:

۱. کاتب د خپلي لهجې تر اغېزې لاندي راځي او د خپل تلفظ او وینګ ارجحیت ئې دې ته اړ باسي چي په متن کي د ده په نظر اصلاحات راولي. (نه) د (څخه) پر ځای راوړي او برعکس لا هم.

۲. له کاتب څخه د ناپوهۍ او غفلت له اسیته په متن کي بدلونونه راځي او کله کله خو د تلوار له خاطره هم د متن اصلي جوله الیشه کېږي.

۳. کاتبان د ژبي د سوچه کولو په ناروغي اخته وي. دوی غواړي له متونو څخه د پردیو ژبو اغېزې پوجي کړي خو پام ئې نه وي چي په دې عمل سره د متن له خپل اصلي مخ څخه پزه هم ورپرې کوي. (وګ: د همدې لیکني د پښتو سوو لغتو برخه).

ج – د چاپي متونو برابروونکي هم د کاتبانو او ناسخانو په شان د متن په مسخه کولو کي شامل دي. پر دوی باندي هم پورتني بیان سوي حالتونه تطبیق کېدلای سي او پر څنګ ئې نور مشکلات دا وي چي ښایي هغه نسخه یا نسخې، چي دی چاپی متن ورڅخه برابروي، زړه وي، ورَسته وي، شوړېدلې یا اوبو وهلې وي، نیمګړې وي ... او نوري ټکي و ډبري پر رالوېدلي وي او له سم لوستلو ئې ایستلې وي. د متن ترتیبوونکی ئې د خپل عندي قضاوت تر اغېزې لاندي رانقلوي او خپروي ئې.

ښایي د چاپی متونو د تصحیح په کار کي غفلت سوی وي، لوستل ئې سخت وي، توري په مطبعه کي سم نه وي لګېدلي.

ښایي د لیکوال یا شاعر په خپل خط د لیکلو نسخو نه سته والي دي د چاپي متن د ناسم والي عامل ګرځېدلی وي.

د – د مادي ګټې په خاطر نسخې زړول، زړې ښوول، غلطي نېټې وراچول هم د لاسوهنو له پاره زمینه برابروي. زما په کتابتون کي د یوسف و زلیخا یوه خطي نسخه سته چي د کتابت نېټه ئې په عدد او تورو (۹۰۵هـ ق) ښوول سوې ده. خو نسخه له ورایه معلومېږي چي د عبدالودود په نامه یو چا له روس سره د جهاد په کلونو کي د بلوچستان د سورخاب په کمپ

کي خطاطي کړې ده او د دغه تقلب هدف ئې د پیسو تر لاسه کول وو.

هـ – د کتابت او تالیف د نېټو سره ګډول:

د متونو په برابرولو کي د ټولو متنپوهانو پر دا یوه خبره باندي اتفاق دئ چي د متن په تهیه کي باید هغه نسخه د اصل په توګه ونیول سي چي په زماني لحاظ تر نورو زړه وي. هر څونه چي نسخه زموږ زمانې ته نزدې استنساخ سوې وي، هغونه ئې د تحریف، بدلون او لاسوهنې احتمال زیات وي. د نسخې د زړتابه په برخه کي بیا یوه ستونزه دا ده چي کاتبان پر نسخه باندي د کتابت نېټه لیکي او دا خبره نه لیکي چي منقول عنها نسخه، یعني هغه نسخه چي ده دا خپله نسخه څني رانقل کړې ده، په کومه نېټه لیکل سوې وه.

د متن برابروونکي ته یوازي په پښتو پوهېدل کفایت نه کوي، عربي او فارسي هم ورته په کارده. د نسخو د کتابت تاریخ زیاتره په عربي وي. عربي حساب خو ئې باید هرومرو زده وي. کاتبان د نسخو په پای کي یو راز مکرر عبارتونه راوړي او اکثره په فارسي، عربي یا په دواړو ژبو ګډوډ وي. تمت بالخیر ...

کله کله د یوې خطي نسخې په پای کي کومه نېټه په نظم، په نثري عبارت یا په عدد لیکل سوې وي او مصحح فکر وکړي چي دا عدد د استنساخ نېټه ده، خو هغه د کتاب د لیکلو تاریخ وي. یا برعکس؟ د احمدشاه باباد دیوان د پای څلوریځه ئې مثال دئ:

کتاب ختم شو په دوشنبې
یارانو موږ څو تاسي دلې
په آخره ورځ د روژې
سنه هزار و صد شصت و سې

دغه ۱۱۶۳هـ ق ځينو ځېړونکو د دېوان د استنساخ کال ګڼلی دئ؟ چې سهي نه دئ. تفصيل ئې ما د لوی احمدشاه بابا دېوان (مشهور په دېوان هرا)، ۱۲مخ کي بيان کړی دئ.

و- نسخې ته اوبه رسېدل، اوبوزو وهل، په صحافت کي متن کنډو کول، د ګنډلو پر وخت متن ضايع کول هم کله کله د لاسوهني عامل کېدلای سي. مصحح چي له دغه راز ستونزو سره مخامخ سي د متن د بشپړولو له پاره بايد له ځانه تصرف وکړي. د تصرف له پاره که پياوړي او قوي او منطِقي قرينې موجودي نه وي، له ناوړي لاسوهني سره به ئې هيڅ توپيرنه وي.

د متونو برابرول ځان ته اصول لري چي نه مراعاتول ئې د دغو تاريخي پاڼو د سوځولو حيثيت لري. د متونو په سمولو کي که د يوې کلمې يا يوې فقرې د لوستلو په برخه کي چا له حدس و ګومان څخه کار واخيست، ګويا پر غلطه روان سوی دئ. د متن په تصحيح کي حدس هغه وخت مجاز دئ چي د احتمال له پاره ئې د نورو معتبرو نسخو ملاتړ موجود وي. هسي هوايي حدس وهل د متونو د برابرولو معتبر پوهان نه خوښوي او په کلکه ئې ردوي. هر چا که د هرې کلمې ثبت ته د شک په سترګه کتل، دغه شخص دقيق متن تهيه کولای سي.

ز – د خطي نسخو ناسمه لوستنه:

د خطي نسخې متن سم نه وي لوستل سوی . کله کله له کاتبانوڅخه زور – زېر پاته سوي وي. (شو)، (شوه) هم لوستل کېدلای سي او سوی هم دئ.

د عبدالقادر خان خټک په دېوان (۱۳۶۸ش چاپ) کي لولو:

حکومت ناستی په پل د جهنم دی
سهل کله د عالـــم حکمرانی ده
(۴۳۹مخ)

ما ته د دغه بیت اول نیم بیتی داسي سم ایسي:

"حکومت ناستی پر پله د جهنم دی"

"پر" خو کاتب او مرتب له خپلي لهجې سره سم اړولی دئ او د دې راز اړوني مثالونه په کلاسیک ادب کي په پېخر دي. د "پل" پر لام باندي په غالب گومان سره زور (فتحه) یا له کاتبه پاته سوې ده او یا مرتب نه ده لیدلې. پر دغه بیت باندي به وروسته نور بیان هم ولولی.

اشرف خان هجري وایي:

نه به وصل د رانجـــا وشي له هـیره
نه به هیر دیدې روشني په رانجا کا
(۴- مخ)

په متن کي "روشن" دئ چي د یوې هجا کمبود په شعر کي سکته راوړې ده. په اصل کي ښایي تر نون لاندي زېر یا له کاتبه پاته سوی وي، یا به د متن چاپوونکي دقت نه وي ورته کړی.

په خطي نسخو کي د اعراب له پاره مشترکه قاعده نسته هر لیکوال او خطاط ئې په خپل فکر او پوهه د تورو پر سر یا تر هغه لاندي ایږدي. لوستونکي زیاتره د دغو حرکاتو په لوستنه کي غلطي کوي. د عبدالقادر خان خټک د دېوان د ۴۳۹ مخ بیت چي مخکي مو راووړ او تبصره مو پر وکړه، دلته بیا هم صدق کولای سي.

حکومت ناستی په پل د جهنم دی
سهل کله د عـــالم حکـــمراني ده

دلته وینو چي په بیت کي "په پل" ثبت سوی دئ چي سم شکل ئې

"په پله" یا "پر پله" دئ. د لام زور (فتحې) ته پاملرنه نه ده سوې یا له کاتبه (زور) پاته سوی دئ او په دې ډول د متن "په پل" باندي ژبپوه د خپل ژبني تحلیل تاداو ایږدي او موږ ئې فکر کولای سو چي د دې تحلیل تاداو به څونه لړزانده او غیرواقعي وي.

ح – زموږ زیاتره متون د سرکاري او رسمي پروژو په خاطر تهیه سوي وي او تر سر تېري سوي وي او د پروژې د بشپړولو له اسیته په متن کي راز راز لاسوهنو لارموندلې وي.

ط – تعجیل:

کله کله پر یوه متن باندي دوه تنه په عین وخت کي کار پیل کړي او هر یو بېړه کوي چي تر ها بل چا دمخه متن خپور او ویاړ ئې تر لاسه کړي. د دغي بېړي او تلوار له خاطره هم په متن کي د لازم دقت اصول تر پښو لاندي کېږي او ناروا لاسوهنو ته زمینه برابرېږي .

ی – او په پای کي باید ووایم چي د متن څېړني لازمه پوهه نه لرل هم د ناروا لاسوهني عامل کېدلای سي.

دوهمه برخه

- پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې
- افغانستان – تر ۱۳۵۲ ش کال وړاندې چاپ سوي متون
- افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون

لومړی څپرکی

پښتو متون د متن څېړني په رڼا کي

دا څپرکی د متونو د کار د حوزو له مخي اوډل سوی دئ او د هري حوزې متون په جلاجلا توګه تر څېړني لاندي نيول سوي دي.
پښتو متون لکه وړاندي چي مو هم اشاره ورته کړې ده، د خپرېدو څو مرکزونه لري او له هر مرکز څخه راپاته آثار د متنپوهني له مخي ارزيابي کېدلای سي. زه به په دې برخه خپل کار د ختيځپوهانو له آثارو څخه راونښلوم او لوستونکي به وګوري چي د ختيځپوهانو کار تر کومي اندازې پوري د متن څېړني پر اصولو باندي ولاړ دئ؟

د ختيځ پوهانو په لاس تهيه سوي متون

۱- برنارد دورن او "کريستوماتي[۱]" ئې:

په پښتو متونو کي د ختيځپوهانو د کار په سر کي لومړی شخص

[۱] هيوادمل ليکي چي د کريستوماتي په باب د رشاد څېړنه له متن سره مل چاپ نه سوه خو يوه برخه ئې د کابل مجلې د ۱۳۵۹کال په ځينو ګڼو کي چاپ سوه.(وګ: د اسماءالحسنی سريزه "ک" مخ). دا مجله زما سره نسته. که د ژوند پر مېنه پاته وم او دغه مجله مي لاس ته راغله، د دې حاضر کتاب په دريم ټوک کي به ئې ورسره مل کړم (انشاء الله).

الماني الاصله روسی عالم جوهانزالبريخت برنهارد دورن (۱۸۰۵ – ۱۸۸۱ع) Johannes Albrecht Bernhard Dorn دئ چي د بوريس اندرييويچ دورن Boris Andreevich Dorn په نامه هم يادېدی. پروفيسر بوريس اندرييويچ برنارد دورن د المان د (Saxe- Coburg) په سيمه کي زېږېدلی وو[1] او د روسيې د سن پترزبورگ په ښار کي مړ سوی دئ. ده پر نورو علمي دندو سربېره په پترزبورگ پوهنتون کي د سانسکريټ او پښتو ژبو تدريس کاوه.

دورن د پښتو خريستوماتي (پښتو منتخبات) په نامه د پښتو نظم و نثر کلاسيک متون خپاره کړي دي او زموږ محققين دغه کار د پښتو انتقادي متونو په لړ کي راوړي. کله چي پروفيسر دورن د پښتو کريستوماتي خپروله، د ده د پلرني وطن، المان درو تنو نورو ژبپوهانو فيردريک وولف (۱۷۵۹ – ۱۸۲۴ع)، ايمانويل بيکر (۱۷۸۵ – ۱۸۷۱ع) او کارل لشمان (۱۷۹۳ – ۱۸۵۱ع) د نقدي متونو (Textual Criticism) په برخه کي لومړني اساسي گامونه اخيستي ول او اروپايي څېړونکي د دغو متونو د تهيه کولو په اصولو باندي پوهېدل. طبيعي خبره ده چي پروفيسور دورن هم د دغو پوهانو له کار او زيار څخه ناخبره نه وو او حتی ويلای سو چي دی په خپله هم د همدغو فيلالوجيسټانو په کتار کي ولاړ شخصيت وو. خو کله چي موږ د ده خريستوماتي گورو، په دغه مجموعه کي ټول راغونډ سوي متون د نقدي متنپوهني پر اصولو باندي برابر نه خېژي.

د پښتو خريستوماتي د نثر په برخه کي د افضل خان خټک کليله و

---

[1] د (saxe-coburg) سيمه يوه (Duchy) وه. ډچي ئې هغې سيمي ته ويله چي د (Duke) له خوا به اداره کيدله. (Duke) تر پاچا رالاندي يو اشرافي لقب وو چي د الماني شاهانو په وخت کي رواج وو. دغه سيمه اوس (Bavaria) او (Thuringia) نومېږي.

دمنه (عیاردانش)[1]، د اخوند درویزه ننګرهاري مخزن الاسلام او د اخوند قاسم فوایدالشریعة، د تورات او انجیل د پښتو ژباړو ځیني نمونې ثبت کړي او د نظم په برخه کې ئې د عبدالقادرخان خټک یوسف و زلیخا، د عبیدالله یوه غزله، د رحمان بابا د دیوان، د میرزا د دیوان، او په خاتمه کې ئې د بابوجان قصیدې نمونې راغونډې کړي دي.

زما سره همدا اوس دپښتو خریستوماتي (Chrestomathy) هغه چاپ پروت دئ چې په ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال د کابل پښتو ټولنې دوهم وار چاپ کړی دئ او سریزه ئې د څېړنوال محمدصدیق روهي په قلم په پښتو ژباړل سوې ده.

پروفیسور دورن چې د دغو منتخباتو په سریزه کې کوم مطالب راوړي دي، له هغو څخه معلومېږي چې د دغې مجموعې د ترتیب په وخت کې له ده سره د عیاردانش کومه چاپي نسخه او د ایسټ انډیا هاوس د یوې خطي نسخې اقتباسونه موجود ول[2].

په متن کې ئې دا خبره نه ده ښوولې چې دا متن د چاپي نسخې له مخې ترتیب سوی دئ که د بلینډ له خوا د ورلېږل سوي خطي اقتباسو له رویه. ده د عیاردانش د یوې برخي لغړ متن بې له اختلافي برخو ثبت کړی دئ. نه ئې چاپي نسخه معرفي کړې ده او نه هم د خطي نسخې د اقتباساتو پر ځانګړتیاوو رڼابولی دئ چې په دې ډول ځوک ویلای سي چې په خریستوماتي کې د عیاردانش منتخبه برخه د انتقادي متن پر اصولو

---

[1] دا برخه دی د خوشحال خټک له قلمه بولي چې تېروتنه ده.

[2] د خطي نسخې اقتباسونه ورته د ده د ملګري بلنډ (N.Bland) له خوا ورلېږل سوي ول (وګ: د دغې مجموعې د سریزې د پښتو ژباړې اووم مخ).

برابره نه ده[۱].

د ده له سریزي څخه دا هم ښکاري چي د اخوند درویزه د مخزن الاسلام یوه خطي نسخه، د ډاکټر لیډن (Dr.Leyden) له خوا د مخزن الاسلام ژباړل سوي برخي او د لندن په ایسټ انډیا هاوس کي د "مخزن پشتو" نسخه ورته پرتې وې[۲].

ایسټ انډیا هاوس د انگلستان د لندن ښار په (لیډن هال) کوڅه کي واقع او د ایسټ انډیا کمپنۍ مرکزي دفتر هم په همدې هال کي وو. د دغه هال تصویر لاندي وگورئ:

ایسټ انډیاهاوس ـ لندن ، انگلستان

[۱] دورن د عیاردانش د ژبي په باب یوه جالبه خبره کوي او وايي: "... عیاردانش د افغانی ژبی د لویدیځې لهجی د لیکنې تر ټولو غوره مثال گڼل کیدای شی. په حقیقت کی، کومه ژبه چی دی ئې استعمالوی، په لوړه سویه تنقیح شوی ده "(د سریزي اووم مخ). د پښتو د کلاسیکوآثارو ژبه ما (هوتک) په خپل کتاب "له کندهاره تر اټکه" کي د پښتو له لویدیځي لهجې سره مقایسه کړې ده او خورا ډېر مشابهتونه مې ښوولي دي دا کتاب پروسږ کال (۱۳۸۹ش) کال په کندهار کي د علامه رشاد خپرندویه ټولني له خوا چاپ سو.

[۲] د مخزن پښتو دغه نسخه د (Professor D.Forbes) له خوا ورته لیږل سوې وه. (وگ: د نوموړي سریزي اووم – نهم مخونه).

په خریستوماتي کي د مخزن الاسلام انتخابي برخي هم د نقدي متن پر اصولو باندي ډېري برابري تهیه سوي نه دي او اختلافي بدیلونه او توپیرونه ئې ښوول سوي نه دي خو په سریزه کي د مخزن په باب او په هغه کي د کارول سوي ژبي پر ځینو ځانګړتیاوو روښا اچول سوې ده چي دا کار ئې د نقدي متن برابرولو له اصولو سره سم دئ.

د خریستوماتي په نثري برخه کي دریم متن د فوایدالشریعة دئ چي د دورن د خپلوځر ګندوونو له مخي له هغي نسخې څخه اقتباس سوی دئ چي مسټر بلینډ ورسپارلې وه. (وګ: د سریزي څوارلسم مخ). مسټر بلینډ بیا دغه نسخه د ایسټ انډیا هاوس له کومي بلي نسخې سره مقابله کړې وه او د دورن په وینا ئې "د یو زیات شمېر مشکوکو او نامفهومو عبارتونو پر تلنه هم پرغاړه" اخیستې وه.

دورن نه د خپلي نسخې او نه هم د ایسټ انډیا هاوس د نسخې په معرفۍ کي څه لیکلي دي او نه ئې هغه "مشکوک او نامفهوم عبارتونه" راښوولي دي چي د مسټر بلینډ له خوا ئې "پرتلنه" سوې وه. دا کار ئې د متن څېړني له اصولو څخه سرغړونه ده. خو ده یو کار له همدې اصولو سره برابر کړی دئ او هغه دا چي د اقتباس سوي متن ځیني هغه برخي ئې چي د جمال الدین الحسینی له کوم فارسي اثر څخه اخیستل سوي دي او د دغه فارسي اثر یوه نسخه بیا هغه وخت د سن پټرزبورګ په شاهي کتابخانه کي موجوده وه، مقایسه کړي دي[1].

---

[1] علامه رشاد دغه اثر فارسي اثر او د هغه مؤلف مورږ ته داسي راښیي: "د فوایدالشریعت وروستي څو بابه چي د حضرت پیغمبر ﷺ شمائل پکښې څېړل سوي دي، د امیر جمال الدین عطاءالله بن فضل الله الحسینی الهروي (٩٢٧هـ ق مړ) له "روضة الاحباب فی سیرالنبی والآل والاصحاب" څخه اخیستل سوي دي (وګ: د ګلشن روه د سریزي ٣٦مخ – ١٣٥٦ش چاپ).

د تورات د پښتو ترجمې اقتباس ورته پروفیسر روډیګر (Professor Rodiger) ورلېږلی وو او اصلي نسخه ئې نه وه کتلې او طبیعي ده چې د نقدي متن حکم ورباندي کېدلای نه سي[1].

د پښتو انجیل اقتباسات ئې له هغې چاپي نسخې څخه کړي دي چې په ۱۸۱۸ع کال په سیرامپور کي چاپ سوې وه. نور تفصیل ئې نسته. دا متن هم نقدي متن نه سو بللای[2].

د خریستوماتي په منظومه برخه کي لومړی د عبدالقادرخان خټک "یوسف زلیخا" ده چې په فارسي کي نورالدین عبدالرحمن جامي (۱۴۱۴ – ۱۴۹۲ع) نظم کړې ده. پروفیسر دورن د عبدالقادرخان خټک د دغې پښتو ترجمې اقتباسات له یوې نسخې څخه رااخیستي دي چې د مسټر بلینډ له خوا ورکول سوي ول. ټول متن یو سلو اته مخه دئ. د یوسف زلیخا دغه اقتباس سوي متن ته هم انتقادي نه سو ویلای.

دوهمه منظومه ټوټه د عبیدالله نومي شاعر یو نظم دئ چې په کتاب کي "غزل" او په سریزه (پنځلسم مخ) کي بیا قصیده بلله سوې ده چې دا دواړي خبري سمي نه دي. پروفیسر دورن وایي چې دا غزله؟ د رحمان بابا د دېوان پره یوه پاڼه باندي کښل سوې وه. دې نظم ته ئې غزل ویلې ده په داسي حال کي چې د نظم تر مطلع وروسته د هر بند درې مصرعوي قافیوي

---

[1] پروفیسر روډیګر د جرمني په (Saxony-Anhalt) ایالت کي د (Halle) ښار اوسېدونکی وو. دا ښار د دغه ایالت په جنوب کي د (Salle) رود پر څنډه پروت دئ. پروفیسر روډیګر د عبراني ژبي ماهر وو او د ده په لاس د (Gesenius) د عبراني ګرامر څورلسم چاپ بیا چاپ سوی دئ. د دغه ګرامر مؤلف هنریک ویلهلم جیسینیوس (۱۷۸٦ – ۱۸۴۲ع) الماني اورینټالیست (orientalist) وو.

[2] سیرامپور د هند د لوېدیځ بنګال په ایالت کي د هوګلي (Hooghly) سیند پر غاړه د یوه ښار نوم دئ. هوګلي سیند د ګنګا رود یو ښاخ دئ.

هماهنګۍ لري او څلرمه مصرع د مطلع قافیه تعقیبوي. دغه راز نظمو ته د شعر په اصنافو کې "مربع" ویل کېږي او د غزل نوم پر ایښوول تېروتنه ده. نه ئې د رحمان بابا د دېوان له لیک سره د عبیدالله د نظم د لیکدود پر مشابهت یا اختلاف باندې څه ویلي دي او نه به ورته د شاعر په باب د څېړني امکانات میسر ول.

تر دې وروسته د رحمان بابا له دېوان څخه ښه زیاته برخه اقتباس سوې ده چي ۵۹ مخه ئې نیولي دي. پروفیسر دورن ویلي دي چي له ده سره د دغه دېوان دوې نسخې وې، له یوې سره د میرزا دېوان هم یو ځای ګنډلی وو. دورن دا نسخه له فون فرین څخه تر لاسه کړې وه او بله نسخه دورن ته د تهران په دربار کي د روسیې د سفارت سکرتري ورکړې وه. ده متن د همدې دوهمي نسخې له مخي برابر کړی دئ او د لومړۍ نسخې بدیلونه ئې په لمنلیکونو کي راوړي دي. په سریزه کي ئې د دې دواړو نسخو لیکدودي توپیرو ته هم اشاره کړې ده او په مثال کي ئې (ږ) او (ژ) راوړې ده چي په یوه نسخه کي (ږ) او په بله کي (ژ) کښل سوې ده. ده د دغو دوو نسخو پر توپېرو باندي د تبصرې وعده د دې نظمونو دوهم چاپ وخت ته پرې ایښې ده خو دا وخت ئې له بده مرغه موندلی نه دئ.

په هر صورت په خریستوماتي کي د رحمان بابا د دېوان منتخب کلام یوازنۍ برخه ده چي له نیمګړ تیاوو سره سره بیا هم د متن څېړني پر تول تر زیاتي اندازې برابره خېژي.

د دې مجموعي ورپسې برخه د میرزا له دېوان څخه منتخبات دي. دا برخه له یوې واحدي نسخې څخه تهیه سوې ده او له واحدي نسخې څخه د متن تهیه کول په اوس وخت کي لا هم چي د متن څېړني اصول وضعه سوي او عام سوي دي، مشکل کار دئ. پروفیسر دورن هم د دغي برخي په باب د ستونزو خبره کوي او د میرزا د کلام پر سخت والي باندي ئې حمل

کوي. دی وايي: "د مرزا شاعرانه ترهات ډېر مشکل او د رحمان د اشعارو نه اوچت دی. د املا په لحاظ د اخوند دروېزه له ليکنو سره نږدې ښکاری" (د سريزي شپاړسم مخ).

د مرزا کلام رشتيا هم د رحمان بابا د کلام سلاست نه لري او د موضوع په لحاظ هم د تصوف غامض مطالب د شعر په قالب کي بيانوي. دغه غُمض ئې د کلام په پوهېدنه کي مشکلات پېښ کړي دي او له همدې اسيته پير محمد کاکړ ويلي دي:

د ميرزا شعر به ښه وو ولي دريغه
په وحشي الفاظو ده کړ ويران شعر
(ديوان – ۷۷مخ د صحاف چاپ)

د پښتو منتخباتو د متني برخي وروستي ديارلس مخه د بابوجان قصيده ده او په دې برخه کي پروفيسر دورن خپله تبصره په دوو ليکو (کرښو) کي ځای کړې ده او کښلي ئې دي دا يو مذهبي نظم دئ "چي بابوجان له عربي څخه رااړولی دی" (د سريزي اوولسم مخ).

د پښتو منتخبات وروستي دوه سوه دېرش مخه لغت نامه (Glossary) ده چي په سريزه کي ئې د دغه کار پر مشکلاتو باندي خبري کړي دي. د دورن پر دغه کار باندي ږغېدل زما د همدې کتاب موضوع نه ده خو که څوک پر پښتو قاموسونو او فرهنګونو باندي څېړنه کوي، د دورن د کار يادونه له ضرورياتو څخه ده.

د دورن په پښتو منتخباتو کي د راغلو متونو عکسي چاپ نسته چي د هغو له مخي موږ د نسخو پر ليکدود باندي وږغېږو او همدا نيمګړتيا په خپله پر دې خبره باندي شهادت ورکوي چي دا منتخبات سره له دې چي د پښتو ژبي په ادبي تاريخ کي فوق العاده اهميت لري خو په مجموع کي ويلای سو چي د پښتو خريستوماتي مؤلف په ځينو محدودو برخو کي د

نقدي متن څېړني اصول پاللي دي ځکه ئې په پښتو کي د دغي پوهني پر لور لومړنی ګام بللای سو.

۲ - هنري جورج راورټي او "ګلشن روه" ئې:

تر پروفيسر بوريس اندرېيويچ دورن وروسته د انګرېزي افسر هنري جورج راورټي (۱۸۲۵ – ۱۹۰۶ع) Captain H.G.Raverty "ګلشن روه" نومې مجموعه مخي ته راځي. ګلشن روه واردواره په ۱۸٦۰ع کال کي د انګلستان په هرتفرډ (Hertford) کي، دوهم وار په ۱۸٦۸ع په لندن کي او دريم وارپه ۱۹۷۷ع کال په کابل کي خپور سوی دئ. پر دغه وروستي چاپ باندي د پوهاند عبدالشکور رشاد (۱۹۲۱ – ۲۰۰۴ع) په قلم ۱۹۲ مخيزه څېړنه سوې او د همدې چاپ په سر کي راغلې ده. په دغه څېړنه کي د هنري جورج راورټي د ژوند، په پښتو کي او پر پښتو باندي د هغه د علمي آثارو او په خپله د ګلشن روه مجموعې پر محتوياتو، د هغې پر شکلياتو، ليکدود او نورو ژبنيو ځانګړتياوو باندي عالمانه خبري سوي دي. زه د دې مجموعې پر ترتيب او تدوين باندي د متن څېړني د اصولو په روڼاکي يو څه ږغېږم.

ګلشن روه نومې مجموعه د نثر او نظم دواړي برخي لري. د نثر په برخه کي ئې د افضل خان خټک د تاريخ مرصع، د اخوند قاسم د فوايدالشريعة، د افضل خان خټک د علم خانه دانش، د بابوجان د کتاب[1]، د اخوند دروېزه ننګرهاري د مخزن الاسلام[2] او د عبدالقادرخان خټک له

---

[1] د علامه رشاد د تحقيق له مخي په ګلشن روه کي د بابوجان منتخبات نثر نه دئ.

[2] په ګلشن روه کي د دغه کتاب نوم مخزن الاسرار راغلی دئ چي تېروتنه ده. د اخوند دروېزه دغه اثر خوشحال خان خټک په سواتنامه کي هم "مخزن الاسرار" بللی دئ.

ګلدسته څخه منتخبي برخي راغلي دي. د نظم برخه ئې د رحمان بابا، خوشحال خان خټک، حميد مومند، خواجه محمد، ميرزاخان انصاري، محمدکاظم خان شيدا، اشرف خان خټک، يوسف زليخا (د عبدالقادر خټک ترجمه)، د عبدالقادر خان خټک او د احمدشاه ابدالي له ديوانو څخه منتخب اشعار لري.

دا مجموعه په داسي وخت کي خپرېږي چي د افغانستان تاريخي هيواد د کورني نفاق په لمبو کي د نن په شان سوځي او څوک د علم او ژبي خوا ته لږ پاملرنه لري. پښتو آثارو او قلمي نسخو د "انځرګل" حيثيت مونلی وو چي نوم ئې وو خو پيدا کول ئې د غره خاته وه. د پښتو شاعرانو او مؤلفينو آثار زياتره د پښتنو د خپلي بې غورۍ له امله د دوی له پلرني ټاټوبي څخه بهر وتلي ول. د مجموعې مؤلف چي اصلاً نظامي افسر خو پر ځنګ ئې د ژبو او تاريخ د مطالعې په برخه کي د پوره صلاحيت څښتن هم دئ، د پښتو آثارو د راغونډولو او د خپل مطبوع دولت د استعماري ګټو د خوندي کولو له پاره د پښتو ژبي د زده کړي په اهميت پوره خبر دئ. ده خپل دغه کتاب اصلاً د پښتو ژبي د زده کړي په نيامت کښلی دئ.

مؤلف د متونو د تصحيح او برابرولو په اړتيا او اصولو باندي ښه پوره پوه ښکاري. ځکه د ده د علمي فعاليت په زمانه کي اروپايي متنپوهانو د متن څېړني اصول تر چاڼ ايستلي ول. د مجموعې په سريزه کي هنري جورج راورټي داسي وايي:

"په دي کتاب کښِ مي حصي له لسو کتابو د نظم او شپږو کتابو د نثر درجي کړي دي ... دا واړه په نظر دقيق او فکرعميق سره مقابله شوي دي له څو زړو نسخو سره چه مشهوري دي او له نورو کتابو سره چه په لاس مي اتفاقا راغلي وؤ...." (وګ: ديباچه ۴ – مخونه. نقل قول د ګلشن روه په

خپل ليکدود اخيستل سوی دئ).

خو دی د خپلو اقتباسو منابع، يعني هغه خطي نسخې چي استفاده ئې ځني کړې ده، نه معرفي کوي او نه هم د متن اختلافي بديلونه راوړي چي د هغو له مخي لوستونکی د ده د مقابلې کار وڅېړلای سي.

لکه ده چي هم د همدې ديباچي په پای کي اشاره ورته کړې ده، ده د يوه بل اثر د ليکلو تابيا درلوده او غوښتي ئې دي چي په هغه کي د دغو اقتباسو د ويونکو او ليکونکو په باب وړغېږي، ځکه ئې نو دا اثر بې له کومي تبصرې او حواشيو ترتيب کړی دئ. له همدې امله موږ د ګلشن روه مجموعه د متن څېړني پر اصولو باندي برابره نه سو بللای خو له اهميته ئې په هيڅ ډول سترګي نه پټوو. همدا منابع ول چي زموږ د ژبي د ادبي خوځښت له پاره ئې د شلمي پېړۍ د سر په کلونو کي تاداوونه جوړ کړي ول او زموږ محققينو په دې برخه کي نور محققانه آثار نه درلودل يا ئې بيخي لږ درلودل. تر "ګلشن روه" د "پښتومنتخبات" (کريستوماتي) د متن څېړني پر اصولو باندي نسبتاً سمه خېژي.

٣- دارمستتر او "د پښتونخوا د شعر هارو بهار" ئې:

جيم دارمستتر (١٨٤٩ - ١٨٩٤ع) فرانسوی عالم وو چي د فرانسې په يوه پخواني ايالت الزاس (Alsace) کي له يهودي مور و پلار څخه زېږېدلی وو[1]. د دوی د کورني نامه (Darmesteter) ريښه په دارمستات

---

[1] د الزاس ايالت د راين (Rhine) رود پر لوېديځه غاړه د سويتزرليند پولي ته نږدې پروت دئ. دا ايالت تر ١٨٧٠ع کال وروسته د جرمن امپراتورۍ يوه برخه سوه.

(Darmstadt) کي د دوی د پخوانۍ استوګني له ځای سره اړه لري[1].
دارمستتر په پاريس کي تحصيل وکړ او تر تحصيل وروسته په (College de France) کي د پروفيسر په توګه مقرر سو. ده په ۱۸۸۶ع کال له يوه هيئت سره هندوستان ته سفر وکړ او هورې ئې د پښتنو اولسي سندري راغونډې کړې.
جيمزدارمستتر له يوې انګليسۍ ليکوالي سره واده وکړ چي نوم ئې (Anges Mary Frances Robinson) وو. دارمستتر په ۱۸۹۴ع کال مړ سو. ده له شرقي ژبو سره دومره مينه درلوده چي پر قبر ئې لا هم د "شب درميان و خدا مهربان" جمله په فارسي رسم الخط ليکل سوې ده.
د دارمستتر مشر ورور ارسين دارمستتر (۱۸۴۶ - ۱۸۸۸ع) هم فيلالوجيست وو.
د جيمز دارمستتر مشهور پښتو اثر "د پښتونخوا د شعر هاروبهار نومېږي چي واردواره په ۱۸۸۸ع کال په پاريس کي چاپ سو چي تر دغه چاپ نهه اتيا کاله وروسته په کابل کي د پښتو ټولني له خوا د دريم وار له پاره بيا چاپ سو. پر دغه چاپ باندي د جيمز دارمستتر پېژندګلوي ښاغلي دکتور روان فرهادي په فارسي کښلې او ښاغلي حبيب الله رفيع په پښتو اړولې ده او توضيحات ئې د پوهاندحبيبي په قلم ليکل سوي دي. د پښتونخوا د شعر هاروبهار د اولسي ادبياتو يوه مجموعه ده چي د خلکو له سينو څخه راغونډې سوي دي. د متن څېړني پوهان ټول په دې عقيده دي چي متن بايد هرومرو تحريري وي. د شفاهي ادبياتو راغونډول د متونو په کار کي نه سي راتللای او له همدې اسيته زه د دارمستتر پر دغه اثر باندي زما په همدې کتاب کي د ويلو څه نه لرم.

---

[1] دارمستات په جرمني کي د يوه ښار نوم دئ.

د جیمز دارمسستر مقبره

۴- پادري هیوز او "کلیدافغاني" ئې:

کلید افغاني د تامس پاټریک هیوز (۱۸۳۸ - ۱۹۱۱ع) په زیار د پښتو نثر او نظم راټوله سوې مجموعه ده چي په برتانوي هند کي د هغو انګلیسي زده کوونکو له پاره د تدریسي کتاب (Text Book) په توګه لیکل سوی او د پنجاب د انګلیسي حکومت تر نظارت او حمایې لاندي د ۱۸۷۲ع کال په نومبر کي د لاهور په سرکاري مطبع کي چاپ سوی دئ. د کتاب تر نامه لاندي "منتخبات د نثر او د نظم د پښتو ژبي" عبارت هم لیکل سوی او مُرَتِّب ئې "پادري هیوزصاحب ساکن د پښاور" ښوول سوی دئ.

د دغه کتاب په سر کي د "ګنج پښتو" په نامه یو کتاب دئ چي د

هشنغر د تنګي اوسېدونکي مولوي احمد کښلی دئ. دغه کتاب د کلید افغاني ۱۲۸ مخونه نیولي دي.تر دې وروسته (تاریخ د سلطان محمود غزنوي) راځي چي له (تاریخ فرشته) څخه د مولوي احمد په قلم په پښتو ترجمه سوی دئ. دا ترجمه په ۷۶ مخو کي ځای سوې ده. ورپسې د افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) د هغې برخي یوه حصه رانقل سوې ده چي تر دې پخوا هنري جورج راورټي په (ګلشن روه) کي رااخیستې وه. په کلید افغاني کي د ګلشن روه له له اقتباسي برخي څخه (۴۹مخه) رااخیستل سوي چي د کلید افغاني په ۳۵مخونو کي ځای سوي دي.پر دغه ځای باندي د کلید افغاني د نثر برخه پای ته رسېږي او بیا نو د نظم په برخه کي وار د واره "قصه د شهزاده بهرام او د ګل اندامي، تصنیف د فیاض" راځي (۵۶مخه)، ورپسې د "انتخاب د دیوان د عبدالرحمان مهمند ساکن د بهادر کلي" (۳۱مخه)، بیا "انتخاب د دیوان د خوشحال خان خټک" (۳۰مخه)، تر هغه وروسته د (چمن بې نظیر) په نامه د پنځه دېرشو پښتو شاعرانو ګلچین شروع کېږي چي په هغو کي پر خوشحال خان او عبدالرحمان سربېره د دغو شاعرانو د نظم نمونې د الفبې په ترتیب راوړل سوي دي:

معزالله (۳ غزلي)، شیدا (۲ غزلي)، کامګار (۳ غزلی)، حمید (۳ غزلي)، محمدي (۴ غزلي)، یونس (۳ غزلي)، صدیق (۲ غزلي)، کاظم، فتح علي، پیرمحمد، خواجه محمد، غفور (۲ غزلي)، علیم، صدر خوشحال (۲ غزلي)، اشرف (۳ غزلي)، خوشحال (۲ غزلي)، (قلندر ۲ غزلي)، فاضل (۳ غزلي)، دولت، صمد، ابوالقاسم، احمدشاه، رحمان، عصام، میرزا، عبدالقادر (۲ غزلي)، سکندر، حسین (۲ غزلی)، براهیم، عبدل (۲ غزلي)، عثمان (۲ غزلي)، مهین، فضیل، احمد.

پر دغه ځای "کلیدافغاني تمام شه" عبارت راغلی دئ او تر هغه

وروسته "انشاء د پښتو" شروع کېږي چي پنځلس مخه ئې نيولي دي او په هغو کي نونس (۱۹) پښتو خطونه (مکتوبونه) راغلي دي. د کليد افغاني ټول مخونه له غلطنامې پرته (۴۱۸) دي. له دې سره د پادري هيوز دوې مقدمې هم سته چي په انګرېزي ژبه ئې کښلي دي. په هغو کي د کليد افغاني په تهيه کولو او کښلو کي ئې د مولوي احمد د همکارۍ يادونه په ښو الفاظو کي کړې ده او هغه ئې خپل دوست او عالم افغان (پښتون) بللی دئ.

کليد افغاني د پښتو نظم و نثرد يوې خطي مجموعې د ارزښت په اندازه ځای لرلای سي. متن ئې په لاس خطاطي سوی دئ خو د خطاط نوم ئې نسته. د متن په ترتيبولو کي د متنپوهني د اصولو څرک کورتې نه پکښې ليدل کېږي. نه ئې خطي مأخذونه راښوولي دي، نه ئې د ترتيب و تنظيم اصول. له همدې اسيته زه هم د نورې تبصرې له پاره څه نه لرم.

د کليدافغاني مجموعه دوهم وار د ښېړندوی عبدالله خدمتګار په سريزه په دوو وروستيو پېړيو کي د پښتو چاپ شوو آثارو د سيمينار په مناسبت د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختيا او پياوړتيا آمريت له خوا د ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۱ع کال د زمري پر ۱۵مه چاپ سوی دئ. د دغه چاپ په سر کي د وخت د اطلاعاتو او کلتور وزير پوهاند دوکتور نوين يوه يادونه راغلې ده (۱مخ) ورپسې د (خدمتګار څو خبري) سته چي په هغو کي د استعماري هيوادو پر پراختيا غوښتونکي پاليسي باندي رڼغېدلی دئ او د کليدافغاني دمولف پر هلوځلو ئې روڼا اچولې ده او په ضمن کی ئې د کتاب معرفي هم کښلې ده. دغه راز ئې د مؤلف پادري هيوز د مقدمو پښتو ترجمه هم رانقل کړې ده چي مترجم ئې (صفی الله اسدسفير) ښوولی دئ. ښېړندوی خدمتګار د کتاب پر مطالبو او اشخاصو باندي په ۱۱۵مخو کي ښه مغزن تعليقات کښلي دي او د هغو په پای کي ئې د الفبا پر ترتيب څلور مخه لغتنامه هم کښلې ده.

د دې حاضري ليکني په وخت کې ما (هوتک)ته د کليد افغاني د دغه دوهم چاپ کاپي سوی چاپ پروت دئ چي نه ئې د ناشر او نه ئې د چاپ د ځای نوم سته. غالباً به په پاکستان کي له اجازې پرته چاپ سوی وي. دغه کاپي ښاغلي جهاني د استفادې له پاره له ويرجينيا څخه رالېږلې ده چي مننه مې مخکي هم کړې ده.

د تامس پاټريک هيوز په باب په افغاني منابعو کي چا ډېر څه نه دي کښلي او زه غواړم چي د ده پر ژوندليک باندي همدلته يو څه وړغېږم.

Thomas Patrick Hughe (۱۹۱۱ – ۱۸۳۸) د ۱۸۳۸ع کال د مارچ پر۲۶مه د انګلستان په هنلي شرافساير (Henley Shrophsire) نومي کاونټي کي زېږېدلی دئ. (شرافساير) اوس د (شراپشاير – Shropshire)په شکل تلفظ کېږي. دغه سيمه د انګلستان د (Wales) په لوېديځ کي پرته او په دولتي تشکيلاتو کي د جنوبي ميډليندز يوه ناحيه ده.

د هيوز د پلار و نيکه په باب زيات معلومات نسته.پلار ئې تامس هيوز نومېدی او اسپوان (ژرندګړی) وو. د هيوز مور و پلار له دوو اولادونو سره يو ځای دلډلو (Ludlow) په ښارګوټي کي، چي د (Teme) رود پر غاړه پروت دئ، ژوند کاوه. پلار ئې د ده په لس کلني کي مړ سو. په ۲۶ کلنۍ کي ئې د ۱۸۶۴ع کال د اګسټ پر ۱۷مه له اليزالوئيډ (Eliza Lloyd) سره په مانچسټر کي واده وکړ. تر واده تقريباً يوه مياشت دمخه هيوز د عيسوي مبلغينو په ټولنه کي شامل سوی وو او ډېر ژر يعني د ۱۸۶۴ع کال د سپتمبر پر دوولسمه ئې پېښور ته د عيسوي مُبَلِّغ په توګه حرکت وکړ او هورې شل کاله پر دغه دنده باندي پاته سو. اته اولادونه ئې په پېښور کي وزېږېدل چي دوه ئې د کولرا په ناروغۍ په وړکتوب کي مړه سول او نور ژوندي پاته سوي اولادونه ئې په هماغه وړکتوب کي بيرته انګلستان ته له خپلي مور سره يو ځای ولېږل. دی به په څو کلونو کي يو وار

انګلستان ته ورتلی. په پېښور کي د هیوز ټول شل کلن ژوند یا شاوخوا کلیو او ښارونو ته په سفر کي یا په خپل دفتر او حجره کي تېر سوی دئ. هیوز ته په پېښور کي د ده د استوګني په وخت کي معلومه سوې وه چي پښتانه په مېلمه پالنه کي مشهور دي او مېلمه پال څوک ئې خوښېږي هم. ځکه نو ده ځانته خپله حجره جوړه کړه چي تل به له مېلمنو ډکه وه. ده په پېښور کي د یوې کلیسا په جوړولو کي ستره ونډه واخیستله. دی پوهېدلی وو، چي د عیسوي تبلیغ پر وخت د سیمي د کلتور او ژبي زده کړه ډېره مهمه ده او په همدې منظور ئې نه یوازي پښتو ژبه زده کړه، بلکي خورا نادري پښتو قلمي نسخې ئې د خپل تېروني پښتانه اشنا مولوي احمد په توسط راغونډې کړې. دا نسخې ئې په پېښور کي د ده د ماموریت تر پایته رسېدلو وروسته د انګلستان موزیم ته وبخښلې. هیوز د سیمي د اوسېدونکو په خوی و عادت دومره بلد سوی وو، چي د خپلي جوړې سوي کلیسا ودانې ئې د یوه مسجد په شکل ډیزاین کړې او ډیکور کړې وه. پر سر ئې منارې ورکړي وې او په دننه کي ئې هم سیمه ییز مواد په خپله سلیقه سره اوډلي ول.

هیوز په پېښور کي تر شلو کالو اوسېدلو وروسته انګلستان ته ستون سو. هورې ئې ځان ته مناسبه دنده و نه موندله او د ۱۸۸۴ع کال د مې پر ۲۱مه ئې له خپلو پنځو اولادو سره مخ پر امریکا ونیو. کشر زوی سیدني ئې په انګلستان کي پرېښوو. په امریکا کي ئې د نیویارک ښار په کلیساوو کي کارونه وکړل او په ۱۹۱۱ع کال مړ سو.

پادري هیوز رسمي زده کړې بشپړې کړې نه وې خو یو شمېر افتخاري لقبونه ئې د کار په دوران کي ګټلي ول. په ۱۸۷۶ ع کال ئې د الهیاتو لیسانس او ۱۸۸۶ع کي ئې په همدغه برخه کي دوکتورا د (Archobishop of Canterbury) له خوا تر لاسه کړې وې او په ۱۸۹۷ع

کال ئې په اناپولیس کي له سینټ جان کالج څخه افتخاري (LLD) هم اخیستې وه. دی ډېر پر کاره لیکوال او محقق وو. د مرگ تر وخته پوري ئې قلم له لاسه وانه چاوه. د ده د کار ساحه د عیسویت تبلیغي اورشو وه خو په دغه بهیر کي ئې پر اسلام، پښتو او پښتنو باندي هم لیکني کړي دي. د هیوز څېړني د برنارد دورن، کپتان راورټي، دارمستتر او بیلیو له څېړنو سره توپیر لري. دغو یاد سوو ختیځ پوهانو تر یوې سیاسي تگلاري لاندي خپلي څېړني کړي دي خو د پادري هیوز ماموریت یا میشن ایډیالوژیک وو. په سیاسي او استعماري اهدافو کي د مفتوحه سیمو د کلتور او ژبو زده کړه د سیاست له پاره استخدامېږي او د هغو د مسخه کولو اړتیا پکښې مطرح نه وي. خو په ایډیالوژیک ماموریت کي د محقق تلاښ د خپلي ایډیالوژۍ د خپرېدلو له پاره وي او په دې لړ کي د هر راز کلتوري او مذهبي مسخ او تحریف له پاره ایډیالوژیک جوازونه لري. د همدې استدلال له مخي زما مشوره زما د دې حاضر کتاب درنو لوستونکو ته دا ده چي د اسلام، پښتنو او پښتو په برخه کي د هیوز لیکني په دقت او لازم احتیاط سره ولولي.

د پادري هیوز په سوو لیکنوکي دا لاندي کتابونه او مقالې د افغانستان، پښتو، پښتنو او اسلام په باره کي لیکل سوي دي:

- کلیدافغاني چي پور ته مو معرفي کړې ده.
- سیاه پوش کافران (۱۸۷۳ع کال)
- افغانان
- افغاني جنډه (۱۸۷۴ع)
- د شیخ عبدالقادر ابن شاه ولي الله دهلوي د قرآن اردو ترجمې ته په انگرېزي ژبه مقدمه (۱۸۷۶ع)
- د سوات اخوند (۱۸۷۶ع)

- د کاشغر پاچهي (۱۸۷۶ع)
- دیوان عبدالرحمان د مولوي احمد په مرسته (۱۸۷۷ع لاهور)
- د اسلام پر مذهبي سیستم باندي یوه کتنه (۱۸۷۷ع)
- د پښتنو اسرائیلي منشاء (۱۸۷۷ع)
- د نجد وهابیان په هندوستان کي (۱۸۷۷ع)
- افغان او پټان
- آیا پېښور په افغانستان کي شامل دئ؟ (۱۸۸۲ع)
- د مانکي ملا (۱۸۸۳ع)
- د اسلام ډکشنري (۱۸۸۵ع)
- د زمري سر له کابل څخه (۱۸۹۲ع)

په پېښور کي د پادري هیوز د تبلیغي او سیاسي ماموریت، پښتو ته د ده د کار پر څرنګوالي او د ده د لیکنو څېړنه به په هغه کتاب کي، که د خدای رضا وه، ولولئ چي ما (هوتک) ئې د کښلو اراده کړې ده.

۵- هنري بیلیو (H.W.Bellew) او "دېوان خوشحال خان" ئې:

دغه کتاب د هارون خپل په قلم داسي معرفي سوی دئ:

دیوان خوشحال خان

شاعر: خوشال خان خټک

سموونکی: ډاکټر هـ. و. بیلو، چي د خوشال خان خټک د لمسي (افضل خان خټک) د قلمي نسخې له مخي ئې د دېوان د تصحیح او تنقیح چاري بشپړي کړي دي.

خپرونکی: نامالوم. کتاب د سلطان بخش داروغه په اهتمام چاپ سوی دئ.

د چاپ ځای: د جېلخانې مطبعه، پېښور.

د چاپ کال : ۱۲۸۷هـ ق/ ۱۸۶۹م

ټول مخونه: ۶۰۷

موضوع: دا چاپ تر دغه مهاله، د خوشال خان خټک د دېوان تر ټولو بشپړ متن دئ، چي پر غزلو او ترجیع بندو سربېره، څلوریځي هم پکښي چاپ سوي دي. دېوان د کښته پښتنو په لیک دود کښل سوی دئ؛ او د چاپ کیفیت یې ښه نه دئ.

په بریټیش کتابتون کي د الماری نخښه: ۱۳.d.۱۴۱٦۳

په بریټیش کتابتون کي، د خوشال خان خټک د دېوان د خطي نسخو او د هغه د دېوان د ځینو غوره سوو ښو د الماری نخښي دا دي: (وګ: خپل، هارون، د پښتو د پخوانیو چاپي آثارو تشریحي کتابښود، بېنوا وېبپاڼه).

ښاغلي هارون خپل د دغه چاپ نور تفصیل نه دئ ورکړی او ما هم دغه چاپي نسخه نه ده کتلې. خو دونه راته معلومېږي چي دا نسخه د خوشحال خان د دېوان دوهمه برخه ده چي تر لومړۍ برخي یو کال وروسته د همدغه ختیځ پوه په همت خپره سوې ده.

هیوادمل په "ننګیالی د زمانې" ۱۸۱مخ کي لیکي: "د خان دېوان لومړی ځل پېښور د جیل په مطبعه کي د دوکتور بیلیو په زیار د سلطانبخش داروغه په اهتمام چاپ شوی دی. د دې نسخې لومړۍ برخه ۸۹ مخه ده په ۱۸۶۹م کال چاپ شوې دویمه برخه ئې چي په ۶۰۸ مخ کي پای ته رسېدلې په ۱۸۷۰م کال چاپ شوې ده. دواړه برخې ئې یو ځای صحافي شوې او په یوه ټوک کي وړاندې شوې دي...".

دې ته ورته عبارت د خوشال خان خټک کلیات (چاپ – دانش) په سریزه کي هم اخیستل سوی دئ.

د دوکتور بیلیو د خپلي یادوني له مخي دغه دېوان د افضل خان خټک له نسخې سره مقابله سوی دئ.

دوهم څپرکی

پښتو متون د متن څېړني په رڼا کي

(افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وړاندي چاپ سوي متون)

په افغانستان کي د پښتو انتقادي متونو د تهیه کولو کار، لکه د پښتو ادب نور اساسي کارونه، د علامه عبدالحي حبیبي (۱۹۱۰ – ۱۹۸۳ع) په لاس له نن څخه دواویا کاله مخکي په کندهار کي پیل سوی دئ. علامه مرحوم کله چي په کندهار کي د طلوع افغان اخبار د چلولو مسئولیت پر غاړه لاره، په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال کي ئې د "خوشحال خان خټک مرغلري" په نامه د پښتو د پلار خوشحال خټک کلیات چاپ کړ. زه به په افغانستان کي د نقدي متن څېړني په باب خپل تحقیق له همدې کتابه راونښلوم.

۱- د خوشحال خان خټک مرغلري:

د خوشحال خان دغه کلیات په څلورو برخو (غزلیات، قصائد، رباعیات، مقطعات او متفرقات) کي له څلورو خطي نسخو او څو چاپي نسخو له مخي د ارواښاد علامه عبدالحي حبیبي په تصحیح او تحشیه ترتیب سوی او په ۱۱۲۸مخو کي د پنځو سوو ټوکو په تېراژ د ۱۳۱۷ ش کال د غویي په میاشت د کندهار په مطبعه کي چاپ سوی دئ. د خطاطۍ کار ئې زما د معلوماتو له مخي د میرزا عبدالودود هوتک (۱۹۰۳ –

۱۹۴۷ع) په لاس سر ته رسېدلی دئ[۱].

د کتاب په سر کي ئې"له ویونکو سره یو څو خبری" تر عنوان لاندي په اتو مخو کي هغه څه راوړي دي چي د متني نقد ننني پوهان ئې لازم بولي. په دغه برخه کي ئې د دغه کلیات د چاپ پر اړتیا خبري کړي دي، پر هغو قلمي او چاپي نسخو رڼغېدلی دئ چي د کلیاتو په تهیه کولو کي ئې استفاده ځني کړې ده، د قلمي نسخو ځانګړ تیاوي ئې لنډي راښوولي دي او د خپل کار په باب ئې لوستونکو ته بیان کړی دئ. ده د کلیاتو د متن له پاره هغه نسخه د اساس په توګه ټاکلې ده چي د ډاکټر هنري والټربیلیو Henry Walter Bellew له خوا د افضل خان خټک له قلمي نسخې څخه ترتیب سوې او په ۱۸۷۰ع = ۱۲۸۷هـ ق؟ کال د سلطان بخش داروغه په اهتمام د پېښور په جېلخانه کي چاپ سوې ده. دا نسخه د ارواښاد امین الله خان زمريالي (۱۹۸۲ع مړ)، چي په دغه وخت کي د کابل د پښتو ټولني غړی وو، په کتابتون کي خوندي وه او ارواښاد حبیبي ته ئې د استفادې له پاره کندهار ته ورلېږلې وه. ارواښاد حبیبي کښلي دي: "... په چاپي نسخو کښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه ... دَ ډاکټر ډبلیو بلیو انګلیس مستشرق له خوا ... طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولې، نورې نسخې په پېښور کښې د دغه له رویه چاپ شوې دی، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلَی او تقریباً اصل کتاب ئې ورک کړی دی، مورږ دغه نسخه اساس وګرزوله ... او د څلورو نورو قلمی او

---

[۱] ما چي له پوهنځی څخه د فارغېدلو پر وخت خپل مونوګراف د ارواښاد علامه رشاد تر لارښووني لاندي کیښ، هورې مي دا خبره کړې ده او ارواښاد علامه هم تایید کړې ده. (وګ: دلیکونکي اثر،میرزا عبدالودود هوتک ۱۹۹۸ع کال چاپ) خو ښاغلي همېش خلیل په خپل یوه اثر (تول پارسنګ – ۲۶مخ، چاپ ۱۹۹۲ع) کي د خوشحال خان خټک مرغلري خطاط سید حسین بللی دئ.

خوشخطو نسخو سَرَه مقابله کړه، زوائد مو ټوله ولیکل ..."(۳مخ).

قلمي نسخې ئې داسي راښوولي دي:

"(۱) مهمه نسخه چه په تقریباً (۱۵۰۰) مخ کښې پر اعلا کاغذ خورا خوشخط په (۱۱۴۲) هجری کال په اتلسم د جمادی الثانی د شیخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسدخان لیکلې شوې او بیا ملا عبدالحلیم نامی حاشیه پر لیکلې او مشکلات ئې حل کړی دی.

دا نسخه په ترتیب کښې له نورو سره سمه ده، د لیکلو ځای ئې ندی معلوم، په املا کښې هم له نورُ قلمی نسخو څخه فرق نلَرِی، د ځنو لغاتو په حل کښې موږ له دغی نسخې څخه کومک اخیستی، او حواله مو ور کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان لیکلې شوې ده.

(۲) دوهمه قلمی نسخه په تصرف دَ ع، ج، ا، ا نښان محمدگل خان وزیر صاحب داخله دَه چه ډېره خوشخط او صحت ته نیژدې ده، دا نسخه په قندهار کښې لیکلې شوې ده، اما د لیکلو کال او لیکونکی ئې ندی معلوم، ډېر زوائد هم لَرِی، په خط او املا او ترتیب کښې له نورو قلمی نسخو سره فرق نلری.

(۳) دریمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوی ابوالوفاء صاحب قندهاری ده، چه موږ ته ئې له حیدرآباد دکنَ راولېږله، دا نسخه که څه هم په خط کښې تر نورو پاته ده، اما ډېر زوائد لری او اکثر بیتونه ئې په نورو کښې نشته، او بشپړه ښکاره کیږی، د دې کتاب قطعات په غره دَ شعبان ۱۱۷۰ کال، او رباعیات ئې په ۲۷ د ذیقعده ۱۱۷۱ کال او غزلیات ئې په ۷ د ذیقعده۱۱۷۱کال او قصائدئې په ۲۴ د شعبان ۱۱۷۰ هجری کال لیکل شوی دی، د کتاب لیکونکی ندی معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښې لیکل شوی دی، او دا ښکاره کیږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدَی، محض ئې نقل اخیستی دَی، ولی چه ډېر ځایونه سهوِ او خطا لرِی.

(۴) څلورمه نسخه په تصرف دَ جناب حاجی احمدعلی خان هوتک دَ قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحیح وه، ترتیب او لیک او املا ئې لکه نوری قلمی نسخې هغسی دِی، فرق نه سره لری دَ کتاب د لیکلو کال او کاتب ئې ندی معلوم." (۴مخ)[1].

تر دې وروسته د خطي نسخو د لیکدود توري له مثالو سره یو ځای راوړي (۷مخ) او راښیي چې د خوشحال خان او د هغه د کورنۍ ټول قلمي دېوانونه په همدې لیکدود کښل سوي دي. دا هغه لیکدود دئ چې اوس ئې موږ د خټکو د لیکدود یا ځنځیري لیکدود په نامه بولو. ورپسې د نسخو عمومي املایي ځانګړتیاوي بیانوي او ورسره د خپل کار روش او سموني هم په لنډ ډول لیکي. د نسخو اختلافونه او د لغاتو حل په اړوند مخ کي په حاشیه کي راوړي او د ناحل سوو لغاتو لیست د کتاب په پای کي ورسره مل کوي.

اروانښاد حبیبي دغه کلیات تر زیاتي اندازې پوري د متن څېړني له معاصرو اصولو او روشو سره برابر تهیه کړی دئ. هغه وخت په اسلامي نړۍ او شرق کي د متن څېړني له پاره ټاکلي اصول د یوه کتاب یا رسالې په شکل تدوین سوي نه ول. د علامه حبیبي په لاس تر دغه متن زیات وکم پنځه ویشت کاله وروسته د متني نقد اصول د ډاکټر صلاح الدین المنجد په قلم په یوه رساله کي بیان سول چي اوس د متنپوهني ټول لارویان ورڅخه کار اخلي او ما هم د همدې کتاب په سر کي راوړي دي.

له دې ښېګڼو سره سره بیا هم دغه متن ځیني اصولي کمزورۍ لري. زما په قاصر فکر به غوره دا وای چي د متن له پاره لومړۍ قلمي نسخه چي

---

[1] دا وروستۍ نسخه د مرحوم حاجي محمداکبر هوتک د کتب خانې نسخه وه چي اوس د ښاغلي حمدالله صحاف په خطي کلکسیون کي خوندي ده. دا نسخه ما کتلې ده. حاجي احمدعلي خان هوتک د حاجي محمداکبر هوتک زوی وو.

د خوشحال خټک تر وفات څلوېښت کاله وروسته استنساخ سوې وه، د اصل په توګه ټاکل سوې وای. د ډاکټر بیلیو چاپي متن که څه هم د افضل خان خټک له نسخې څخه ترتیب سوی دئ او غالباً به تر لومړۍ قلمي نسخې د مؤلف زمانې ته نزدې وه، خو چاپي متن د هغې نسخې نقل دئ او په نقل کي د تېروتنو احتمالات هرومرو سته. که داسي وای چي د افضل خان خټک نوموړې نسخه په سر سره د علامه حبیبي په واک کي وای نو بیا باید هماغه نسخه د اساس په توګه ټاکل سوې وای.

د کلماتو شکل ئې هم ځای ځای وراړولی دئ، چې باید لاس نه وای په وهل سوی. د مثال په توګه "زر= زود" ئې "ژر" کړی،"خور، سور" ئې "خپور، سپور" کړی دئ. له دې صراحت سره سره چي وایي " کلمه دَ کښل د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده په ټولو قلمی نسخو کښ په یاء (کښی) لیکلې ده ...." مګر په متن کي ئې ځای ځای ګویا"د قافیې د مجبوریت" له مخې "کښي" لیکلې ده او نور ئې یو مخ "کښ" کښلی دئ. د "کښ" له پاره ئې دلیل دا راوړی دئ چي دا شکل ډېر مروج دئ. دا تصرف باید نه وای پېښ سوی او "کښی" باید لکه څرنګه چي په اصل کي ثبت وه، له یاء سره یو ځای کښل سوی وای. دا چي د "ئې" غائب ضمیر او "يې" فعل تر منځ ئې توپیر کړی دئ، دا کار ئې بیا په زړه پوري دئ.

په هر صورت په افغانستان کي د پښتو تحقیقي متونو د پیلامې په توګه "د خوشحال خټک مرغلري" ډېر درونډ کار او نېکمرغه آغاز دئ او موږ ئې د ارزیابۍ په وخت کي باید "عالي" وبولو.

۲- د عبدالقادر خان خټک دېوان:

د عبدالقادرخان خټک دېوان واردواره ادبي نړۍ ته د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي په زیار په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال له کندهاره د

پنځو سوو ټوکو په ټپراژ خپور سو. ټول دېوان له مقدمې (۲۷مخه)، تصحیح او د نادرو لغاتو له لیست سره یو ځای ۲۳۷مخه کېږي. د دېوان په مقدمه کي د عبدالقادرخان خټک (۱۰۶۳هـ ق زوکړی) پر ژوند، شاعرۍ او تالیفاتو باندي د هغه وخت د موجودو منابعو له مخي تفصیلي خبري سوي دي. زما د معلوماتو له مخي د دې دېوان خطاط هم میرزا عبدالودود هوتک دئ.

مرتب وایي چي دا دېوان له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ. لومړۍ نسخه چي د دغه دېوان په ترتیب کي ورڅخه د اصل په توګه کار اخیستل سوی دئ، د لیکلو تاریخ نه لري خو دوهمه ئې "روز جمعه بتاریخ ۲۳ شهر شوال ۱۱۸۲هـ" استنساخ سوې ده. د دوهمي نسخې زوائد ئې په متن کي د کوچنۍ دایرې په نخښه نښاني سوي دي.

په دېوان کي لومړی "بدلي"، بیا "رباعیات"، ورپسې "متفرقات" او تر هغه وروسته "د ځنو کلماتو املا" او "د پښتو نادر لغات" راغلي دي.

د دېوان په متن کي د اصلي نسخې ثبت ته ارجحیت ورکړه سوی دئ د دغي خبري یادونه ئې "د ځنو کلماتو املا" په یوه صفحه بحث کي سوې ده.

د نسخو بشپړه معرفي نه لري او د نسخو توپیرونه، د لغاتو معناوي، نالوستي ځایونه او نوري لنډي تبصرې د هر مخ په لمنلیک کي راوړل سوي دي. د لغاتو حل او د کلماتو لوستل ئې ځای کمزوري او کله کله خو لا ناسم هم دي.

په دې دېوان کي ځیني داسي قراین لیدل کېږي چي د متن ځیني لغتونه له فارسي او عربي شکله څخه اړول سوي او پښتو سوي دي لکه:

لبان – شونډان، آهو چشمو – هوسۍ ستر ګو، سنګدل – ډبر زړه، زلفي – څڼې او نور. دا کار په نورو دېوانو کي هم سر ته رسېدلی دئ او ما ئې

تفصيلي بيان د همدې کتاب په دريم څپرکي کي راوړی دئ. د دغو پښتو سوو لغاتو يادونه د ښاغلي همېش خليل له خوا د عبدالقادر خان خټک دېوان (چاپ ۱۹۶۷ع) کي هم سوې ده[۱].

د عبدالقادرخان خټک د کندهار چاپ اهميت په دې کي دئ چي ادبي نړۍ ته ئې د لومړي وار له پاره د دغه شېرين کلام شاعر دېوان وړاندي کړ. خو د متن څېړني له مخي هغه دقت او اصوليت چي "د خوشحال خان خټک مرغلري) په برابرولو کي مرعات سوی دئ، د عبدالقادر خان خټک په دېوان کي لږ په ستر گه کېږي. دليل به ئې ښايي

---

[۱] د "هذا ماکنزتم (نقد)" ښاغلي مؤلف مشتاق مجروح يوسفزي د خپل دغه کتاب په ۶۳۴ – ۶۳۶ مخونو کي زما په لاس د ميرزاحنان بارکزي د دېوان په سريزه کي هغه راغلی نقل راوړی دئ چي ما پکښې د متونو په ترتيب کي د شاعر خپلي لهجې ته د پاملرني پر اصل باندي ټينگار کړی دئ. ښاغلي مؤلف له دغه نقل قول څخه داسي نتيجه اخيستې ده چي گويا زه "... د احمدشاه بابا، پيرمحمد کاکړ، شمس الدين کاکړ او د ميرزاحنان بارکزی د ديوان د لهجوارړولو خبره" کوم خو "د عبدالقادر خان خټک له ديوانه سره شوی دغه زياتی" بيخي نه يادوم. (وگ: ۶۳۵مخ). په دې برخه کي بايد عرض وکړم چي زما خبره عمومي ده او د کوم مشخص شاعر په باب کي مطرح نه ده. د هري لهجې د شاعر ژبه بايد هغه راز ثبت سي لکه شاعر چي په خپله خبري په کوي. د شاعر په ژبه کي تصرف ادبي خيانت دئ. البته د وخت و زمان له تقاضاوو سره سم د املاء يا ليکدود سمول په دغه تصرف کي نه سي راتللای. د عبدالقادرخان خټک د دېوان دغو پښتو سوو لغاتو ته ما ځکه اشاره نه ده کړې چي يو خو د ميرزاحنان بارکزي د دېوان د څېړېدلو پر وخت (۱۳۷۰ش) ما ته معلومه وه چي د عبدالقادرخان خټک دېوان په کابل کي د نورالله ولسپال په زيار او د علامه رشاد مرحوم په لارښوونه بيا چاپ سوی وو (۱۳۶۸ش). په دغه چاپ کي د کندهار د لومړي چاپ ټول پښتو سوي لغات بيرته په اصلي بڼه ثبت سوي ول. دوهم دا چي د ميرزا حنان د دېوان په سريزه کي د عبدالقادرخان د دېوان نيمگړتياوي بيانول بې مناسبته کار هم وو او دئ. کله چي مي د لوی احمدشاه بابا دېوان ترتيباوه، په هغه کي مي بيا د دغه دېوان د کابل چاپ ټول پښتو سوي لغتونه په خپل اصلي شکل وليکل او په سريزه کي مي تفصيلي خبري هم پر وکړې.

دا وي چې د خوشحال خان خټک مرغلري که څه هم د چاپ له مخې د اروانښاد حبيبي لومړی ادبي سوغات دئ، خو پر متن باندې د څېړنې په برخه کې ئې دوهم کار وو. يعني اروانښاد لومړی د عبدالقادرخان خټک ديوان له دوو نسخو څخه برابر کړی وو او بيا ئې د خوشحال مرغلري تهيه کړي دي. دغه جريان ته اروانښاد حبيبی د عبدالقادرخان خټک ديوان په مقدمه کې (۱ – ۲ مخونه) تفصيلي اشاره کړې ده.

محققينو ته زما وړانديز دا دئ چې د اړتيا په وخت کې دې د عبدالقادر خان خټک د ديوان د کابل له دوهم چاپ څخه استفاده وکړي.

۳ - لوی احمدشاه بابا:

په دغه نامه د لوی احمدشاه بابا شعري مجموعه د اروانښاد عبدالحي حبيبي په زيار د پښتو ټولنې (کابل) له خوا په ۱۳۱۹ ش کال د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ سوې ده. د کتاب قطع جيبي ده او ټول مخونه ئې څلور سوه څلور دي چې په دې کې يوسلودوشپېته مخه د سر خبري دي، دوه سوه اتلس مخه "د احمدشاه بابا وينا"، اووه مخه د ماخذونو ليست، پنځه مخه "د سرو نومونه"، پنځه مخه فهرست او څلور مخه "تصحيح او سمون" نيولي دي. د کتاب په سر کې (دريم مخ) د لوی احمدشاه بابا تصوير او په پای کې د لوی احمدشاه بابا د مقبرې عکس سته چې د کتاب د پشتۍ (وقائې) پر لومړي مخ باندې هم راغلی دئ. د کتاب د پشتۍ پر وروستي مخ باندې د پښتو ټولنې د هغه وخت نښان چاپ سوی دئ.

د لوی احمدشاه بابا د کلام دغه مجموعه له درو قلمي نسخو څخه ترتيب سوې ده چې:

يوه د اروانښاد حبيبي د کتابتون نسخه وه. دا نسخه علامه مرحوم په سندھ کې ميندلې وه او وايي چې "خوشخط طلاکاري ده، ليکونکی او د

لیک تاریخ ئې نه دی ښکاره".

دوهمه نسخه د کابل د پښتو ټولني د کتابخانې نسخه وه او علامه حبیبي کښلي دي چي "دا نسخه هم خوشخط طلاکاری ده، مګر ډیری غلطۍ لری او ناپوه کاتب مسخ کړې ده".

دریمه نسخه یوه نیمګړې خو صحیحه نسخه وه او داسي بدلي ئې درلودې چي په نورو دوو نسخو کي نه وې. علامه زیاته کړې ده چي دا نسخه "لمړی د قندهار د سدوزو د کورنۍ په تصرف کښ وه، اوس د قندهار د بلدئې د ریاست په موزیم اړه لري". دغه نسخه د لوی احمدشاه بابا د وفات په کال (۱۱۸۶هـ ق) لیکل سوې وه.

له دغو نسخو څخه به ښایي اوس د کابل د پښتو ټولني نسخه لا خوندي پاته وي خو زما د معلوماتو له مخي د کابل د دولتي مرکز خطي نسخې د افغانستان ملي آرشیف ته وړل سوي دي. د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د چاپي فهرست په ۴۶ – ۴۸ مخونو کي د احمدشاه بابا د دېوان څلور نسخې ثبت سوي دي چي یوه ئې لا هم د هغې نسخې ځانګړ تیاوي نه لري چي علامه حبیبي "د پښتو ټولني د کتابخانې نسخه" بللې ده. د نورو دوو نسخو په اړه هم زما سره معلومات نسته. د علامه حبیبي د کتابتون خطي نسخې معرفي سوي نه دي او د کندهار ښاروالۍ موزیم خو زما د متعلمۍ په وخت کي لا هسي په نامه پاته وو، نوم ئې وو خو مواد ئې له یو څو زړو سِکو او زړو تَوَرو او یو شمېر رسامیو پر ته نور څه پاته نه ول.

له دې یادوني څخه مطلب دا دئ چي که دغه نسخې اوس زموږ په واک کي وای، نو به بیا څو ک دلاسوهونکي او بدلونونو راوستونکي په باب وروستۍ فیصلې ته رسېدلی وای. د (لوی احمدشاه بابا) د دېوان په دغه چاپ کي یوه خبره بیخي واضح ده او هغه دا چي د بابا په کلام کي زیاتره

کار سوي فارسي او عربي لغتونه او ترکیبونه د سوچه توب پالني په روحیه پښتو سوي دي چي ما ئې تفصیلي څېړنه په دریم څپرکي کي کړې ده. ځوک نه سي ویلای چي دا به د قلمي نسخو د کاتبانو کارنامه؟ وي که د چاپي متن د ترتیبوونکي. علامه حبیبي خو چي زموږ په یاد دئ او له لیکنو سره ئې بلد یو، له دغه راز سوچه پالني څخه ئې هر وخت په شفاهي او تحریري توگه خپل ناراضي توب ښوولی وو. د لوی احمدشاه بابا د دېوان د ترتیبولو پر وخت علامه مرحوم (۲۹ – ۳۰ کلن) زلمی وو. د هغه وخت په زلمیانو کي د نن په شان د سوچه توب تمایل ژوندی وو. له امکانه لیري نه ده چي دغه تصرف دي د دېوان د ترتیبوونکي له خوا تر سره سوی وي. د نومونو د پښتو کولو تمایل ما د خوشحال خټک مرغلري په ۳ مخ کي لیدلی دئ چي د کندهار د یوې سیمي "ده خواجه" نوم ئې " د خواجه کلی" کښلی دئ.

د لوی احمدشاه بابا د دېوان په دغه چاپ کي د بابا د کلام ډېره برخه خوندي سوې ده خو ټول کلام ئې نه دئ. د چا خبره کمزوري شعرونه ئې ځني ایستلي دي چي ما ئې تفصیلي بیان د (لوی احمدشاه بابا دېوان – مشهور په دیوان هِرا) ۱۴ – ۱۵ مخونو کي کړی دئ. د نسخو ځیني بدیلونه ئې رااخیستي دي. ځیني گران لغتونه ئې په لمنلیکونو کي معنا کړي دي. په متن کي ئې املایي لیکدود تر ډېري اندازې پر خپل حال پرې ایښی دئ او د کلمو د پای تر هې گاني ئې لاس اړولی دئ او "ښکار ته، ولار ته" ئې د "ښکارت، ولارت" په شکل راوړي دي. دلیل ئې دا لیکلی دئ چي د (ه) ورکولو په صورت کي ئې له "ضمیر مخاطب" سره التباس پېښېدی. "کښي" ئې د "کښ" په شکل کښلی دئ. یاگاني ئې له اوږدې (ې) پرته چي د ننني لیکدود په شان ئې دوه سر پر سر ټکي ورکړي دي، نوري ئې ټولي بې ټکو لیکلي دي.

په دغه متن کي که د لغتو د پښتو کولو افراط نه وای، نو بیا چا ویلای سوای چي تر زیاتي اندازې ئې د متني کره کتني اصول مراعت کړي دي. دا چي نږی ته ئې د لومړي ځل له پاره د احمدشاه بابا دېوان وړاندي کړی دئ، په خپل ذات کي ډېر ستر کار دئ. د دغه دېوان تر خپرېدلو پخوا د بابا شعرونه په متفرق ډول ځینو ختیځ پوهانو خپاره کړي ول او دېوان ئې خپور سوی نه وو.

۴ - پټه خزانه:

پټه خزانه د پښتنو شاعرانو تذکره ده، چي د پښتانه ټولواک شاه حسین هوتک (۱۷۲۲-۱۷۳۷ع) په پاچهي کي د ده د دربار د منشي محمد هوتک په قلم په کندهار کي لیکل سوې ده. د لیکلو کال ئې (۱۱۴۱ - ۱۱۴۲هـ ق = ۱۷۲۸ - ۱۷۲۹ع) دئ او یوازنۍ موجوده نسخه ئې په (۱۳۰۳هـ ق = ۱۸۸۵ع) کال کي استنساخ سوې ده. دا خطي نسخه اوس د افغانستان په ملي آرشیف کي خوندي او د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د فهرست (د ۱۳۶۵ش کال چاپ) په ۵ مخ کي ثبت ده.

دغه خطي نسخه په ۱۳۲۲ش = ۱۹۴۳ع کال کي د علامه عبدالحي حبیبي لاس ته ورغله او د تصحیح، تحشیې او تعلیق کار ئې په ۱۳۲۳ش =۱۹۴۴ع کال کي بشپړ او په همدې کال ئې د پښتو ټولني (کابل) له خوا د کابل په عمومي مطبعه کي چاپ او خپره کړه. په دغه وخت کي علامه حبیبي د ادبیاتو فاکولتې رئیس او د پښتو ټولني کفیل وو.

دپټې خزانې لومړی چاپ په سر کي څلور مخه "مقدمه مدون و مصحح"، "شرح رموز کتاب" او "فهرست کتاب" لري. ورپسې متن شروع کېږي په یوه مخ کي اصل متن او په مقابل مخ کي ئې فارسي ترجمه راوړې ده. دغه برخه ئې ټوله ۲۰۳ مخه ده. تر هغه پسې د تعلیقاتو برخه

پيل کېږي چي ټوله ۶۹ مخه کېږي. په دغه برخه کي د کتاب پر نثر او نظم باندي هم محققانه خبري سوی دي. د کتاب په پای کي "مراجع و ماخذ" او "اسماء الرجال، اسماء الاماکن" راغلي دي. زما سره چي همدا اوس د دغه لومړي چاپ پټي خزانې نسخه پرته ده د پای له خوا نیمګړې ده او پر وروستۍ پاڼه باندي ۲۸۳ نومره لیکل سوې ده. په دغه چاپ کي د شاه حسین هوتک، خوشحال خان خټک، رحمان بابا، حاجي میرویس خان، د نارنج ماڼۍ د کنډوالو، د حاجي میرویس نیکه د مقبرې او شاه محمود هوتک عکسونه او دغه راز د پټي خزانې د خطي نسخې د اول او وروستي مخ (۱۱۱مخ) فوټوکاپۍ پر روغني کاغذ چاپ سوي او له کتاب سره مل دي.

د متن په هر مخ کي د ګرانو لغتونو، د تاریخي کسانو او ځایو د نومونو نسبتاً تفصیلي حاشیې راغلي دي.

کتاب د پښتو په لوېدیځه لهجه کښل سوی دئ او د هغه وخت د کندهارۍ لهجې بشپړه نمایندګي کولای سي.

د متنپوهني د اوسنیو معیارو له مخي د دې متن لویه نیمګړتیا دا ده چي د کتاب اصل یعني نسخه ئې معرفي کړې نه ده. نه د نسخې پر لیکدود رڼېدلی دئ او نه ئې د کاغذ او رنګ پر نوعیت باندي خبري کړي دي. یوازي ئې دونه قدر لیکلي دي چي "این کتاب نایاب پټه خزانه (گنجینه پنهان) نامدارد، که درسال (۱۱۴۱ - ۱۱۴۲ ه) بامر و اراده پادشاه جوان و معارف دوست و پښتو پرور اعلیحضرت شاه حسین هوتک، در قندهار از طرف محمد بن داؤد خان بن قادر خان هوتک نگاشته شد و مؤلف دانشمند آن از رجال دربار آن پادشاه ادیب و ادب پرور بوده و از نویسندگان زبردست زبان ملی است که کتاب خود را در شرح حال شعرای پښتو بر سه خزانه نهاده ... و یک خاتمه دارد، ... نسخه ازین گنجینه شاهوار که تاریخ ادب و شعر زبان ملی را از (۱۰۰ تا۱۱۰۰ ه) حاوی

است و شرح احوال و اشعار (۵۱) نفر شعرای قدیم و معاصر مؤلف را دارد، در بهار سال ۱۳۲۲بدستم افتاد،..." (الف مخ)[۱].

نور متن د متنپوهني پر اصولو تر ډېري اندازې پوري برابر دئ.

په ډېره خواشيني سره بايد ووايم چي په پټه خزانه کي راغلي اشعار اوس د ځينو ناپوهو او غرضي کسانو له خوا په تدريسي کتابو او نورو ليکنو کي په مسخه سوي شکل چاپېږي او له بده مرغه د معياري ليکدود په نامه د لرغونو متونو د تاراج کار په خپله د پښتنو په لاس روان دئ. ګوره چي د مرګي په خوب دغه بيده قوم به کله په خپل خير و شر پوه سي؟

۵- د پير محمد کاکړ دېوان:

پيرمحمد کاکړ د پښتو ژبي دېوان لرونکی شاعر دئ. د دېوان خطي نسخې ئې لږ موندل سوي دي. دا چي د ده له علمي او ادبي شهرت سره سره ئې ولي د دېوان نسخې ډېري تکثير سوي نه دي، علت ئې دا وو، چي دی د لوی احمدشاه بابا تر وفات وروسته د پاچا د کشر زوی شهزاده سليمان د پلوۍ له اسيته د تيمورشاه سدوزي په دربار کي مغضوب سو او له نظره ولوېد. د پاچهي دربار د مغضوبو شاعرانو او عالمانو آثار د پراخ تکثير او خپرېدلو چانس نه لري. د ده د دېوان معلومي نسخې چي ځای ځای ئې يادوني سوي دي، دا دي:

- يوه نسخه د کابل د پښتو ټولني په کتابتون اړه درلوده چي ابراهيم کاکړ خطاطي کړې ده (د صحاف چاپ ديوان، د رفيع سريزه - ۱۹مخ). د

---

[۱] د پټې خزانې کتاب په افغانستان کي دننه او تر هيواد دباندي مخالفين هم لري او په مخالفت کي ئې کتابونه هم ليکل سوي دي. ما (معصوم هوتک) د دغه کتاب په اړه پر متفرقو ليکنو سربېره د (پوخ کاڼی) په نامه يو کتاب کښلی دئ او په خپل بل اثر (سل بګړۍ يو پوړنی) کي مي د دغه اثر او د هغه د ليکوال په باب تفصيلي خبري کړې دي. محترم لوستونکي دې هورې ولولي.

استنساخ کال ئې کاتب ۱۲۰۳هـ ق کښلی دئ چي وروستنيو څېړنو دا نېټه د کاتب بې پروايي بللې ده او وايي چي دا کال ۱۲۳۰هـ ق دئ (هماغه مخ).
زه خبر نه يم چي دا نسخه به اوس هم د پښتو ټولني په کتابتون کي وي که يا؟ د افغانستان په ملي آرشيف کي د پيرمحمد کاکړ د دېوان دوې خطي نسخې سته چي د يوې کاتب ملا مختار کشميری ښوول سوی دئ (فهرست – ۴۹مخ) او وايي چي د بلي نسخې کاتب او د کتابت کال معلوم نه دئ.
– بله خطي نسخه د "شاهي کتبخانې" وه چي وايي "خوش خطه او مطلا ده، په کشمير کي ليکلې شوې ده" (د پيرمحمد کاکړ د دېوان، چاپ ۱۳۲۵ش د سريزي ۲مخ).
ما (هوتک) ته داسي فکر پيدا سو، چي دا نسخه او د ملي آرشيف لومړۍ خطي نسخه به ښايي يوه وي. او دليل مي ځان ته دا تراشه چي دواړي د کشمير کار دئ او نفيسي طلاکاري نسخې بلل سوي دي. خو ارواښاد بېنوا د دغي نسخې د کاتب نوم او د کتابت کال او دغه راز نوري مفصلي ځانګړ تياوي نه دي کښلي، چي د هغې له مخي دي زما ګومان په يقين رابدل کړي.
– د ښاغلي حبيب الله رفيع لاس ته هم يو وخت د پيرمحمد کاکړ د دېوان يوه نيمګړې نسخه ورغلې وه چي دوی ئې يادونه د پيرمحمد کاکړ دېوان (د صحاف چاپ) په (۱۵مخ) کي کړې ده.
– د دغه دېوان بله خطي نسخه اروښاد مولوي ابوالوفاء صاحب له د کن څخه علامه حبيبي ته له يوه ليک سره رالېږلې وه چي اروښاد بېنوا ته د دېوان د انتقادي متن د چاپ پر وخت رسېدلې وه. دا نسخه د پای له خوا نيمګړې ده او د کاتب نوم او د استنساخ کال ئې نامعلوم دئ. د دغي نسخې يادونه اروښاد بېنوا د مولوي ابوالوفاء صاحب له ليک سره يو ځای د چاپي

دېوان په پای کې راوړې ده.

په یادو سوو خطي نسخو کې له لومړۍ نسخې څخه یوه کاپي علامه حبیبي په خپل خط او د " دوو درو تنو" نورو په مرسته اخیستې وه. ارواښاد عبدالرؤف بېنوا د پیرمحمد کاکړ د دېوان د انتقادي متن د برابرولو پر وخت دغه کاپي د خپل کار له پاره د اصل په توګه ټاکلې ده (د دېوان سریزه – ۳مخ) او د دغه دېوان د شاهي کتابخانې د خطي نسخې او یوې بلې چاپي نسخې سره ئې مقابله کړې ده او زموږ تر بحث لاندې چاپي دېوان همدغه دئ. دا دېوان په ۱۳۲۵ش = ۱۹۴۶ع کال د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ سوی دئ او لکه وړاندې چې اشاره ورته سوې ده، د تدوین او مقابلې کار ئې ارواښاد بېنوا کړی دئ او مفصله سریزه ئې هم پر کښلې ده. د دغه چاپ قطع لویه ده او د مخونو شمېر ئې د سریزې په ګډون ۱۴۲ دئ. په چاپ کې توري ځای ځای سم نه دي لګېدلي او د مثال په توګه "صید" د "مید" په بڼه چاپ سوی دئ (۵۵ مخ)، په ۷۲مخ کې د پای بیت لومړی نیم بیتی "ګلرخان به ګهي ناست ګهي نیاز کړي" ثبت سوی دئ چې زما یقین دئ دا به "... ګهي ناز ګهي نیاز کړي" وي. په ۷۱ مخ کې "برائې په خواب عین د عشق ولید" ثبت دئ چې "عین" به غالباً "غبن" وي؟ دغه راز طباعتي ستونزې هغه وخت د کابل په مطبعه کې زیاتې وې او د انجمن تاریخ له خوا چاپ سوي کتابونه زیاتره د تورو دغه راز ناسمي لګېدني لري. ځای ځای د حاشیو او متن لمبرونه سره تېروبېر سوي دي (۳۰مخ) او دې ته ورته نوري طباعتي تېروتني ئې په مجموع کې لږ دي. په اویایم مخ کې د "سرپوښه بازار" حاشیه یو څه تفصیل غواړي او هغه دا چې د احمدشاهي کندهار په مرکز کې اوس د سرپوښه بازار په نامه یو بازار سته. سرپوښه بازار د سردار کهندل خان (۱۸۵۵ع مړ) د واکمنۍ په وخت کې ودان سوی دئ او دغه وخت پیرمحمد کاکړ ژوندی نه وو. د

پیر محمد کاکړ په دې بیت کي "خیال د حسن دي راوښود په وجود کښي + په لنبه د عشق سرپوښه بازار وسو" له "سرپوښه بازار" څخه به د شاعر مراد "سرپوښه چارسو" وو، چي د احمدشاهي عصر ودانۍ وه او په ۱۳۱۲ش = ۱۹۳۳ع کال د وزیر محمدګل خان مومند په امر ونړول سوه (وګ: احمدشاهي کندهار – ۳۰مخ). ځیني خلک سرپوښه بازار ته "سرپوښه چارسو" وایي. دا نوم پر دغه بازار باندي د چارسو د ګومبتي تر نړولو وروسته باب سوی دئ.

د دغه چاپ چاري تر زیاتې اندازې پوري د نقدي متنپوهني پر اصولو سمي سر ته رسېدلي دي. د متن "اصل" معرفي سوی دئ، اختلافي ځایونه ئې د نسخو له حوالې سره یو ځای په حاشیو کي ښوول سوي دي. د خطي نسخو د لیکدود په باب ئې یادوني کړي دي او هڅه ئې کړې ده چي د خطي نسخو لیکدود په متن کي وپالل سي او په دې لړ کي ئې د هغو کلماتو د پای توري بې حرکته پرې ایښي دي چي په اوسني لیکدود کي ئې پای ته ملفوظه (ه) ورکوله کېږي. د لیکدود په برخه کي ئې "امانتداري" دې حد ته رسولې ده چي "مانۍ" او "بڼ" ئې په ترتیب سره د "مانړۍ" (۱۸مخ) او "بنړ" (۶۴مخ) په شکل کښلي دي. په داسي حال کي چي د دغه دېوان د چاپ پر وخت په افغاني لیکوالو کي د (ڼ) د کښلو مسئله حل سوې وه او (نړ) شکل ئې ناسم بلل سوی وو. د همدغي فیصلې اغېزه ده چي د همدې متن په نورو ځایو کي "باڼو" په (ڼ) لیکل سوی دئ. د لیکدود دغه عدم تجانس د متني ناقد د کار په کمزوریو کي راځي.

د دغه چاپي متن (اصل) هم له لاسوهنو څخه خلاص نه دئ. څرنګه چي دا (اصل) هم له بلې نسخې راکاپی سوی دئ او حاضر چاپي متن له هماغي منقول عنها نسخې سره مقابله سوی نه دئ (ځکه د چاپي متن د برابرولو پر وخت ارواښاد بېنوا ته دا معلومه نه وه چي دغه منقول عنها نسخه

چيري وه؟) دا نسخه د ښاغلي رفيع صاحب د ليکني له مخي د وروستيو څېړنو له لاري د پښتو ټولني په کتابتون کي پيدا سوه. (وګ: د پير محمد کاکړ دېوان، د صحاف چاپ - ۱۳، ۱۹مخونه)، ځکه نو څوک په غوڅه توګه حکم نه سي کولای چي دا لاسوهني د کومي نسخې د ناقل کارنامه وي.

د لاسوهنو او ناسم لوست څو مثاله به ئې لاندي ولولو:

پير محمد کاکړ وايي:

کږې ورځې کوږ باڼو چي دي راياد شي
کـــابـه غشي مي تـــــر زړه لـــوېږي آزاد
(چاپي متن، ۳۳مخ)

په دوهمه حاشيه کي ورته کښلي دي چي د شاهي کتبخانې په نسخه کي (کج باڼو) دئ. په (کوږ باڼو) او (کج باڼو) کي يو هرومرو لاسوهنه ده. ما ته (کوږ باڼو) لاسوهنه ايسي.

بل ځاى:

که هر څو نه يم دلبره خردمند
له ما واخله ته د مهروفا پند
(۳۴ - مخ)

په حاشيه کي کښلي دي چي په (ش) نسخه کي "که هر چند" ثبت دئ. د (ش) نسخې د يوه بل مخ "هر چند"هم په چاپي متن (۵۲ مخ) کي "هر څو" سوى دئ.

دلته هم په (هر چند) او (هر څو) کي يو ترکيب هرومرو د پير محمد کاکړ نه دئ. زه چي د هغه وخت ادبي ژبي ته ګورم او وينم چي حتي ترننه پوري لا د نورو ژبو، په تېره بيا عربي و فارسي ژبو کلمات د يوه شاعر د پوهي نخښه ګڼل کېدله او ګڼله کېږي، نو ويلاى سم چي په تېرو بيتو کي

(هر چند) د شاعر خپل انتخاب دئ او (هر څونه، هر څو) د لاسوهونکي سوغات.

بل ځای:

خوند د خوږو شونډو به دي هېر تر مرگه نکړم
تل مي پر مــذاق ده گلابي حـــلوا لـــذيذ
(۳۶- مخ)

د دوهمي حاشيې له مخي په (ش) نسخه کي "خوند د شکرلبو" دئ. ما په دريم څېر کي د (شکرلبو) د ترجمه کولو مثالونه د نورو شاعرانو په دېوانو کي هم راوړي دي او د پير محمد کاکړ په همدې دېوان (۹۶مخ) کي مي هم په سترگه سوی دئ. دلته په ډاډه زړه ويلای سم چي د (خوږو شونډو) توصيفي ترکيب د شاعر نه دئ، بلکي د لاسوهونکي اراده پکښې شامله ده.

بل ځای:

زه په هجران کښې رقص، ورته له شوقه وهم
چي مـــوافق پر رباب، مــطربان کاندي آواز
(۴۳- مخ)

په دوهمه حاشيه کي ئې کښلي دي چي په (ش) نسخه کي د (کاندي) پر ځای (کاږي) ثبت دئ. په دې دوو کي خو يوه هرومرو له شاعر پر ته د بل چا لاسوهنه ده. زما د مطالعې او مشاهدې له مخي خو د پير محمد کاکړ په لهجه کي (آواز کښل) مروجه خبره ده. د مثال په توگه ويل کيږي: "دونه غټ آواز ئې راباندي وکيښ چي لار او گودر ئې راڅخه ورک کړل" او په دې دليل به غالباً (... مطربان کاږي آواز) د شاعر خپل کلمات وي.

دغه راز لاسوهني خورا ډېري دي. فراق په (بېلتون) اړول سوی دئ

(۵۳ مخ)[1]،(ډک) د (پُر) پر ځای کار سوی دئ (۵۸ مخ)، (دِل) په (زړه) الیش سوی دئ (۶۴مخ)، (فراق) بل ځای (هجران) سوی دئ (۱۱۴مخ)، (کښلو) په (ښکلو) بدل سوی دئ (۴۶ مخ)، د (فلک) پر ځای (اشنای) راوړل سوی دئ (۶۱ مخ)، (ویده) د لهجوي علاقمندۍ له مخي (اوده) سوی دئ (۶۱ مخ) او نور. د ناسمو لوستنو په لړ کي دا څو مثاله راوړم:

د پیرمحمد کاکړ په دېوان کي لولو:

روغ صورت دي ښه نعمت دئ شاکر او سه
هــغه گــوره چي په لاس په پښه شــل شي
(۱۰۸- مخ)

د دوهم نیم بیتي وزن هغه وخت پوره کېږي چي (پښه) ویی دوې څپې (د لومړي په پېښ) ولوستل سي. دا راز تلفظ ما له ځینو کسانو څخه په لوېدیځه لهجه کي اورېدلی دئ خو عام تلفظ ئې یوه څپه او د (پ) په سکون دئ. د دېوان مرتب دغه بیت ته په حاشیه کي کښلي دي چي په (ش) نسخه کي (په پښو) ثبت دئ. زما یقین دئ چي همدا ئې د شاعر خپل کلمات دي او نیم بیتی باید داسي وي:

---

[1] دلته شاعر د (ف) ردیف په یوه غزل کي (ناڅاپه) د شعري اړتیا له مخي (ناڅاف) لیکلی دئ. په کلاسیک ادب کي د کلماتو د دغه راز ارادي تحریف نور مثالونه هم سته. د مثال په توگه (عبث) ئې د (عبس) په شکل کښلی وي. پیرمحمد کاکړ کښلي دي: (فراق ئې راغی آخر ناڅاف). د نسخې کاتب په خپل زعم غوښتي دي چي د پیرمحمد کاکړ غلطي وراصلاح کړي او په څنگ کي ئې ژبه هم ورسوچه کړي. نو ئې ټول بیت داسي اړولی دئ: (بیلتون ناڅاپه شو رامضاف).

دلته باید یوه خبره په پام کي ونیول سي چي کله کله شاعر خپل اشعار دوهم وار گوري او په بیتو کي اصلاحات راولي، روانۍ ته ئې گوري او سموني پکښې راولي. دغه راز لاسوهني باید په مستنده توگه د شاعر په خپل لاس او قلم وي. خو که د شاعر په خپل قلم نه وي نو بیا د ناروا لاسوهني نوم ورکول کېږي.

"هغه ګوره چي په لاس وپه پښو شل شي"

(لاس) ويی د جمع له پاره هم راځي. بل ځای:

راشـــه راشـــه نېکـنامي په دنيا پېره
نشته سود تر دا په پورته که سودا کړې
(۹۵ – مخ)

په (ش) نسخه کي د (تر دا) پر ځای (تر دې) ثبت سوی دئ. د لوېديځي لهجې ويونکو ته څرګنده ده چي په دغه لهجه کي د مقايسوي پرتلې په برخه کي (تر دې) ترکيب ډېر رواج لري. (تر دا په پورته) د لوېديځي لهجې وينګ نه دئ. مرتب ته په کار وه چي په دغه بيت کي ئې د (ش) نسخې ثبت غوره کړی وای. د همدې غزلي نهم بيت داسي دئ:

دا مال نه دئ چي دي پاته شي په کور کښي
هـغه مـال دئ چي تو بښه ئې د عقــبا کــړې

د دوهم نيم بيتي (هغه مال) په (ش) نسخه کي (مال هغه) ليکل سوی دئ. په (مال هغه) کي تر (هغه مال) تاکيد زيات دئ او مرتب بايد دلته هم د (ش) نسخې ثبت ته ترجيح ورکړې وای. (هغه مال) ترکيب خو له ګرامري لحاظه سم دئ خو په خبرو کي کله کله د فقرو کلمات د تاکيد او نه تاکيد په حکم مخ و شا ته کېږي. رحمان بابا وايي:

بيا راتله دي دې جهان ته بل وار نشته[1]
بل وار نشــته بل وار نشـــــته وار دئ دا
(۱۵مخ – د پښتو ټولني چاپ، ۱۳۵۶ش)

---

[1] په چاپي متن کي "بيا راتله دې جهان ته ..." ثبت سوی دئ چي د کتابت سهوه ئې بولم ځکه د (دي) له پاره ئې ځای يو څه خالي پرې ايښی دئ. د پښتو ټولني په لومړي چاپ او د عبدالرحمن بابا دېوان په هغه چاپ کي، چي د ميان سيد رسول رسا په ديباچه چاپ سوی دئ (۱۹۷۶ع)، "بيا راتله دي دې جهان ته ...." دئ.

د بابا مقصد په (وار دئ دا) کي پر (وار) باندي زيات تاکيد کول دي. هغه کسان چي د ژبي په بارکيو ئې سر خلاص وي، د دغه راز تاکيد په راوړلو ښه پوهېږي.

پيرمحمد کاکړ د پښتو ژبي له ډېرو وتلو او مشهورو شاعرانو څخه دئ. دی چي په احمدشاهي دربار کي ئې د قدر وړ مقام لاره او د شاهي کورنۍ استاد وو. د ده د ژوند او ادبي کارو په برخه کي د ښاغلي رفيع صاحب ليکنه چي د دغه دېوان د صحاف چاپ په سر کي راغلې ده، ډېر څه لري او تر دې ګړيه ئې بايد وروستۍ څېړنه وبولو. په دغه څېړنه کي د پيرمحمد کاکړ د زېږېدني د ځای په باب زه يو څه ملاحظات لرم چي د دې بحث خاتمه به هم پر همدې بيان باندي وکړم. علامه حبيبی په پښتانه شعراء لومړي ټوک ۲۴۰مخ کي[1] داسي نظر ورکړی دئ چي پيرمحمد کاکړ په ږوب کي زېږېدلی دئ. علامه مرحوم به دا خبره ښايي له دې اسيته کړې وي چي ږوب د کاکړانو اصلي ټاټوبی وو او دئ. دا نظر تر پښتانه شعراء وروسته نورو ليکنو هم اخيستی دئ. له دې يادوني څخه ځيني ليکوال داسي نتيجې ته هم رسېدلي دي چي پيرمحمد کاکړ اصلاً د کندهار نه وو او د ده په دې لاندي بيت ئې خپل نظر پياوړی کړی دئ چي وايي:

د بې نيازو په ديار کښې ځيګرخون شوم
پيرمحـــمد ځـکه هـــوا د بل هـيواد کا
(۶مخ د صحاف چاپ)

خو زه د پيرمحمد کاکړ د دې بيت په حکم د ده د پلار و نيکه ټاټوبی کندهار بولم چي ده غالباً کندهار ته د ورغوښتلو پر وخت ويلی دئ:

---

[1] حواله مي د ښاغلي رفيع صاحب د ليکني څخه اخيستې ده. اصل ماخذ راسره نسته (م. هوتک).

غــم د ځــان ژاړم زه پیر محمده
که څه مزار ته د پلار و مور ځم
(۶۴ مخ د کابل چاپ)

له دې بیت څخه واضح څرګندېږي چې د ده د پلار و مور مېنه او هدیره دواړه په کندهار کې وه. دا چې د ده زوکړه په (ږوب) کې ښوول سوې ده، پیاوړی استناد نه لري او پر حدس و ګومان ولاړ حکم دئ. خو ږوب ته ئې لېږدېدنه او بیا بیر ته د کندهار ښار ته ورتګ او هورې ئې مړینه او مزار مستند حقایق دي.

د پیرمحمد کاکړ مزار د کندهار ښار د حضرتجي بابا د زیارت لوېدیځ لور ته د شاه ولې پر غاړه وو. پر دغه ځای باندې اوس (۲۰۱۱ع) یوه تجارتي ودانۍ ولاړه ده او د پیرمحمد کاکړ قبر د دغې ودانۍ په یوه برخه کې محاط سوی دئ. ما د کندهار دولتي او فرهنګي چارواکو ته یو وخت وویل چې د دغه قبر له پاره یوه چاره وسنجوي. دوی راسره ښه کړې وه خو اوس حوادث داسې راغلي دي چې وایي یو وخت د یو چا پر کلي باندې د اوبو سېلاب راغلی وو او د ده انا (نیا) اوبو اخیستې وه. ده نورو خلکو ته د مرستې په نیامت ور ږغ کړل چې" آ خلکو! انا ئې یووړه". خلکو په جواب کې ورته ویلي ول "انا دې په اور پسې سي، غاړې غرونه ئې یووړل".

۶- د رحمان بابا دېوان:

د رحمان بابا دېوان د کابل پښتو ټولنې دوه واره چاپ کړی دئ. لومړی چاپ د اروانښاد عبدالرؤف بېنواپه قلم تر تیب او تدوین سوی دئ او سریزه ئې هم پر کښلې ده. دغه متن د افغانستان مشهور خطاط اروانښاد عزیزالدین وکیلي پوپلزي په خپل ښکلي خط خطاطي کړی او په ۱۳۲۸ش = ۱۹۴۹ع کال په افسیټ توګه چاپ سوی دئ. قطع ئې جیبي

ده. د رحمان بابا په چاپ سوو دېوانو کي هيڅ يو د دغه چاپ له نفاست سره سيالي نه سي کولای. د دې نسخې د نفاست او ښکلا په باب ارواښاد مولوي ابوالوفاء صاحب په يوه ليک کي، چي په ۱۳۳۱ش = ۱۹۵۲ع کال ئې له حيدرآباد دکن څخه د هغه وخت د پښتو ټولني د لوی مدير صديق الله رشتين په نامه کابل ته لېږلی دئ، داسي ويلي دي:

" ... د عبدالرحمن بابا ديوان داسي ښکلی چاپ شوی دی چی مثل نه لری، سترګی يی په ديدنه مړيږی..."[1].

زما سره د دغه چاپ يوه نيمګړې نسخه سته چي زموږ په کور کي زما د وړکتوب له وخته موجوده وه. دا نسخه د سر له خوا له ۱۲مخ څخه شروع سوې ده او پای ئې پر ۱۶۱مخ ولاړ دئ. ښاغلي حبيب الله رفيع په پښتو پانګه - ۱۳۸مخ کي د دې نسخې ټول مخونه ۲۶۰ ښوولي دي. ويل کېږي چي دغه چاپي متن له څو نسخو سره مقابله سوی دئ خو نسخه بديلونه ئې په متن کي ښوول سوي نه دي. ارواښاد مولوي ابوالوفا صاحب په خپل ليک کي چي پورته مو هم اشاره ورته کړې ده، زياتوي: "... ليکن د ډيرو قلمی او چاپی نسخو سره مقابله او د اختلاف د جمع کولو او د تحقيق کار د دی ديوان لا پاتی دی. خدای دی وکی چی ګانده ټولنه د دی مهم کار دپاره موفقه شی. ولی چی دا ديوان ډير کار غواړی ولی چی هر چا پکښی لاس وهلی دی...".

ابوالوفاصاحب دراک عالم او د متنپوهني په کار کي د زياتي تجربې څښتن وو.

که زما سره د رحمان بابا د ديوان د موجودي نسخې د سر خوا نيمګړې نه وای نو به مي د بينوا مرحوم له سريزي څخه د ويلو ډېر څه

---

[1] (رښتين، صديق الله، پوهاند، ادبي ليکونه - ۳۵مخ، ۱۳۶۱ش).

درلوداي. اوس همدومره څه وه چې ومې ویل.

د کابل پښتو ټولني تر دغه چاپ اته ویشت کاله وروسته د رحمان بابا د دېوان انتقادي متن برابر کړ او دا وار ئې متن د څلورو چاپي او شپاړسو خطي نسخو له مقابلې څخه برابر کړ. د متن د تهیې او اهتمام کار څېړنیار محمدعارف غروال او د نسخو د مقابلې چاري د پښتو ټولني غړو پر غروال سربېره څېړنمل عزیزالله او څېړونکي محمدعمر او نورو سر ته رسولي دي. ښاغلي حبیب الله رفیع اته پنځوس مخه سریزه پر کښلې ده او د پښتو ټولني رئیس څېړنوال محمدصدیق روهي په دوو مخونو کي یو یاداښت پر لیکلی دئ. څیړنیار محمدعارف غروال په اوو مخونو کي هغه چاپي او خطي نسخې معرفي کړي دي چي دا متن څني برابر سوی دئ. د پاړکو لارښود ئې (۲۱مخه) هم حبیب الله رفیع ترتیب کړی دئ. په پای کي ویی پانګه لري (۱۳مخه) چي څېړنیار محمدعارف غروال ترتیب کړې ده. متن د ضمیمې په ګډون ټول ۲۹۴مخه دئ. د خطاطۍ چاري ئې نصیرهنر پښتون سر ته رسولي دي او د چاپ کار په ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د ۳۰۰۰ ټوکه په تېراژ بشپړ سوی دئ[1].

دا متن خورا مفصل نسخه بدیلونه لري او د رحمان بابا په کلام کي د ادبیاتو د څېړونکو له پاره کافي اندازه مواد لري. متن په داسي وخت کي د پښتو ټولني غړو تهیه کړی دئ چي د دغي ټولني د مشرتابه چاري د هیواد یوه پېژندلي اکاډمیک شخص څېړنوال محمد صدیق روهي ته سپارلي سوي وې. اروانښاد روهي د متني نقد (textual criticism) په اصولو پوه سړی وو. د ده له سپارښتني سره سم د دغه متن په برابرولو کي د متني نقد اصولو ته پاملرنه سوې ده. خو څرنګه چي د متن مقابله کوونکي او

---

(۱) همدا متن دوهم وار په کوئټه کي د مذهبي کتب خانې له خوا په ۲۰۰۴ع کال کي چاپ سوی دئ.

برابروونکي په خپله د انتقادي متونو د تهيې په کار کي د زياتي علمي او عملي تجربې خاوندان نه ول، ځکه اروانباد روهي د دغه چاپي متن په سر کي په خپلو خبرو کي ډېره پر ځای خبره کړې ده چي ويلي ئې دي: "د ادبياتو څېړونکي د خپلو علمي څېړنو دپاره، البته، په دې نسخه باندي بسنه او قناعت نشي کولی ځکه سره له دې کتاب له يو شمېر نسخو څخه ترکيب شوی دی خو هره نسخه ئې د متني کره کتني (textual criticism) له مخي ځانګړې مطالعه او ژوره څېړنه غواړي. له دې امله، د دې نسخې په چاپيدلو سره د ادبي کره کتونکو وظيفه پای ته نه رسيږي بلکه په نوي افق کي به خپلو څېړنو ته دوام ورکوي".

د دې متن د لوستلو پر وخت زه پوه نه سوم چي د متن برابروونکو کومه نسخه د اصل په توګه ځانته ټاکلې وه. د اصل نسخې ټاکل د متن برابروونکي تر ټولو مهمه دنده ده او متني ناقدين ئې جدي سپارښتنه کوي. د ښاغلي رفيع صاحب د سريزي په اووم مخ کي يو ځای داسي اشاره سته چي د هغې له مخي څوک ويلای سي چي اصل نسخه به د پښتو ټولني د کتابتون کومه نسخه وه. خو په څلورپنځوسم مخ کي د پښتوټولني د کتابتون نسخې په شمار څلور ښوولي سوي دي او څوک نه سي ويلای چي دا به نو کومه يوه وه؟ د اصل نسخې مبهم پرېښوول د دغه چاپ غټه نيمګړتيا ده. نور نو دغه متن د رحمان بابا د ټولو هغو چاپي دېوانو په منځ کي تر ټولو د ډاډ وړ متن دئ چي ما ته ئې د مطالعې زمينه برابره سوې ده.

د رفيع صاحب سريزه په خپل وخت کي غنيمت څېړنه وه او اوس هم له ادبي څېړونکو سره د څېړني په کار کي ښه پوره مرسته کولای سي. خو د دغي سريزي تر ليکني وروسته موږ د رحمان بابا د ژوند او مړيني په باب نوي حقايق موندلي دي (د يونس خيبري په مرثيه کي د علامه رشاد له خوا د رحمان بابا د مړيني تاريخ موندل) چي له هغو څخه استفاده د دغي

سریزي محتوی نوره هم غښتلې کولای سي.

۷ - د کاظم شیدا دېوان:

د کاظم شیدا دېوان واردواره د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په تدوین، تصحیح او مقابله د کابل پښتوټولني په ۱۳۳۳ش = ۱۹۵۴کال د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ کړ[۱]. په سر کي د مدون په قلم یوویشت مخه سریزه لري، بیا ۲۲۱ مخه متن او ورپسې شلور مخه غلطنامه راغلې ده. د وقائې په دوهم مخ کي د هغه وخت د پښتو ټولني لوی مدیر صدیق الله رشتین یو مخ یادونه کښلې ده. دا کتاب د پښتو ټولني د خپرونو ۱۰۷ لمبر کتاب دئ چي د چاپي تصحیح او کتني چاري ئې ښاغلو صدیق الله رشتین او حفیظ الله سر ته رسولي دي[۲].

دا متن د درو قلمي نسخو له مقابلې څخه برابر سوی دئ چي یادونه ئې د سریزي په (ر) مخ کي راغلې ده.

لومړۍ نسخه د پېښور د اسلامیه کالج په "کتبخانه" کي له ساتل سوي نسخې څخه رانقل سوې ده. دا کاپي د اروښاد خان عبدالولي خان (د

---

[۱] د دې کتاب پر لومړي مخ باندي ۱۳۳۱ لیکل سوی دئ چي دا کال د کتاب د وقائې د څلرم مخ له ۱۹۵۴ع سره سر نه خوري. خو له ښه مرغه د وقائې په دریم مخ کي بیا دا کال سم سوی دئ او د چاپ نېټه ئې "د زمري میاشت ۱۳۳۳ش" کښلې ده. ما ته داسي ښکاري چي د کتاب د وقائې لومړی مخ په ۱۳۳۱ش کال کلېشه سوی چي غالباً د عزیزالدین وکیلي په قلم ده. بیا نو د کتاب چاپ تر ۱۳۳۳ش کال پوري ځنډېدلی دئ او د چاپ مسئولینو د وقائې پر دریم مخ باندي د مطبعې په تورو ۱۳۳۳ش سنه کښلې ده خو د کلیشې ۱۳۳۱ ته ئې پام سوی نه دئ (م. هوتک).

[۲] دغه حفیظ الله نومی زه نه پېژنم. د شمس الدین کاکړ دېوان هم د ده په تصحیح چاپ سوی دئ. دغه سړی خو به د کندهار د عالي دارالمعلمین استاد اروابناد حفیظ الله خان نه وي. نوموړی د کندهار د بالاکرز وو او د پښتو ادبیاتو د تدریس وظیفه ئې پر غاړه وه. زه ئې د شاګردۍ ویاړ لرم. ډېر معزز او محترم استاد وو.

خان عبدالغفار خان د زوی) په شخصي لګښت د کوم چا په لاس رانقل سوې ده. اروابناد بېنوا ته دا نسخه "بیخي بشپړه" ایسېدلې ده او لیکلي ئې دي چي "دا نسخه بیخي بشپړه ده خو ځای په ځای املائی غلطۍ ډېری لری، خو بیا هم څنګه چه کامله نسخه وه نو دلته اساس وګرزوله شوه" (د سریزي (ر) مخ). د دغي کاپۍ په باب به وروسته یو څه په تفصیل سره وږغېږم.

دوهمه نسخه د پښتو ټولني د کتابتون نسخه وه چي "ډېره مهمه او زړه نسخه" وه او د خټکو په لیکدود لیکل سوې وه. دې نسخې د سر، منځ او پای له خوا کمبوتۍ درلودې.

دریمه نسخه د هغې نسخې نقل النقل وو، چي وایي "په ۱۳۲۵هـ ق کال په پېښاور کښې د اکبرپوری د عبدالمستعان کاتب په خط نقل شوې وه" او مولانا ابوالوفاصاحب بیا په کندهار کي له هغې څخه په ۱۳۴۰هـ ق کال یو نقل اخیستی وو. له دغه نقل څخه بیا اروابناد علامه حبیبي په ۱۳۱۵هـ ش کال د ځان له پاره یوه کاپي استنساخ کړې وه. له یوې نسخې څخه نقل اخیستل او بیا له هغې څخه بله کاپي رانقلول که په هر څونه دقت سر ته رسېدلې هم وي، بیا ئې هم هرومرو له اصل سره توپیر حتمي دئ. دا زما خپله تجربه ده چي د متنپوهني د نورو محققینو پوهانو او نسخه پېژندونکو څېړنو هم تایید کړې ده. زموږ تر بحث لاندي دغه دریمه نسخه هم له دې حکم څخه مستثنا کېدلای نه سي.

لکه څنګه چي مو وړاندي وویل، د کاظم شیدا دغه دېوان له همدغو درو نسخو څخه برابر سوی دئ. نسخه بدیلونه ئې د اړوند مخ په لمنلیکونو کي راوړي دي او پر څنګ ئې د لازمو کلماتو، لغاتو، د سرو او ځایو د نومونو

لنډه توضیح او معنا هم په لمنلیکو کي راغلې ده[1]. په متن کي چاپي غلطۍ ډېري دي او سره له دې چي څلور مخه ګڼه "غلطنامه" ئې په پای کي وراچولې ده خو بیا هم د نورو چاپي متونو په شان، غلطۍ ځني پاته سوي دي. د مثال په توګه په ۱۷مخ اوله حاشیه کي "زوړ" د "زړ" په شکل لیکل سوی دئ او په غلطنامه کي ئې یادونه نه ده سوې، په ۱۸ مخ کي د حاشیو لمبرونه ناسم دي او په غلطنامه کي ئې اشاره نه ده ورته کړې، په ۴۸ مخ کي د دوهمي حاشیې لمبر په متن کي نه دئ راغلی او غلطنامه هم د دې غلطۍ یادونه نه لري، په ۸۳ مخ کي د "نښتو" کلمه د "نشتو" په شکل لیکل سوې ده او غلطنامې ئې سمه بڼه نه ده راوړې، په ۱۹۷ مخ کي هم د حاشیې اړوند ځای په متن کي معلوم نه دئ او غلطنامه هم څه نه راښیي، ... او نور. ښایي د چاپ مصححینو به تر هغو غلطیو لاس اړولی وي چي لوستونکي ئې د متن له سیاقه څخه حلولای سي.

که موږ د هغه وخت تحقیقي چاري په پام کي ونیسو نو د کاظم خان شیدا دغه دېوان د متني نقد پر اصولو یو څه سم خېژي. د نه دقت مثالونه ئې لږ دي. ما پکښې دا یو مثال د یادوني وړ وموند چي په (۸۴مخ) کي ئې د "سلومه" کلمې ته په حاشیه کي کښلي دي: "دا کلمه حل غواړي" خو په (۱۶۴مخ) کي ئې د همدې کلمې معنا د پښتو قاموس په حواله "نامدار" لیکلې ده.

د دغه انتقادي متن دې لاندي یو څو مواردو ته کره کتونکی ګوته نیولای سي:

---

[1] په دغو لمنلیکونو کي چي د ثبت اختلافو ته څوک ګوري، نو د کاتبانو لاسوهنو ته حیران پاته سي. د کاظم خان شیدا دېوان مشکل متن دئ او د مشکلو متونو په رانقل کولو کي د لاسوهنو امکانات ځکه زیات وي چي کاتبان ئې په پوهېدلو کي ستونزي لري د نقل پر وخت په لوستنه کي له حدس وګومان څخه کار اخلي او همدا حدس و ګومان ئې کله کله پر خوله غوزاروي.

د حاشیو په برخه کي:

د متنپوهني ماهران وايي چي که ناقد ته د بديلو نسخو ثبت تر اصل نسخې غوره ښکاره سو، بايد چي متن ته ئې داخل کړي او د اصل نسخې ثبت په حاشيه کي راوړي. د کاظم خان شيدا په متن کي دغه اصل بايد په دې لاندي برخوکي تطبيق سوی وای:

– د ۱۹مخ دوهمه حاشيه بايد په متن کي شامله سوې وای. د حاشيې ثبت "تند نفس په څراغ پُکه + څو روښا ئې کاندي ورکه" او د متن دا "تند نفس په څراغ ځکه + خو روښا ئې کاندي ورکه" دئ. په دې دوو کي د حاشيې ثبت صحيح ايسي ځکه نو بايد متن ته پورته سوی وای.

– د ۲۲مخ د حاشيې "…. شسته کړه" په متن کي "وللی" سوی دئ. څرنګه چي د حاشيې ثبت د اسلاميه کالج د نسخې (اصل) ثبت دئ او د شيدا د کلام له عمومي روحيې سره برابر هم دئ، بايد په متن کي اخيستل سوی وای.

– د ۲۴مخ اوله حاشيه "شفق وار مي په پرهار نمک اولی دی"هم د کاظم خان شيدا د کلام له مسلطي سليقې سره برابر دئ او د "خوښ يم زه لکه شفق نمک په زخم" پر ځای بايدپه متن کي داخل سوی وای.

– د ۲۶ مخ د دوهمي حاشيې ثبت "هر چه مات د زنګ لښکر کا سکندر شي" د متن تر ثبت "هر څوک مات د زنګ لښکر کا سکندر شي" غوره معلومېږي، بايد ځايونه ئې سره اليش سوي وای.

– د۴۷ مخ اوله حاشيه ځکه بايد متن ته لوړه سوې وای چي د متن په اړوند غزل کي دا بيت د غزلي وروستی بيت دئ او د مقطع ځای ئې نيولی دئ خو دا مقطع د شاعر نوم نه لري او د حاشيې ثبت "شيدا آب هسی په خوله کی د شمشير يم" د شاعر نوم لري. د دغه استدلال له مخي بايد د حاشيې نيم بيتی متن ته شامل سوی وای.

- د ۵۶مخ اوله حاشیه "د شپې (له خوابه)" باید په متن کي "د پښې له خوابه" پر ځای راغلې وای.

- د ۵۷مخ اوله حاشیه "چه محتاج دي خیاط نشي پیرهن ته" د متن تر ثبت "چه محتاج د خیاط نشي پیرهن ته" سم ایسي باید په متن کي راغلی وای. په قلمي نسخه کي به غالباً د متن "چه محتاج د خیاط ..." په نیم بیتي کي تر دال لاندي (زېر) ایښوول سوی وو، چي مراد ئې "... دي خیاط" دئ. په لیکدود کي د اعراب پالل او په هغه کي بیا بې پروایي دغه راز جنجالونه لري او متني ناقد ئې باید په پام کي ونیسي. د دغه مخ حاشیه ګونګه هم ده ځکه د نیم بیتي څنګ ته (نسخه) لیکل سوې ده او څوک نه پوهېږي چي د مدون مراد کومه نسخه ده. په ۷۲ مخ او ۱۵۵مخ کي هم د اړوندي نسخې په باب صراحت نسته.

- په ۶۷ مخ کي د حاشیې "(ته چي لري کړې نقاب) له رخشان نمره" د متن تر "ته چه لری کړې نقاب رخشانه نمره" هم د ګرامر په لحاظ او هم د مفهوم له مخي غوره دئ او باید په متن کي شامل سوی وای[1].

- د ۷۸مخ حاشیه که په متن کي شامله سوې وای، په بیت کي به ئې د "میدان" ویي د تکرار مخه نیولې وای او د شعر عیب به ئې له منځه وړی وای.

د پیوریزم نخښي او مثالونه:

- په لسم مخ کي د پای له خوا دریم نیم بیتی "ګه خوړل کا ګاهی

[1] نمر دلته د "مخ" په معنا دئ. رحمان بابا وایي:

مخ ته که دي نمر وایم د نمر زلفې تار تار نشته
سرو که ستا قد بولم د سروې یون رفتار نشته

(دېوان: ۱۳۵ مخ، د ۱۳۵۶ش کال چاپ)

شومی" ثبت دئ. د ښاغلی حنیف خلیل د چاپ د۴۷۱مخ په حواله[1]، دغه نیم بیتی "خوړل" کلمه په خطی نسخو کې "خورش" راغلې ده او ده هم د خپل چاپ په ؟ مخ کې "خورش" اخیستی دئ. د چاپي نسخو "خوړل" ما ته د ژبې د سوچه کېدني اغېزه ښکاري او یقین مي دئ چي د بېنوا مرحوم په نسخو کي که هم د "خوړل" په شکل وي، د شیدا خپل کلام ئې نه بولم.

– د ۱۱۴ مخ د حاشیې ثبت "منور ئې لکه نمر زما چشمان کړل" د متن تر ثبت "پرې مې سترگی منوری لکه نمر شوې" ما ته د شاعر خپل کلام ته نزدې ایسي. دلیل مي دا دئ چي د شیدا په کلام کي موږ فارسي کلمات او ترکیبونه تر پښتو لغاتو او جوړښتونو زیات وینو. د حاشیې دغه ثبت د اسلامیه کالج د نسخې ثبت ښوول سوی دئ او د منطق په حکم باید پښتو سوی شکل ئې د دغې نسخې له کاپی، او د پښتو ټولني له نسخې څخه اخیستل سوی وي. زه په دغه برخه کي لاسوهنه له امکانه لیري نه بولم او د متن ثبت راته د شاعر د کلام پښتو سوی شکل معلومېږي. د لغاتو او جملو د پښتو کولو مصیبت ما په خپل همدې کتاب کي مفصل بیان کړی دئ. دغه پښتو سوی ثبت د کاظم خان شیدا په نورو چاپو (د همېش خلیل او حنیف خلیل) کي هم اخیستل سوی دئ. د حنیف خلیل د څېړني له مخي د کاظم خان شیدا په ټولو چاپي دېوانونو کي د اسلامیه کالج نسخه د اصل په توگه غوره سوې ده. بېنوا مرحوم د ۱۱۴مخ حاشیه د اسلامیه کالج د نسخې ثبت بللی دئ او ښاغلو همېش خلیل او حنیف خلیل د دغه بیت د ثبت نور بدیلونه راښوولي هم نه دي. نو دلته دوه احتماله تصور کېدلای سي لومړی دا چي ښایي د اسلامیه کالج له نسخې څخه به د ولي خان مرحوم له خوا گومارل سوي کاتب دغه لاسوهنه کړې وي او یا به همېش

[1] پر دغه چاپ به په خپل ځای کي وږغېږم.

خليل صاحب او حنيف خليل صاحب د اسلاميه کالج په نسخه کي دا بيت په همدې شکل موندلی وي. څرنګه چي په دې برخه کي دوی صراحت نه لري نو طبيعي ده چي زه بيا د نوري تبصرې له پاره مواد نه لرم.

- د ۲۱۸مخ په دې بيت کي:

"په سينه کښې جنان سوزی
چـه بهر شی جهان سـوزی"

(بهر) ويی د حنيف خليل د تحقيق له مخي د (خارج) لغت پر ځای راغلی دئ (وګ: د حنيف خليل په زيار د کاظم خان شيدا ديوان - ۴۷۱مخ). دغه تبديلي د ژبي د سوچه کولو په نيامت سر ته رسېدلې ده.

د کاظم شيدا د کابل چاپ ديوان په باب د هغه تر خپرېدو ۱۳ کاله وروسته ښاغلي همېش خليل "ديوان کاظم خان شيدا" چاپ کړ. د دغه چاپ د سريزي په (و) مخ کي ئې وليکل چي "د کابل چاپ نسخه ... ډيره نيمګړتيا لری ...." د ښاغلي همېش خليل چاپ نسخه بديلونه هم نه درلودل او د متني نقد پر اصولو برابرنه دئ تهيه سوی ځکه نو په هغه وخت کي چا ته نه څرګندېدل چي دا نيمګړتيا د ناسم ثبت په برخه کي ده که د غزلو او نورو اشعارو د کمبوتۍ په حصه کي. دا خبره ښاغلي حنيف خليل د اروابناد بېنوا تر چاپ دروپنځوس کاله وروسته او د ښاغلي همېش خليل تر چاپ څلوېښت کاله وروسته سپينه کړه. حنيف خليل د دغه مطلب د څېړلو په ترڅ کي، چي د کاظم خان شيدا د چاپي ديوانو په ترتيبولو کي له کومي نسخې څخه د اصل په توګه کار اخيستل سوی دئ، ليکلي دي: "... مطلب دا شو، چي د چاپ شويو ديوانونو ټولو مرتبينو د اسلاميه کالج نسخه کتلې ده البته همېش خليل صاحب د بېنوا د چاپ نسخې په واسطه کتلې وه، خو ډېره عجيبه خبره دا ده، چي په اسلاميه کالج پېښور کي د شيدا د ديوان همدغه يوازينۍ نسخه ده، چي ټولو مرتبينو کتلې ده او بيا هم ځينې

خبرې داسې دي لکه چي دوی خو یا دغه نسخه کتلې نه وي او که کتلې ئې وي نو بیا ئې دومره سنګینې تحقیقي غلطۍ کړې دي چي د شیدا د دیوان شکل ئې بدل کړی دی مثلا دا لاندینۍ خبرې:

(۱) د بینوا صاحب چاپ کړی دیوان بیخي د اسلامیه کالج د نسخې مطابق نه دی. په دې نسخه کي، چي کوم کلام موجود دی هغه په مکمل شکل چاپ دیوان کي راغلی هم نه دی. دیوان نیمګړی چاپ شوی دی او ورسره ځینې غزلې او نور کلام کي د مصرعو او الفاظو شکل هم د موجوده قلمي نسخې سره بدل دی ... بدلون او نیمګړتیا دومره لري، چي موازنه ئې ګرانه ده، ..." (د سریزي ۳۴مخ).

له دې اوږده نقل قول څخه دا څو ټکي څرګندېږي او هغه دا چي د اسلامیه کالج په قلمي نسخه کي چي کومي غزلي او نور کلام سته د دغي نسخې په هغه کاپي کي ټول نه وو اخیستل سوی چي بېنوا مرحوم ته د ارواښاد خان ولي خان له خوا استول سوې وه. په دغه کاپي کي هم تر غزلو او اشعارو لاس اړول سوی دئ او هم د مصرعو او الفاظو شکل وربدل سوی دئ. خو بېنوا ته دا نسخه د اسلامیه کالج نسخه ښکارېدله او ده ته دا زمینه برابره نه وه چي دغه کاپي دي له خپل اصل یعني د اسلامیه کالج له نسخې سره مقابله کړي. د کلام د دغي نیمګړتیا او د مصرعو او الفاظو د شکل دغه بدلون مسئول هغه کاتب دئ چي ولی خان مرحوم د اسلامیه کالج د نسخې د رانقلولو له پاره ګومارلی وو او له خپله جېبه ئې د دغه استنساخ په بدل کي حق الزحمه پیسې هم ورکړي وې. بېنوا مرحوم ته د شیدا د دېوان د چاپ پر وخت دغه حقیقت نه معلومېدی چي دا نسخه د اسلامیه کالج د نسخې مسخه سوې کاپي ده. دا حقیقت ښاغلي حنیف خلیل ته دروپنځوس کاله وروسته هغه وخت څرګند سو، چي د اسلامیه کالج نسخه ئې په خپله اصلي بڼه کي وکتله. که دغه راز واقعیتونه ما (هوتک)

ته روښانه سوي نه واى، ما به د (پښتو متون سمېدل غواړي) کتاب د ليکلو ستومانوونکي کار ته اوږه نه واى ورکړې. په ډېر تاسف سره بايد ووايم چي د ادبي او تاريخي آثارو او نسخو د مسخه کولو جريان اوس هم په نوو انګېزو او نوو شکلونو سره روان دئ. د دې ستري فاجعې مخه نيول په کار دي.

۸ - د عبدالحميد دېوان:

په دغه نامه د پښتو ژبي د نازکخيال شاعر پر ديوان چي د ارواښاد صديق الله رښتين په "مقدمه، تصحيح او اهتمام" برابر سوی دئ رږغېږم. د دې کتاب اوله برخه چي د "حميد پېژندګلي او شاعري" نومېږي، په ۱۳۲۰ش = ۱۹۴۱ع کال د ارواښاد پوهاند رښتين په قلم ليکل سوې او په همدغه کال ئې د مطبوعاتو د رياست له خوا د اقتصاد اوله جايزه ګټلې وه. وروسته ئې د حميد دېوان هم ورسره يو ځای کړ او د (عبدالحميد ديوان) په نامه د ۱۳۳۱ش = ۱۹۵۲ع کال په حمل کي د پښتو ټولني (کابل) له خواد زرو ټوکو په تيراژ د کابل په عمومي مطبعه کي چاپ سو[1].

لکه وړاندي چي ويل سوي دي د دې د کتاب اوله برخه (۲۸مخه) د حميد پر ژوند او شاعری باندي بيانونه لري او دوهمه برخه ئې د اشعارو دېوان دئ چي ۱۲۶ مخه ئې نيولي دي. د دېوان په سر کي "يادګيرنه" راغلې ده او په هغې کي د دېوان د ترتيبولو پر کار باندي رږغېدلی دئ او هغه نسخې ئې معرفي کړي دي چي نوموړی دېوان ورڅخه تهيه سوی دئ. په

[1] د دغه چاپ سريزه په ۱۳۳۰ش کال کي کښل سوې ده او همدا کال ئې په پای کي ليکل سوی دئ. د دېوان د ترتيبوونکي د آثارو په هغه ليست کي چي د کتاب د وقائې په دريم مخ کي راغلی دئ، هم د همدې دېوان د چاپ کال ۱۳۳۰ ښوول سوی دئ. ښاغلي زلمي هيوادمل د عبدالحميد مومند دېوان د سريزي په ۹۱مخ کي هم دغه کال ۱۳۳۰ش ښوولی دئ، خو د عبدالحميد دېوان د وقائې پر څلرم مخ باندي د پښتو ټولني تر نښان لاندي (حمل ۱۳۳۱) کښل سوي دي او ما همدغه کال د کتاب د چاپ کال ګڼلی دئ.

دې نسخو کي يوه قلمي ده او دوې نوري چاپي دي. وايي چي قلمي نسخه "د پښتو په پخواني خط ليکل شوې ده". ما (هوتک) ته نه معلومېږي چي د پښتو له پخواني خط څخه د مرتب مراد څه دئ؟ دا نسخه د ليکلو تاريخ نه لري، د کاغذ د پاڼو له مخي زړه او پخوانۍ نسخه ده او مرتب زياتوي: "دا نسخه چه مونږ وکتله تر زياتي اندازې صحيح ده او ډېره لږه غلطۍ لری د دې نسخی په وقايه باندی د شيراحمد نوم ليکل شوی دی نو ښايی چه د ده په قلم نقل شوی وی". پر قلمي نسخو باندي کله کله د نسخو مالکان خپل نومونه کاږي او کله کله د نسخو لوستونکي هم خپل نوم د يادښت په توګه پر ليکي نو حتمي نه ده چي دا نوم دي د نسخې د ناسخ نوم وي[۱].

اروابښاد مرتب د دېوان په ترتيبولو کي همدغي قلمي نسخې ته "زيات اعتبار" ورکړی دئ. په هغو دوو چاپي نسخو کي چي د دغه دېوان په برابرولو کي کار ځني اخيستل سوی دئ، يوه ئې بشپړه ده چي وايي "په لاهور کی د ملا عبدالغفار قندهاری د فارسی حاشيې سره په ۱۳۳۱ق چاپ شوی ده، لاکن زياته غلطی لری او د لغاتو اکثری معنی ګانی هم صحيح نه دی ليکل شوی"[۲]. بله چاپي نسخه ئې "نيمګړې" بللې ده چي وايي "د سر او آخر پاڼې ئې نشته".

په "يادګيرنه" کي دا خبره هم ياده سوې ده چي دا دېوان ئې په "نوی املا او رسم الخط" نقل کړی او ليکلی دئ.

---

[۱] دا قلمي نسخه مرتب ته "عبدالله خان افغاني نويس د نقل او مقابلې دپاره" ورکړې وه چي مرتب د دېوان په ۱۵۴مخ کي "تشکر" ځني کړی دئ. د "تشکر" په يادونه کي د محمدګلاب ننګرهاری نوم سته او وايي چي "د دی دېوان په نقلولو کښی ډېر زحمت ويستلی او د دريو نسخو له مخه ئې دا ديوان نقل کړی دی".

[۲] ښاغلی هيوادمل دغه نسخه د حميد د دېوان څلورم چاپ بللی دئ او وايي چي ټول مخونه ئې ۱۲۶؟ دي. ده د ملا عبدالغفار کندهاري له نامه سره "هوتک" هم کښلی دئ. (وګ: هماغه دېوان ،هماغه مخ).

د دېوان په سر کي د "لاس پوری کول" تر سرخط لاندي مرتب، چي په هغه وخت کي د پښتوټولني لوی مدير وو، په دوو مخوکي خپلي خبري کړي دي او دغه دېوان ئې "د حميد دُرومرجان" بللی دئ.

د عبدالحميد دېوان چاپي نسخه چي همدا اوس زما مخ ته پرته ده، نيمگړې ده او له بده مرغه د الف رديف اته مخه ئې کنډو دي. د دغي نسخې اوله غزله په دې لاندي مطلع سره شروع سوې ده:

"واقع شوی دی بيا کوم تقصير له ما؟
چـــه تېرېږی دلـــربا دلگـــر له مـــا"

د دېوان په پای کي اووه مخه لغتنامه لري چي لغتونه پکښې د الفبې پر ترتيب برابر اوډل سوي او معنا سوي دي. تر هغې وروسته "د سمونی پاڼه" راغلې ده چي درې مخه ئې نيولي دي.

د دغه دېوان د ترتيب په وخت کي د متني کره کتني چاري د پيل په هماغه لومړيو پړاوو کي وې او د متونو تصحيح کوونکو هم د دغه علمي ډيسيپلين له اصولو سره ډېر بلد نه ول. دا متن په حاشيو کي نسخه بديلونه لري، د متن له پاره ئې قلمي نسخه د اصل په توگه ټاکلې ده، په حاشيو کي ئې د ځينو لغاتو او نومو په برخه کي لنډې څرگندوني هم کړي دي چي دا کارونه د متني نقد پر اصولو برابر دي. خو لکه وړاندي چي مو وويل، د متن د تصحيح کار په دغه وخت کي د خالپوڅو (خاپوړو) په حالت کي دئ. که څه هم تر دغه متن وړاندي د خوشحال خټک مرغلري او د عبدالقادر خټک دېوانونه له کندهاره خپاره سوي ول، خو بيا هم مصححينو په دې برخه کي کافي تجربه نه درلوده، ځکه نو زماپه نزد د دغه متن هغه ځايونه چي گوته ورته نيول کېدلای سي، دا دي:

- ځيني حاشيې کمزوري دي. په ۴۸ مخ کي دوهمه حاشيه چي وايي: "په بله نسخه کښی - ..." دلته بله نسخه گونگ عبارت دئ. بايد يو

څه مشخص سوی وای. په ۶۲ مخ دریمه حاشیه کې کښلي دي: "په یوه نسخه کښی ..." دلته هم د متني کره کتني اصول حکم کوي چې نسخه باید مشخصه سوې وای. په لمنلیکونو کې دغه راز ځایونه نور هم سته.

– ځیني حاشیې باید متن ته پورته سوې وای .

د۶۶مخ حاشیه وایي چې: "په قلمی نسخه کښی چندڼ راغلی دی" خو په متن کې "سندل" ثبت دئ. دلته باید د اصل (قلمي نسخې) ثبت غوره سوی وای. سندل – صندل د چندڼ کلمې معرب (عربي سوی) شکل دئ.

د۸۵ یم مخ حاشیه "کودی" باید متن ته شامله سوې وای. په متن کې راغلي دي " مخ زما تر یاره پورې تورکالی نسکور دی"، له (نسکور) صفت سره (کودی = کودری) سم وایي. "کالی نسکور دی" د کاتب تصرف بولم او ښایي کاتب د (کودي) لغت په پوهېدلو کې مشکل درلود.

په ۹۰ یم مخ کې دوهمه حاشیه "د غم اورشو"باید متن ته تللې وای او د متن ثبت "په تمامې دنیاورې دغه اورشو" باید حاشیې ته کښته سوی وای. په همدې مخ کې اوله حاشیه "عاشقۍ ئې د منصور کانه راوکړه" بایدپه متن کې د "عاشقۍ د منصورکار راته روا کړ" پر ځای راغلې وای. زما خیال دئ چې د نسخې نقل کوونکي ته (کانه) لغت نااشنا وو. سر ئې نه په خلاصېدی، ځکه ئې په بیت کې تصرف کړی او په بېخوندۍ سره ئې مسخه کړی دئ.

په ۹۳ مخ کې د دوهمي غزلي د پای له خوا د دریم بیت د سر نیم بیتی داسي دئ: "ډېرو سولو د هجران خضر پښېمان کړ". په حاشیه کې ورته کښلي دي چې په چاپي نسخه کې (ډېرو ښلو) دئ. زما په فکر دلته د چاپي نسخې او زموږ تر بحث لاندي متن ناقلینو دواړو غلطي کړې ده. اصل نیم بیتی باید داسي وي: (ډېرو شوګلو د هجران خضر پښېمان کړ). دلته

(شوَلي) لغت په مغيره حالت (شوَلو) کي راغلی دئ. (شوَلي) سخت درد، قلنج ،... ته وايي. ناقلين لکه چي په دغه لغت نه پوهېدل. د عبدالحميد مومند دېوان او د عبدالحميد مومند کليات ترتيبوونکي د (شوَله) په معنا پوهېږي خو په دغه بيت کي ئې ورته فکر سوی نه دئ او "ډېرو سولو د هجران ...." ئې ثبت کړی دئ. حميد مومند د (شوَلو) کلمه په خپل بل اثر نيرنگ عشق کي هم راوړې ده:

يـــوله ځلې د ســبق سبقت اندېش
به له شوَلو د رخصت په خاطر رېش
(کليات: ۴۳۹مخ)

په ۹۶ يم مخ کي "هر دقت چه دې په مخکي حسن راوړی" په حاشيه کي ليکل سوي دي چي په نيمګړې چاپي نسخه کښې د راوړی په ځای (وکه) دی". (وکه) بايد متن ته داخل سوی وای او (راوړی) بايد حاشيې ته کښته سوی وای. له (دقت) سره د (کېدل) فعل سم راځي. دقت کېږي، راوړل کېږي نه!

په ۱۲۰ مخ کي د دوهمي حاشيې (خاوري) ويی بايد په متن کي د (مينه) پر ځای داخل سوی وای. بيت داسي دئ:

"څه فساد دی ستا پـــه مينه کی حـميده
چه د مينې په کيميا کښې سره زر نه شوه"

اول نيم بيتی که د چاپي نسخې له ثبت سره سم "څه فساد دی ستا په خاوره کښي حميده" راغلې وای د بيت مفهوم به ډېر سم سوی وای. حميد ځان ته وايي چي ستا په خاوره = خټه کي څه فساد سته چي د ميني په کيميا سره نه سره زر کېږي. په متن کي د (ميني) کلمې تکرار د حميد له "موشګافی" څخه ليري خبره ده.

په ۱۴۲ مخ کي هم د دوهمي حاشيې "د عشق په شور کي" د متن تر

ثبت "له حمیده صبر مه غواړه ناصحه + دغه توان ورځخه لاړ د عشق په تور کي" له بیت سره ښه سر خوري. له حمید څخه د صبر دغه توان د "عشق په شور کي" تللی دئ، نه "د عشق په تور کي". د عشق شور د اصل قلمي نسخې ثبت هم دئ، باید د مرتب د خپل اقرار په حکم "ډېر اعتبار" ورکول سوی وای.

په ۱۴۴مخ کي یو بیت داسي دئ:

"د پردو وینو زول هرگوره گران دی
ځکه اچوی په غېږ کی مینا وینې"

د دغه مخ په دوهمه حاشیه کي کښلي دي چي په چاپي نسخه کي د (غېږ) پر ځای (قی) راغلی دئ. په دوهم نیم بیتي کي باید (قی) راغلی وای ځکه د (قي = استفراق) په وخت کي څوک له خولې څخه ویني اچوي. له مینا (جام) څخه هم د میو د راتوئېدلو پر وخت (د قی کولو پر وخت) ویني راځي. دلته هم باید د حاشیې ثبت په متن کي شامل سوی وای.

دغه راز نور موارد هم سته.

- د متن د تصحیح کار ځای ځای تر سر تېر سوی دئ. د مخونو لمبرونه ناسم لگېدلي دي. ۱۰۸ مخ، ۸۰۱ سوی دئ، ۱۴۷ مخ ۷۴۷ سوی دئ،....

د لیکدود یو رنگتوب (تجانس) ئې بد نه دئ خو په متن کي ئې (کي) او (کښې) دواړه راوړی دئ. ان تر دې اندازې چي په یوه بیت کي ئې دا دواړه شکله لیکلي دي:

"څه فساد دی ستاپــــه مینه کی حـمیده
چه د مینې په کیمیا کښی سره زر نه شوه"

زموږ د مشرانو د وخت امکاناتو ته چي څوک وگوري او په ننني معیار ئې و نه تلي، نو دا متن له دې ډولو ټکو سره سره بیا هم په خپل وخت کي

دقيق کار وو او د نننۍ متني ناقدينو د کار له پاره د يوه تاداو حيثيت لري.
پاک خدای دي زموږ مشران ټول وبخښي. د علم و ادب درانه بارونه ئې تر موږ پوري رارسولي دي.

۹- د شمس الدين کاکړ دېوان:

د شمس الدين کاکړ دېوان د کابل پښتو ټولني واردواره چاپ کړی دئ. مقدمه ئې ښاغلي عزيزالله واصفي کښلې ده او د تصحيح چاري ئې هم ده سرته رسولي دي. د اهتمام کار ئې حفيظ الله نومي بشپړ کړی دئ. په ۱۳۳۳ش = ۱۹۵۴ع کال د کابل په عمومي مطبعه کي د يو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د دېوان په سر کي د هغه وخت د پښتو ټولني لوی مدير ارواښاد صديق الله رښتين په يوه مخ کي يوه يادونه پر ليکلې ده. مقدمه ئې (۱۱مخه) د نورو دېوانونو پر خلاف د کتاب په پای کي راغلې ده. د دېوان ټول مخونه ۱۶۹ دي.

دا دېوان د متني نقد له اصولو سره سم تهيه سوی نه دئ. داسي ښکاري چي له يوې واحدي نسخې څخه به برابر سوی وي ځکه حواشي يا نسخه بديلونه نه لري. لغتنامه ئې هم نه ده ورته ترتيب کړې او غلطنامه هم نه لري. اصل نسخه چي دا چاپي متن ځني برابر سوی دئ، نه د مقدمه ليکونکي له خوا او نه هم د پښتو ټولني د لوی مدير له خوا راپېژندل سوې ده. د افغانستان په ملي آرشيف کي د شمس الدين کاکړ د دېوان دوې قلمي نسخې سته چي يوه ئې "عبدالواحد بن فيض محمد قندهاری" په کتابت او دوهمه ئې د "محمدگل خوشکاوی"په قلم ليکل سوې ده. زه فکر کوم چي دا چاپي متن به په همدې دوو نسخو کي له يوې څخه تهيه سوی وي. که څه هم د ملي آرشيف د پښتو خطي نسخو په فهرست کي ئې کښلي دي چي د دغه ديوان يوه خطي نسخه د افغانستان د علومو اکاډمۍ

په کتابخانه کي هم سته. د اکاډمۍ کتابخانه هماغه د پښتو ټولني کتابتون وو. له امکانه ليري نه ده چي دا چاپ له هماغي نسخې څخه رانقل سوی وي. څرنګه چي چاپي متن د متني کره کتني پر پرنسيپو برابر نه دئ، ځکه نو دا ټولي خبري حدسيات دي او حدسيات د نني معيار له مخي د اعتبار وړ خبري نه سي کېدلای.

د شمس الدين کاکړ دغه دېوان تر چاپ ۳۴ کاله وروسته د صحاف نشراتي موسسې (کوټه) له خوا په ښکلې قطع او صحافت بيا چاپ سوی دئ. د تصحيح او ډيزاين چاري ئې صحاف نشراتي موسسې سر ته رسولي دي دا متن ئې ما (هوتک) ته کاناډا ته رالېږلی وو، ما مرور پر وکړ، ټايپي تېروتني مي ورسمي کړې او دوهمه سريزه و لغتنامه مي ورته وکښله. دا چاپ هم د متن څېړني پر معاصرو اصولو برابر نه دئ خو تر اول چاپ يو څه د اعتماد وړ کېدای سي.

۱۰- پښتو عروض:

پښتو عروض د احمدشاهي عصر د يوه ننګرهاري پښتانه عالم مياشرف ليکنه ده. دا کتاب د عروضو په علم کي لومړنی پښتو اثر دئ. په دغه برخه کي موږ د مياشرف تر کتاب پخوا بل اثر نه لرو. د دغه کتاب يوه خطي نسخه مولوي ابوالوفاء صاحب کندهاري غالباً په هند کي موندلې او له حيدرآباد دکن څخه ئې د کابل پښتو ټولني ته لېږلې وه. دا نسخه د ارواښاد استاد رښتين په "کتنه او سپړنه" د پښتو ټولني له خوا په ۱۳۴۴ش کال په آفسيټ ډول چاپ سوه. خطاط ئې د فارسي ژبي محقق ليکوال او شاعر مولانا خال محمد خسته او د خط ډول ئې نستعليق دئ. د کتاب ټول متن ۳۸ مخه دئ او استاد رښتين په ۳۴ مخونو کي د "پلټنه او سپړنه" په نامه تعليقات پر کښلي دي. د تعليقاتو په دوهم مخ کي د قلمي نسخې پر

مشخصاتو او ليکدود باندي ږغېدلی دئ او ليکلي ئې دي چي قلمي نسخه د ليکلو نېټه او د کاتب نوم نه لري. د قلمي نسخې د شپږم، يوولسم او پنځلسم مخونو عکس ئې هم په متن کي راوړی دئ.

دا متن له يوې واحدي نسخې څخه تهيه سوی دئ او طبيعي ده چي نسخه بدیلونه نه لري. ځای ځای ئې په لمنليکونو کي د کلماتو تشريح سته.

پښتو عروض د متن څېړني له مخي تر زياتي اندازې د باور وړ متن دئ. د متن محتوا (منځپانګه) ئې ځيني داسي خبري لري چي عروض پوهان ورسره موافقه نه لري. خو د دې موضوع څېړنه زما د اوسنۍ ليکني تر چوکاټ وتلې خبره ده.

۱۱- دستارنامه:

دستارنامه د خوشحال خان خټک (۱۶۱۳ – ۱۶۸۸ع) مهم اثر دئ. دغه مهم اثر واردواره د پېښور موزيم د مهتمم ارواښاد عبدالشکور په اهتمام په ۱۹۵۲ع کال په دغه ښار کي چاپ سو. عبدالشکور صاحب دغه چاپي متن له هغي قلمي نسخې څخه تهيه کړی وو، چي د پېښور د پښتو اکيډيمۍ په کتب خانه کي موجوده وه. د دې قلمي نسخې په باب وروسته ليکل سوي دي چي ارواښاد عبدالشکور ته "دا نسخه د ګنبت خان بهادر محمدرفيق خان ورکړې وه"، په کتب خانه کي په "... نمبر ق – ۲۵۳" قيد ده او "په حاشيه کي ئې فراقنامه هم ليکلې ده"[1]. دغه قلمي نسخه د افضل خان خټک له پاره د عبدالحليم نومي په کتابت د ۱۱۱۹هـ ق کال د

(1) وګ: دستارنامه – پښتو اکيډيمي پېښور – د سريزې ح ،ط مخ،چاپ ۱۹۹۱ع.

جمادي الثاني پر پنځمه خطاطي سوې ده[1]. په دې چاپي متن کي د قلمي نسخې ليکدود کټ مټ رانقل سوی دئ چي د دستارنامې د کابل چاپ د ترتيبوونکي په نظر ئې "لوستنه د هر چا دپاره ګرانه وه" او د پېښور د دوهم چاپ د ترتيبوونکي په قول "عبدالشکور صيب د چاپ کړې نسخې املاء دومره ګرانه ده چه په اله آسانه څوک پرې پوهيدی نه شی". د عبدالشکور صاحب چاپ د دستارنامې اول چاپ دئ او علمي نړۍ ته واردواره د ده له خوا په چاپي توګه وړاندي سوې ده.

د کابل پښتو ټولني د ۱۳۴۵ ش = ۱۹۶۶ع کال په دوبي کي د خوشحال خان خټک د مړيني د ۲۸۶يم تلين د نمانځني په مناسبت د دستارنامې متن د اروابناد عبدالشکور صاحب له چاپ څخه رانقل او په مناسبه قطع او ښه صحافت ئې د کابل په دولتي مطبعه کي د ۲۵۰۰ ټوکو په تېراژ چاپ کړه. د پښتو ټولني د هغه وخت مشر اروابناد استاد رشتين دوه مخه سريزه پر کښلې ده او په هغې کي وايي چي رانقل سوی متن ئې "په ډېر زيار صحيح کړی شوه"(د سريزي – لومړی مخ). د دستارنامې د دغه چاپي متن د مخونو شمېر ۱۳۸ دئ. د متن په پای کي "د ځينو لغاتو څېړنه" راغلې ده. دا څېړنه دوې برخي لري. يوه ئې د اروابناد دوست محمد خان مومندپه قلم ليکل سوې او د پېښور له اول چاپ څخه رانقل سوې ده. د لغتنامې دغي برخي ته په ځينو ځايو کي نوره تشريح هم ورکول سوې ده. دوهمه برخه ئې پښتو ټولني برابره کړې ده. دواړي برخي په ۱۶مخونو کي ځای سوي دي. تر لغتنامې وروسته د متن فهرست په دوو مخونو کي راغلی دئ. د متن په سر کي د خوشحال خان تصوير او په پای

---

[1] وګ : د کابل چاپ دستارنامې – ۱۳۸مخ. د افضل خان نامه ته د خټک لقب ما (هوتک) وراچولی دئ.

کي ئې د ده د قبر تصویر سته چي د کابل د پښتو ټولني په غوښتنه د کابل د حجارۍ او نجارۍ په فابریکه کي د مرمر له ډبري څخه په ۱۳۲۷ش = ۱۹۴۸ع کال جوړ سوی وو.

د دستارنامې د دغه چاپ په باب د پېښور چاپ (۱۹۹۱ع) ښاغلي مرتب حاجي پُردل خان خټک کښلي دي چي "... په ښکلې ټائپ چاپ شوې ده – ولې په دې کښې په ځینو ځایو کښې دَ بابا ژبه بدله کړې شوې ده" (وګ: د دغه چاپ د سریزي – ط مخ). خو له بده مرغه دغه ځایونه ښوول سوي نه دي. د دغو ځایو موندل هغه وخت ممکن کېدلای سي چي د کابل چاپ متن د پېښور چاپ له متن، یا د پېښور د پښتو اکیډیمۍ له خطي نسخې او یا هم د ارواښاد عبدالشکور له چاپ سره مقابله سي. زه اوس د دغي مقابلې له پاره امکانات نه لرم.

تر کومه ځایه پوري چي ما ته څرګنده سوې ده، د کابل چاپ په دغه متن کي دې لاندي ټکو ته د متني ناقد ګوته نیول کېدلای سي:

– مصحح ځای ځای ډېري پر ځای او معقولي سموني په حاشیه کي راوړې دي. د متن څېړني اصول موږ ته وایي چي که په یوه متن کي کاتب ناسمه کلمه لیکلې وي او مصحح ئې د سمولو له پاره پاخه استنادونه لري، نو باید دغه سمونه متن ته داخله سي او ناسم ثبت ئې په حاشیه کي وښوول سي. دا څو مثاله به ولولو:

په اول مخ کي کاتب د خوشحال خان د یوه اثر نوم په ناسم ډول "فقرانامه" کښلی دئ. مرتب و دې غلطۍ ته متوجه سوی دئ او سم شکل "فراقنامه" ئې په حاشیه کي راوړې ده. مرتب ښایي دا کار د امانتدارۍ له اسیته کړی وي، خو د متن څېړني له اصولو سره سم ئې باید "فراقنامه" په متن کي او "فقرانامه" په حاشیه کي راوړې وای.

په پنځم مخ کي هم د کاتب غلطۍ ته د مرتب پام اوښتی دئ چي "اما

د اسمان سره څه کا" ئې "اما د ايمان سره چه کا" ليکلی دئ. مرتب ته په کار وه چې سم عبارت ئې متن ته پورته کړی او ناسم ئې حاشيې ته کښته کړی وای.

په همدې مخ دوهمه حاشيه "يوه بل کمينه تر ملا کړې" عبارت بايد متن ته شامل سوی وای. د متن "يوه بله کينه تر ملا کړی" بايد حاشيې ته راغلی وای.

د نهم مخ د حاشيې "تقوی" بايد د متن د ناسم ثبت "فتوی" پر ځای راغلی وای.

د ۳۴ مخ د حاشيې "دودوي" بايد د متن د "دوی" پر ځای ليکل سوی وای.

د ۳۷مخ د حاشيې له توضيح سره سم بايد په متن کې د "باز" کلمه ورزياته سوې وای. لوستونکي کله کله حاشيې ته پام نه کوي او د متن په لوستلو کې ستونزه پيدا کوي.

– سره له دې چې وايي متن "په ډېر زيار صحيح کړی شوه" خو بيا هم ډېر ځايونه (۲۸، ۳۹، ۵۲، ۵۶، ۶۸، ۷۰، ۷۱، ۷۵، ۸۰، ۸۲، ۸۵، ۱۵۳ مخونه ...) ناسم پاته سوي دي. مرتب د پېښور چاپ ليکدود د خپل وخت مروج ليکدود ته رااړولی دئ خو ځای ځای ځني پاته سوی دئ (۷۳مخ). دا کارونه د متن څېړونکو په عيبو کې نه شمېرل کېږي خو مرتب ته په کار وه چې پورتنۍ يادونه ئې د "په ډېر زيارتر يوې اندازې صحيح کړی شوه" په شان کښلې وای.

– د لغتنامې ځيني ځايونه د تامل وړ دي. دا چې په ۱۵۳ مخ کې د "شولان" معنا بې له کومي حوالې څخه " کمند" ليکلې ده، ما ته سمه نه

ښکاري. شولان سالَن ته وايي[1]. دې تېروتني د خوشال خان ختهک کليات (؟ چاپ) ته هم لار کړې ده.ما چي له کندهاره تر اټکه کتاب کيښ، د خوشال خان ختهک کليات ته مي د دغي معنا په برخه کي اشاره کړې وه، خو اوس پوه سوم چي د دغه کليات مرتب د شولان لغت په معنا کي د دستارنامې د لغتنامې ښکار سوی دئ.

په دغه لغتنامه کي خورا ډېر لغتونه معنا سوي نه دي او د معنا پر ځای ئې ټکي ايښي دي. له چاپي نسخې څخه د نقل کوونکي يا نقل کوونکو نومونه هم نه دي ښوول سوي. د متن د مرتب نوم هم په صراحت سره نه دئ ليکل سوی او د متن د چارو سمبالوونکي د "مو" په ضمير سره ښوول سوي دي. د دغه ضمير له کارولو څخه ثوک فکر کوي چي پر متن باندي ډله ييز کار سوی دئ، خو زما په خيال د دغه متن د تهيه کولو کار تر ډېري اندازې پوري د پښتو ټولني د مشر له خوا سر ته رسېدلی دئ.

زما په نزد د دستارنامې دغه چاپ د انتقادي متن د اصولو پر تول برابر نه خېژي او مبهمات ئې ډېر دي.

۱۲ - طب نامه:

طب نامه د خوشحال خان ختهک بل اثر دئ چي په نظم ئې کښلی دئ او پر دغه چاپ چي ئې زه اوس بږغېږم، د کابل پښتو ټولني په ۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع کال د خوشحال خان دمړيني د۲۸۶ تلين په مناسبت د پوهاند رشتين "سمونه او کتنه" د دوو زرو ټوکو په تېراژ د " طب نامه د خوشحال ختهک" په نامه چاپ کړی دئ.

د کتاب په سر کي"ړومبنۍ خبرې" په ديارلسو مخونو کي راغلي دي

---

[1] وګ: د ليکونکي اثر، له کندهاره تر اټکه – ۲۸۲مخ.

چي په هغو کي د دغه کتاب د چاپ پر اړتیا، د قلمي نسخې (اصل) پر ځانګړ تیاوو، د خوشحال خټک پر نورو آثارو او د هغو پر بېلابېلو چاپونو، د خوشحال د کلیاتو پر قلمي نسخو او د خوشحال په باب پر لیکل سوو آثارو باندي روښا اچول سوې ده. ورپسې د طب نامې متن شروع کېږي چي ټول څلوېښت مخه دئ. تر هغه وروسته د خوشحال له چاپي فضل نامې څخه د "صحبت آداب" مثنوي، چي اته مخه ئې نیولي دي، راغلې ده. د طب نامې متن او له فضل نامې څخه رانقل سوې مثنوي خطاطي سوې ده. د خطاط نوم ئې نه دئ ښوولی خو زه فکر کوم چي دواړه متنه به د مولانا خال محمدخسته په قلم خطاطي سوي وي (والله اعلم بالصواب). کتاب ته په نهو مخو کي لغتنامه هم لیکل سوې ده او لغتونه ئې د الفبې په ترتیب اوډلي دي. سریزه (ړومبنۍ خبرې) او لغتنامه دواړه په چاپي تورو ده. د کتاب په سر کي د خوشحال خټک تصویر هم سته.

د خوشحال خټک طب نامه، چي په ځینو کتابو کي د "صحت البدن" په نامه هم یاده سوې ده، تر دغه چاپ پخوا په ارمغان خوشحال (د سیدرسول رسا په زیار) او فضل نامه (د پېښور د اشاعت سرحد له خوا چاپ) کي چاپ سوې ده خو د ارواښاد استاد رشتین له خولې چي ویلي ئې دي: "... په دواړو ځایو کښې داسې غلته چاپ شوې ده چه له چاپ نه ئې نه چاپ غوره ؤ"(د ړومبنۍ خبرې "د" مخ).

د دغه حاضر چاپ متن د پښتو ټولني د کتابتون له خطي نسخې څخه رانقل سوی دئ او له چاپي متنونو سره مقابله سوی دئ. د نسخو اختلافونه ئې په ښه تفصیلي توګه د هر مخ په لمنلیکونو کي راوړي دي. د پښتو ټولني خطي نسخه د ارواښاد محمدعمر بلبل افغان (۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع مړ) له خوا د ټولني کتابتون ته ورکول سوې وه. ارواښاد بلبل افغان له دغي نسخې څخه بل نقل هم اخیستی وو، چي هغه هم په همدې کتابتون کي

خوندي وو (ړومبنۍ خبرې – ج – مخ). وايي چې قلمي نسخه (اصل) د سر له خوا بشپړه خو په منځ او پای کې ئې دوه مخه کنډو دي. د نسخې ټول مخونه شپږځلوېښت دي، ليک ئې پوخ نستعليق او ليکدود ئې د ختځکو دئ. دا متن په دقت تهيه سوی دئ او د متن څېړني پر اصولو باندي تر زياتي اندازې سم خېژي. د طب نامې د وروستي چاپ (د پېښور پښتو اکيډيمي – ۱۹۸۵ع) مرتب سيد محمد تقويم الحق کاکاخېل د کابل د پښتو ټولني چاپ طب نامې په باب ليکلي دي: "د کابل پښتو ټولنې ... يوه مجموعه د طب نامه خوشحال خان ختټک په نوم په ۱۹۶۶ع کښې چاپ کړې ده.او تر خپله حده ئې د صحت کوشش کړی دی" (۷ مخ).

زموږ تر بحث لاندي چاپي طب نامې متن ته که د متني کره کتني له عينکو څخه وکتل سي، دا لاندي ځايونه ئې سمېدل غواړي:

– خوشحال خان د ناروغيو د علاج له پاره ځای ځای دوې درې يا تر دې زياتي نسخې (Prescriptions) سر پر سر راوړي دي. تر اولي نسخې وروسته ئې نورو ته د "ايضا" عنوان ورکړی دئ. دغه عنوان په چاپي متن کي هر ځای په " بل رنګ" اړول سوی دئ. دغه تصرف بايد نه وای سوی او د قلمي نسخو "ايضا" بايد خوندي سوی وای.

– د څلرم مخ څلرمه حاشيه "ده ساله" له متن سره سم وايي. په متن کي بيت داسي دئ:

" غوږ د غوا چه زاړه ډېر وی + د سال يا تر ده تېر وی"

د متن"د سال" که حاشيې ته کښته سوی او د حاشيې "ده سال" که متن ته رالوږ سوی وای، ښه به وو.

– د يوولسم مخ پنځمه حاشيه له متن سره سر نه خوري، بېځايه ليکل سوې ده. دا حاشيه بايد د دوولسم مخ له اولي حاشيې سره يو ځای راغلې وای. د دې کار ملامتيا خو پر کاتب وراوړي خو که کتاب دوهم وار

تصحيح سوی وي، نو ئې بيا پړه نورو ته هم متوجه کېږي.

– د دوولسم مخ څلرمه حاشيه ګونګه ده. په حاشيه کي راغلي دي چي "په چاپي نسخو کښې عنوان دا دی (دارو د قوت باه) چه بيخپ غلت دی". په متن کي هم په غټو تورو" دارو د قوت باه" ثبت دئ. لوستونکی د محشي په مطلب سم نه پوهېږي چي څه وايي؟

د همدې مخ پنځمه حاشيه هم تشريح غواړي. په دغه حاشيه کي ئې کښلي دي: "په چاپي نسخو کښې"نک چهکنی" ليکل شويدی". په متن کي "نک جهنکی" دئ او "نک جهنکی" بيا په لغتنامه کي معنا سوی نه دئ. لوستونکی نه پوهېږي چي په دې دوو کي کوم يو سم دئ. کله کله د متن تر تيبوونکي ځيني مروج او د ژبې عام کلمات بې تشريح پرېږدي خو که کلمه يا کلمات عام فهمه نه وي او مرتب ئې معنا هم نه وي راوړې، په دې صورت کي له لوستونکی څخه لار ورکېږي او نه پوهېږي چي د مرتب له خوا د ثبت سوي کلمې يا کلماتو د سموالي له پاره استناد په څه شي وکړي. د پېښور وروستي چاپ "نک چهکنی" ثبت کړی دئ خو هورې ئې هم معنا نه ده ليکلې. ښايي دا لغت به په هغه سيمه کي مروج او عام لغت وي(۱).

– د ۲۴مخ دوهمه حاشيه بې ضرورته ده. د چاپي نسخو او موجود متن ثبت يو شان " دواړو" دئ. که دال له (واړو) څخه يو څه ليري ليکل سوی وای، مشکل په حلېدی.

– د ۲۷ مخ په دريمه حاشيه کي ويلي دي: "په چاپي نسخو کښې د (ورپوهيږی) په ځای (پری پوهيږی)". دلته که متن ته د چاپي نسخو ثبت داخل سوی وای، ښه به وو. د متن د "په ډېر رنګه جلاب کيږی +

(۱) تر کومه ځايه چي ما ته معلومه ده (چهکنی) يو راز تُروه مايع ده. د جوړولو پر وخت ئې ګشنيز، هوږه او نورمساله جات له سُرکې سره ګډوي او پر کتغ باندي ئې دپاسه اچوي. د کتغ خوند او مزه په ډېرېږي.

هوشیاران به درپوهیږی" په پرتله " هوشیاران به پرې پوهیږي" محاورې ته نږدې او صحیح دئ.

– د ۳۴مخ د اولي حاشیې (وار) باید متن ته لوړه سوی او د (ځار) پر ځای راغلی وای. په متن کي خوشحال خان پر مېږه باندي د عورتي حقوق بیانوي او وايي:

"که مثنی که درې که چار وی + زیست روزګار دې په ځار وی"

د خوشحال مراد دا دئ چي که د چا دوې، درې یا څلور ماندینې ګاني وي، له هري یوې سره دي "زیست روزګار" په وار (نوبت) وي. د ماندینو په تعدّد کي د اسلامي شریعت حکم هم "تَعدِلوا" دئ. (ځار) دلته د بیت له مفهوم سره سر نه خوري او د حاشیې (وار) ورسره سم راځي.

– د ۳۵ مخ د دوهمي حاشیې "پرې دې تل حلاله خورینه" د متن د "برې دې تل حلال خوروینه" پر ځای راغلی وای ځکه خبره پر "نفقه" ده او د دغه مونث نامه سره (حلاله) صفت سم راځي نه (حلال). د همدې مخ د دریمي حاشیې "حرامه، عامه" هم باید د متن د "حرام، عام" پر ځای لیکل سوی وای. د متن تر "که لقمه ورکړې حرام" به "که لقمه ورکړې حرامه" د پښتو ژبي له ګرامري اصولو سره سمه خبره وي. پخوانیو ناسخینو د کلماتو د پای حرکتونه په زور، زېر، پېښ سره ښوول.

– د ۳۶مخ څلرمه حاشیه "په ډېر رنګه دخول کیږي بهتر دا دی" هم د ټولو چاپي نسخو ملاتړ لري او هم تر "په ډېر رنګه دخول کیږي هنر دا دی" د معنا و مفهوم په لحاظ غوره ښکاري، ځکه نو باید حاشیې ثبت متن ته لوړسوی وای او د متن ثبت حاشیې ته راکښته سوی وای.

– د ۳۷مخ اوله حاشیه چي وايي د متن د "په دا کار کښی تندرستی ده سراسر" په ټولو چاپي نسخو کي" په دا کار کښې تندرستي ده د بشر" ثبت دئ، باید د چاپي نسخو ثبت ته اعتبار ورکړه سوی وای. په دغه بیت

کي (د بشر تندرستي) يعني د (وجود تندرستي، د ځان تندرستي) د متن د (سراسر تندرستۍ) تر عام مفهوم موزونه راځي.
– د ۳۸مخ څلرمه حاشیه "که به پې ځښې شودې پې د بزو ځښه" هم د متن تر "که ئې ځښې شودې پې خو د وزو ځښه" د نورو نسخو زیات ملاتړ لري، ځکه ئې نو متن ته شاملول زما په نظر سم ول.
د طب نامې متن پر څلویښتم مخ پای ته رسېدلی دئ. په پای کي ئې له فصل نامې څخه تر یوه اوږده مثنوي (؟ مخه) وروسته لغتنامه راغلې ده. په لغتنامه کي د متن ټول لغتونه نه دي اخیستل سوي او په اخیستل سوو لغتو کي هم ټول معنا سوي نه دي. د ډېرو لغتو معنا ته (...) ایښوول سوي دي. د معناوو په برخه کي هم زما سره د ویلو څه خبري سته خو د هغو بیانول مي له موضوع څخه لیري کوي. زما د څېړني استقامت د متني نقد لوری دئ، خو دا یوه خبره به د دې بحث په پای کي وکړم او بحث ته به د پای ټکی کښېږدم. د لغتنامې د (ش) ردیف اول لغت "شوده پې" ته لیکل سوي دي: "یو بوټی دی"؟! شوده، پې، شیدې ټول د هغې سپیني اوبلني غذا پښتو نومونه دي چي په فارسي ئې (شیر) او په انګرېزي ئې (milk) بولي.

۱۳- د خوشحال رباعیات:

"د خوشحال رباعیات" نومې مجموعه د کابل د پښتو ټولني د ادبیاتو څانګي له خواپه ۱۳٤۹ش = ۱۹۷۰ع کال د ۱۵۰۰ ټوکوپه تېراژ په ۲۹۹ مخونو کي د پښتو ټولني د هغه وخت د مشر پوهاند رشتین له څلورمخه یاداښت سره، چي د مجموعې په پای کي ئې راوړی دئ، خپره سوې ده. د ارواښاد پوهاند رشتین د یاداښت له مخي، پر دغه مجموعه باندي ډله ییز کار (درې میاشتي) سوی دئ. په دغه یاداښت کي راغلي دي چي: "د خوشحال د رباعیاتو د نقلولو کار په اول ځل د ادبیاتو په څانګه کښې د

ښاغلی محمداسمعیل سړبن له خوا سر ته ورسید، پس له هغه د ښاغلی بختانی، ځدراڼ، سړبن، حبیب الله اپریدی او شاه ولی صافی له خوا د نورو چاپی او قلمی نسخو سره مقابله شو او بیا د ښاغلی حفیظ الله او سړبن له خوا پاکنویس کړی شو". (الف مخ) خو ښاغلي رفیع صاحب لیکلي دي چي: "په ۱۳۴۹ کال چي پښتو ټولنې د خوشال خټک د سیمینار له پاره د خوشال بابا رباعیات چاپول بختاني صاحب ئې (د) تصمیم؟ او مقابلې د کمیسیون مشر و او د دې رباعیاتو کار هم د دوی تر نظرلاندې تر سره شو." (وګ: رشاد مجله، لومړی کال دوهمه او دریمه ګڼه ۱۷ – ۱۸مخونه). که څوک متن ته وګوري نو پوهېږي چي د تصحیح اساسي کار د پوهاند رشتین له خوا سر ته رسېدلی دئ. دې کار درې میاشتي دوام موندلی وو او وروسته بیا "د قلمی نسخو د لیک دود د سختیا په وجه ډېر ځایونه پکښې ناسم پاتی شوی وو". اروابناد رشتین صاحب زیاته کړې ده چي: "په دغه وجه له قلمی نسخو سره د بیا مقابلی ضرورت پیدا شو او ما په خپله د محمداسمعیل سړبن، شاولی صافی، شادوله او بینا په مرسته په دغه کار لاس پورې کړ ... په دوو هفتو کښې دغه ګران کار سر ته ورساوه، (۱۶۰۴) رباعی ګانی مو ولوستلی او ناسمی رباعی ګانی مو په ډېر غور سره مقابله او د قلمی نسخو له مخه سمې کړې."(ب مخ)

په دې مجموعه کي اویا رباعۍ داسي دي چي په نورو چاپي او خطي نسخو کي نسته او په دې ډول د ټولو رباعیاتو شمېر (۱۶۷۴) ته رسېدلی دئ (ج مخ)[1].

د دې مجموعې په ترتیبولو کي د خوشحال خان د دېوان له درو قلمي

---

[1] د خوشال خان خټک کلیات د سریزو په (دریم مخ) کي دا شمېر "ټولټال ۱۶۸۴ څلوریزې" بلل سوی دئ چي غالباً به چاپي تېروتنه وي.

نسخو (د پښتو ټولني د خطي زېرمي) او نورو درو چاپي نسخو څخه کار اخيست سوی دئ. قلمي نسخې ئې داسي ښوول سوي دي:

"۱ – لومړی قلمی نسخه د خوشحال په ژوندپه ۱۰۹۹هـ کال په جانه کوړ کښی چه د آدم خیلو اپرېدو په علاقه کښی یو ځای دی لیکل شوې ده[1].

۲ – دوهمه قلمی نسخه هم ډېره پخوانۍ ده خو تاریخ ئې نه معلومیږي.

۳ – دریمه قلمي نسخه هم زړه او پخوانۍ ده، خو تاريخ او د سر او آخر پاڼې نه لري." (الف – ب مخونه)

چاپي نسخې داسي راښيي:

"۱ – لومړی چاپي نسخه په ۱۳۱۶ش کال د ښاغلي عبدالحی حبیبی له خوا په کندهار کښی چاپ شوی ده[2].

۲ – بله چاپي نسخه د ښاغلی دوست محمد کامل له خوا په ۱۹۵۲ع کال په پېښور کښې چاپ شوې ده.

۳ – دریمه چاپي نسخه د ښاغلی سید رسول رسا له خواپه ۱۹۶۴ ع کال په پېښور کښی چاپ شوې ده" (ب مخ).

اروا ښاد پوهاند رشتين ليکي چي له دې ټولو قلمي او چاپي نسخو سره ئې "د خوشحال رباعيات" مقابله کړي دي. رشتيا هم که څوک د دغي مجموعې متن وګوري په لازمو مخونو کي ئې نسخه بديلونه په لنډ ډول د اړوند مخ په حاشيو کي راوړي دي. دغه راز ئې د مشکلو لغاتو لنډي معناوي هم په حاشيو کي کښلي دي. دا رباعيات رشتيا هم په خپل وخت کي تر نورو ټولو چاپ سوو دېوانو بشپړ دي خو که د متن څېړني له مخي

---

[1] دا هغه نسخه ده چي ویل کېږي ځيني برخي ئې د خوشحال خان په خپل خط کښل سوي دي.
[2] دا سنه سمه نه ده او يو کال کمه ښوول سوې ده (هوتک).

وڅېړل سي، نتیجه به ئې داسي راووزي:

له کومو خطي نسخو څخه چي استفاده سوې ده، د هغو پېژندنه ډېره مختصره او صرف دومره ویل سوي دي چي "پخوانۍ" یا "زړه پخوانۍ" ده. د نورو لیکدودي ځانګړتیاوو پر ځای ئې صرف دومره قدر ویلي دي چي "دغه درې واړه قلمي نسخې په پاخه نستعلیق خط د ختکو د کورنۍ په خاص لیک دود لیکل شوی دی. په دغه لیک دود کښې د پښتو د هر دروند توری دپاسه وړوکي همزه (ء) لیکل کیږي".

د متن له پاره د اصل نسخې ټاکلو خبره مبهمه پاته ده او څوک نه پوهېږي چي په متن کي کومي چاپي یا قلمي نسخې ته د اصل په توګه کتل سوي دي. د یاداښت په لومړي مخ کي ویل سوي دي چي "د رباعیاتو د نقلولو کار په اول ځل ... د ښاغلی محمداسمعیل سړبن له خوا سر ته ورسید" خو دا ئې نه دي ښوولي چي دا نقل له کومی چاپي یا خطي نسخې څخه سر ته رسېدلی دئ. د مقابلې په برخه کي ئې دومره قدر ویلي دي چي "په دې مقابله کي د پښتو ټولني له دوهمی او دریمی قلمی نسخې څخه زیاته ګټه اخستل شوې ده او اولی قلمی نسخی ته د ضرورت په وخت کی رجوع شوې ده". د دغه انتخاب دلایل ئې نه دي بیان کړي. لازمه خو دا وه چي "لومړۍ نسخه" چي د خوشحال په ژوند کي لیکل سوې وه، د اصل په توګه ټاکل سوې وای.

داسي ښکاري چي د متن د تهیه کولو په کار کي تلوار (بېړه) سوی وي ځکه د خوشحال د۲۹۰ یم تلین د نمانځني وخت پر رارسېدونکی وو او پښتو ټولني غوښتل دغي نمانځني ته دا دروند متن تهیه کاندي له همدې اسیته ئې د مقابلې کار په دوو هفتو کي بشپړ کړی دئ. دا موده د دغسي یوه درانه متن د مقابلې له پاره کافي نه ده.

په هر صورت "د خوشحال رباعیات" د خپل وخت د نورو آثارو په

پر تله په دقیقه توګه تهیه سوي دي د لغاتو ثبت ئې نسبتاً اوریجینل دئ او دا متن د پښتو ادب د باوري متونو په کتار کي راتلای سي.

۱۴- د حنان بارکزي دېوان:

د میرزاحنان بارکزي دېوان واردواره د کابل پښتو ټولني د کابل مجلې د څانګي له خواپه ۱۳۳۶ش کال د زر ټوکو په تېراژ د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوی دئ. ټول دېوان (۲۴۴) مخه دئ او په پای کي(؟) مخه سمون لري چي چاپي تېروتني ئې پکښې ښوولي دي. د کتاب په سر کي ئې د حنان بارکزي تصویر هم وراچولی دئ. په سر کي د هغه وخت د پښتو ټولني رئیس استاد ګل پاچا الفت یو مخ او د کابل مجلې د هغه وخت مدیر محمددین ژواک درې مخه لیکنه کړې ده او په هغو کي هم د حنان د شعر پر اهمیت او یو څه هم د ده پر ژوندلیک رڼغېدلي دي. نه ئې د دېوان د ترتیب پرڅرنګوالي، نه ئې د اصل نسخې د معرفۍ له پاره او نه ئې هم په دېوان کي د راغلو مشکلو لغاتو د حل له پاره وخت موندلی دئ. یوازي ئې دومره قدر ویلي دي چي: "د دې کتاب د ځینو برخو په کتنه کښې ښاغلی ساپی د ادبیاتو مدیر او په پاکنویس کښې ښاغلی عبدالصمد خان مرسته کړې ده چه اداره تشکر ځنی کوی. (اداره)".

دا دېوان د متن څېړني پر اصولو کوږټ نه برابرېږي او تر دې خبري په ها خوا چي ادبي نړۍ ته د اول وار له پاره د پښتو د دغه نازکخیال شاعر کلام په چاپي توګه وړاندي کړی دئ، نوره ښېګڼه نه لري.

د دغه دېوان انتقادي متن ما (هوتک) تهیه کړی او خپور کړی دئ چي پر خپل ځای به خبري پر وسي. خو په دې ځای کي به د هماغه انتقادي متن د اول چاپ د سریزي له (ن) مخ څخه هغه مطالب کټ مټ رانقل کړم چي ما له نن څخه شل کاله پخوا د پښتو ټولني له خوا د حنان بارکزي د

چاپي دېوان په باب کښلي ول:

"دا دیوان دپښتو ټولني له خوا په ۱۳۳۶ش کال د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوئ دئ. ارواښاد استاد ګل پاچا الفت، چي په هغه وخت کي د پښتوټولني رئیس وو، یو مخ سریزه او ښاغلي محمددین ژواک[1] چي په هغه وخت کي د کابل مجلې مدیر وو، درې مخه مقدمه پر کښلې ده. په دې دواړو لیکنو کي هغه نسخه چي د دېوان د ترتیبولو په وخت کي ترې استفاده سوې، نه ده ښوول سوې. مرتب ئې هم په وضاحت سره نه دئ معرفي سوئ. ډېري طباعتي غلطۍ لري او له څلورمخه (سمون) سره سره بیا هم زیاتي غلطۍ ورځخه پاته دي چي سمي سوي نه دي. حتی په هغه غزله کي چي حنان د کاتبانو له بې پروایي څخه شکایت کوي، هم غلطۍ سته (وګورئ: د چاپي دېوان ۹۰ مخ). د ردیف ګډوډۍ هم پکښې سته. د (واو) د ردیف یوه غزله د (ی) په ردیف کي راغلې او د (ی) د ردیف یوه غزله د رباعیاتو په پای کي مکرر راوړل سوې ده. په چاپي متن کي داسي نخښي نښانې سته چي مرتب باید څوک د ختیځي لهجې ویونکی پښتون وګڼي. د شاعر له لهجې سره پوره بلد نه دئ. دې کار په شعر کي لږ څه بې نظمۍ راوستلې دي.

ټول دېوان ۲۴۴مخه دئ چي ۳۴۹ غزلي، ۲۵ رباعۍ، ترجیع بند، مخمس اوفالنامه پکښې ده ... زما په خیال د دیوان د چاپولو په کار کي لازم دقت نه دئ سوئ خو دا چي د ادب مینه والو ته ئې د پښتو ژبي د یوه ډېر نکته سنج شاعر دېوان وړاندي کړئ دئ، د ستاینې وړ اقدام دئ. لومړي چاپونه هرومرو نیمګړ تیاوي لري".

---

[1] ژواک صاحب د دغي لیکني پر وخت ژوندی وو. نوموړی د ۱۹۹۷ع کال په اګسټ کي په المان کي مړ سوا و هورې ښخ دئ. (هوتک).

دریم څپرکی

(افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون)

۱۵- د دولت لواڼي دېوان:

دولت لواڼی د روښاني خوځښت پیاوړی مبلغ او دېوان لرونکی شاعر دئ. د ده دېوان واردواره د کابل د پښتو ټولنې د ادب او فولکلور د لوی مدیریت له خوا د عزیزالله او محمدعارف غروال په اهتمام په ۱۳۵۳ش = ۱۹۷۴ع کال د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د کتاب قطع لویه ده. د دېوان په سر کې د پښتو ټولنې د هغه وخت د رئیس ارواښاد محمدصدیق روهي په قلم یو مخ سریزه لري او په هغې کې ویل سوي چې دا دېوان ئې د بایزید روښان د وفات د څلور سوم تلین د بین المللي سیمینار په مناسبت له نورو کتابو سره یو ځای چاپ کړی دئ. تر دغې سریزې وروسته د پښتو ټولنې د ادب او فولکلور څانګې لوی مدیر څېړنمل دوکتور سیدال شاه پولاد په درو مخونو کې پر روښاني خوځښت، د دولت لواڼي پر شاعرۍ او د دغه دېوان د ترتیب په باب لنډې خبرې کړې دي. تر دغو لیکنو وروسته د ارواښاد پوهاند عبدالشکور رشادپه قلم یوه درنه تحقیقي لیکنه (۳۴مخه) راغلې ده او علامه رشاد مرحوم د دولت لواڼي پر ژوند، عقایدو، د هغه پر دېوان او د هغه د شاعرۍ پر عروضي اړخ باندې ژورې علمي او ابتکاري خبرې کړې دي چې د چاپي دېوان ارزښت ئې ډېر ورلوړ کړی دئ. تر دغې

عالمانه لیکني وروسته د دیوان مهتمم محمدعارف غروال په یوه مخ کي د دېوان د ترتیبولو پر چارو باندي په لنډ ډول رڼا اچول سوې ده.

تر دغو لیکنو وروسته د دېوان متن شروع سوی دئ چي ۲۶۱مخه ئې نیولي دي. تر متن وروسته "مننه او کوروداني" (یو مخ)، بیا "د چاپي تېروتنو سمون لیک" (اووه مخه) او ورپسې "لغات نامه" (۱۰مخه) راغلې ده. په لغات نامه کي لغتونه د الفبې پر ترتیب باندي اوډل سوي او معناسوي دي. په لغاتنامه کي یو شمېر لغتونه بې معنا پاته سوي دي. د دېوان په سر کي د بایزید روښان خیالي تصویر هم چاپ سوی دئ.

دا دېوان له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي وایي یوه ئې "ډېر کلونه د پښتو ټولني په کتابخانه کي خوندي وه، بیا ئې د مطبوعاتو په کتابخانه او وروسته ئې د عامه کتابخانې په قلمي څانگه پوري اړه درلوده". (د پوهاند رشاد د لیکني دیارلسم مخ). دا نسخه د لیکلو نېټه او د لیکونکي نوم نه لري خو د اشعارو په نسبت تر دوهمي نسخې ډېره بشپړه ده[1]. دوهمه قلمي نسخه په غزني کي د البیروني په کتابخانه کي ساتل سوې وه. دغه نسخه د میا محمدي جیو " قدس سره" په پرمایښت د پېښوری گل محمد په کتابت په ۱۱۷۴هـ ق کال لیکلې ده (وگ: د سریزي "د" مخ). په چاپي متن کي د اطلاعات و کلتور قلمي نسخه د اصل په توگه ټاکل سوې ده او له دې نسخې څخه د رانقلولو کار ئې محمداسمعیل سرېبن سر ته رسولی دئ. دغه نقل د غزني د البیروني کتابخانې له خطي نسخې سره محمدعارف غروال او عزیزالله مقابله کړی دئ اواختلافي ځایونه ئې

---

[1] د دې نسخې یادونه علامه عبدالحي حبیبي د پښتانه شعراء په لومړي ټوک کي کړې ده. نسخه اوس د افغانستان په ملي آرشیف کي خوندي ده.(وگ: فهرست نسخ خطی پشتو آرشیف ملی افغانستان – ۵۲مخ).

په حاشيو کي راوړي دي[۱].

د دولت لواڼي د دېوان د خطي نسخو په اړه زه مجبور يم چي د خپلي اوسنۍ څېړني د استقامت پر خلاف يو څو خبري وکړم او هغه دا چي د دغه چاپي متن په درو سرو مقدماتي ليکنو کي د دولت لواڼي د دېوان پر دغو دوو خطي نسخو برسېره په خارج کي د درو نورو قلمي نسخو يادونه سوې ده چي وايي يوه ئې په بريټيش موزيم کي او دوې نوري ئې د هند د رامپور په رضا لايبريري کي خوندي دي. د بريټيش موزيم د نسخې يادونه په دوو ليکنو کي بې حوالې خو په يوه ليکنه کي د پښتانه شعراء لومړي ټوک ۹۱مخ په حواله سوې ده. په موزيم کي ئې د دغي نسخې د قيد نمبر (۴۲۲۸) او د نسخې د استنساخ کال ئې (۱۱۰۱هـ ق) ښوولی دئ. زما د مطالعې له مخي د پښتانه شعراء لومړي مؤلف دغه خبره د "د هند د زړو آثارو د مجلې، ج ۱۱، ص ۵۶۷" په حواله کښلې ده. ما (هوتک) ته پخوا لا دومره قدر معلومه وه چي په بريټيش موزيم کي د دولت لواڼي د دېوان نسخه نسته. کله چي په چاپي دېوان کي مي دغه درې ليکني ولوستلې نو مي هڅه وکړه چي دا خبره لږ څه سپينه کړم. تر څېړني وروسته راته څرګنده سوه چي په بريټيش موزيم کي د روښاني خوځښت د يوه بل پښتانه شاعر ملا ارزاني دېوان په همدغه ياد سوي نمبر (۴۲۲۸) قيد وو. د

---

[۱] د صديق دېوان (چاپ ۱۳۵۸ش) د سريزي په (ج) مخ کي راغلي دي چي د هند د جمهور رئيس مرستيال فقيد ډاکټر ذاکرحسين افغانستان ته د راتګ په وخت کي (۱۳۴۵ش کال) د هند د کتابخانو د ځينو خطي نسخو ميکروفيلمونه راوړي ول چي په هغو کي د دولت دېوان هم شامل وو. د دولت دغه حاضر دېوان د ذاکرحسين تر سفر اته کاله وروسته چاپ سوی دئ. زه نه پوهېږم چي په دې ديوان کي د دغه مايکروفيلم خبره ولي ياده سوې نه ده او ولي د متن په تهيه کولو کي استفاده نه ده ځني سوې؟ (م. هوتک).

ملا ارزاني د دېوان دغه نسخه په (۱۱۰۱هـ ق) کال استنساخ سوې ده[1]. له دغي نسخې څخه ارواښاد بېنوا يو نقل (کاپي) تر لاسه کړی وو او ښاغلي زلمي هيوادمل له دغي کاپۍ څخه د دېوان متن ترتيب کړی دئ. د هيوادمل صاحب له دغه نقل څخه ډاکټر پرويز مهجور خويشکي د ارزاني خويشکي په کليات کي استفاده کړې ده[2].

د بلومهارټ (James Fuller Blumhardt) د فهرست پخوانی انګرېزي متن همدا اوس (۲۰ جولای ۲۰۱۱ع) زما سره نسته خو له لندنه مي راغوښتی دئ. نوی فهرست د ډاکټر ميکنزي (D.N.MacKenzie) له خوا د (Catalogue of Pashto manuscripts in the libraries of the British Isles) په نامه په ۱۹۶۵ع کال کي له ځينو اضافاتو سره بيا خپور سوی دئ. په دغه چاپ کي د ارزاني شاعر د دغه خطي دېوان د قيد نمبر (B.M.Or.۴۴۹٦) او د فهرست په ۵۹مخ کي پنځه شپېتم کتاب دئ. زما په خيال دغه تېروتنه واردواره د هند د زړو آثارو په مجله کي پېښه سوې ده او بيا ئې نورو افغاني ليکنو ته هم لار موندلې ده.

بير ته راګرځم اصلي موضوع ته. د دولت دېوان دغه چاپي متن د متن څېړني پر اصولو برابر تهيه سوی دئ خو زما په خيال د متني ناقد له نظره د "خو" ځايونه پکښې سته.

په حاشيو کي د البيروني کتابخانې د نسخې ثبتونه په تفصيل سره راغلي دي. ما چي ځغلند نظر پر وکړ، راته معلومه سوه چي په زياترو ځايو کي د البيرونې کتابخانې د نسخې ثبت د متن تر ثبت غوره دئ او بايد د

[1] (وګ: وينې، رازمحمد، پښتو کتابونه، د بلومهارټ د فهرست پښتو ترجمه، ۱۱۷مخ چاپ ۱۳۳۷ش).

[2] (وګ: د ارزاني خويشکي کليات – د سريزو ۱۹مخ).

حاشيې ثبت متن ته ورلوړ سوی وای. زه ټولي حاشيې دلته نه سم راوړلای او يوازي په دې څو مثاله اکتفا کوم.

- د اول مخ اوله حاشيه "(صفت) بکښم" د متن تر ثبت "صفت به کوم" د روښاني عصر پښتو ته نژدې دئ او بايد متن ته داخل سوی وای. د همدې مخ دوهمه حاشيه "پښو" د متن تر ثبت "پښې" ګرامري سموالی لري، بايدمتن ته لوړ سوی وای.

دغه راز پنځمه حاشيه "شمس قمر ئې باندی بل کړه مشعلونه" د متن تر ثبت صحيح ده. په متن کي"شمس قمر باندې ..." ثبت دئ چي هم ئې يوه څپه کمه ده او هم د (ئې) ضمير ځني لوېدلی دئ.

- د دوهم مخ په اوله حاشيه کي "... لافي مه کانړو" شکل د متن تر "... لافي مه کړئ" لرغونی دئ، بايد په متن کي شامل سوی وای.

- د څلرم مخ په شپږمه حاشيه کي راغلی"پنډ" د متن تر "بند" غوره دئ. "پر مرداره باندې پنډ لکه ورغونه" ما ته سم ايسي. پنډېدل د (غونډېدل) په معنا دئ. "پر مرداره باندې بند..." راته ناسم ښکاري.

- د پنځم مخ دريمه حاشيه "د نيکانو نصيحت به چيري نغوږی" بايد متن ته پورته سوی وای ځکه د متن ثبت له دوهم نيم بيتي سره ډېر سر نه خوري.

دغه راز موارد بيخي زيات دي او زما په نظر که د البيروني کتابخانې نسخه د کلام له کمښت سره سره د اصل په توګه ټاکل سوې وای او کمبوتی ئې د اطلاعات و کلتور له نسخې څخه پوره سوي وای، ښه به وو. د البيروني د کتابخانې نسخه تر دا بلي نسخې څو غوره ځانګړ تياوي لري:

اول دا چي نسخه د کتابت نېټه او د کاتب نوم لري. خطاط ئې ګل محمد پېښوری معلوم شخص دئ. د ده په لاس د نورو کتابو کښل سوي نسخې ډېري سته. لاس کښني ئې د نورو کاتبانو په پرتله د ډاډ وړ دي. په

داسي حال کي چي د اطلاعات و کلتور نسخه نه د کتابت نېټه لري او نه ئې د کاتب نوم څرګند دئ. خو د چاپي دېوان ترتیبوونکو ته لکه چي د البیروني کتابخانې د نسخې د کتلو موقع د اطلاعات و کلتور له نسخې څخه تر نقل اخیستلو وروسته برابره سوې ده. دا نو هغه وخت وو، چي د بایزید سیمینار رانزدې کېدونکی وو او دوی د دوهم وار نقل و مقابلې له پاره لازم وخت نه درلود. د وخت د کموالي خبره محمدعارف غروال په خپلو خبرو کي کړې ده (پنځه دېرشم مخ).

د وخت د کموالي له اسیته دئ چي په متن کي پر غلطنامه سربېره نوري چاپي غلطۍ هم ناسمي پاته سوي دي. ځای ځای د حاشیو لمبرونه ځني پاته سوي دي (۵، ۸، ۱۰، ... مخونه)، توري سم نه دي لګېدلي او نوري وړې تېروتني.

د تورو ناسم لګېدلو او د متن ناسم رانقلولو یوه ډېره مهمه څېړنیزه تېروتنه پېښه کړې ده چي یادونه ئې د راتلونکو څېړنو له پاره ګټه رسوي. په ۲۱مخ کي دولت لواڼی د یوه اوږده نظم په ترڅ کي د روښان پیر د لمسي او د جلال الدین غازي د زوی رشید خان الهداد انصاري د مړیني نېټه بیانوي او وایي:

په یـــوه آهې ارواح لـه تنه بیل شـو
په تاریخ د عین، نون، ح، ی، سفر ؤ

دوهم نیم بیتی د الهداد د مړیني تاریخي ماده ده چي که ئې د همدغه چاپي ثبت له مخي محاسبه کړو (ع = ۷۰ + ن = ۵۰ + ح = ۸ + ی = ۱۰)، مجموعه ئې (۱۳۸) کېږي. نو هرومرو باید ووایو چي د (عین) پر ځای باید (غین) وي او دا وروستی ثبت د مطبعې حروف چین له حیا څخه! (عین) کړی دئ. خو که د (ع) پر ځای (غ) ولیکو، نو د تاریخي مادې ارزښت به (۱۰۶۸) راووزي. علامه رشاد د همدې چاپ د سریزي په نهم مخ کي د

الهداد مړینه په (۱۰۵۸هـ ق) کې بللې ده چې د پورتني بيت تر نيټې لس کاله پخوا پېښه سوې ده. د دغه حقيقت له مخې بايد د بيت دوهم نيم بيتی شاعر داسي ويلی وي:

"په تاريخ د غين، نون، ح ئې سفر ؤ"

د متن رانقلوونکي د (ئې) ضمير د (ی) په شکل ثبت کړی دئ چي لوستونکی پر هغه باندي په تاريخي ماده کي د شامل توري ګومان کوي. په خطي نسخو کي دغه ضمير د (یِ، یه) په شکل نور مثالونه هم لري.
زه لکه چي د دولت لواڼي پر ديوان باندي د بحث په ترڅ د خپل کتاب له موضوع څخه دوه واره ووتلم او د متن څېړني بحث راڅخه پاته سو. خير، اميد دئ چي دا يادوني هم بې ګټې نه وي.
له پورته بيان څخه داسي نتيجه رااېستلای سو، چي د دولت لواڼي د ديوان دغه چاپي متن له ځينو کمزوريو سره سره بيا هم د انتقادي متن نوم ګټلای سي.

۱٦-د ميرزاخان انصاري ديوان:

دغه ديوان د څېړنمل دوست په "سريزه، سمون او لمنې" د پښتو ټولني له خوا د پښتو د نړيوال مرکز د بين المللي سيمينار په مناسبت په ۱۳۵۴ ش = ۱۹۷۶ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د يو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د اهتمام چاري ئې ښاغلي حبيب الله رفيع سر ته رسولي دي او د وقايې (پشتۍ) او نورو پاڼو خطاطي او نقاشي ئې د "نصيراحمد، پ" په ګوتو سر ته رسېدلې ده. له "نصيراحمد، پ" څخه مراد (نصير هنر پښتون) دئ.
د متن په سر کي "د ميرزا خان پيژندګلوی او د ديوان نسخې" تر سرليک لاندي د ميرزاخان انصاري پر ژوند باندي د څېړنمل دوست په

قلم درې مخه محققانه خبري ليكل سوي دي. ورپسې هغه چاپي او خطي نسخې ښوول سوي دي چې د دغه متن په ترتيبولو كي استفاده ځني سوې ده. په هغو كي د پښتو ټولني قلمي نسخه د "ملا شاه محمد ولد مرحوم و مغفور ملا دادمحمد ولد ملا شاه مراد قوم خوګاڼی ساكن ارغسان" په كتابت ليكل سوې او د ليكني نېټه ئې "دوشنبه شهر ربيع الثانی سنه ۱۳۲۷هجری" ده چي په دې حساب د شاعر تر مرګ (۱۰۴۰هـ ق) دوه سوه اووه اتيا كاله وروسته ليكل سوې ده. دغه نسخه چي د متن په ترتيب كي د اصل په توګه ټاكل سوې ده، د ښاغلي ځېړنمل حبيب الله په لاس رانقل سوې ده. نقل سوی متن د ميرزا خان انصاري له هغه چاپي نسخې سره مقابله سوی دئ، چي د كندهار ښار د كتابو د تاجرانو ملا جان محمد او ملابسم الله له خواپه ۱۳۳۴هـ ق كال د لاهور په اسلاميه مطبع كي چاپ سوې ده. دغه چاپ د ميرزاخان انصاري د دېوان لومړی چاپ دئ. دغه راز ئې متن د ښاغلي همېش خليل له خوا د ميرزاخان انصاري له چاپ سوي دېوان او د الماني الاصل ختيځپوه دورن په خريستوماتي كي د ميرزاخان له كلام سره مقابله سوی هم دئ. متن له نورو خطي نسخو سره هم مقابله سوی دئ چي يوه ئې د پښتو ټولني بله نيمګړې نسخه، بله ئې د رفيع صاحب د كتابتون نيمګړې نسخه، دريمه ئې د كابل د عامه كتابخانې بشپړه نسخه او د دغي كتابخانې بله نيمګړې نسخه ده.

د متن په لمنو كي د دغو ټولو چاپي او خطي نسخو اختلافي ثبتونه راوړل سوي دي. د دېوان ترتيب او شكل د مروج ليكدود كارولو له اسيته اوښتی دئ. اول الفنامه (۱۸مخه)، بيا قصيدې (۳۳مخه)، ورپسې غزلې(۱۹۹مخه)، وروسته متفرق اشعار (۶مخه) او په آخر كي ئې لغتنامه (۴مخه =اته ستونه) راغلې ده. ټول كتاب د سريزی په ګډون ۲۶۸مخه دئ.

د متن په ترتیب کي ځای ځای د اصل ثبت حاشیې ته وړل سوی دئ (۴مخ).

د متن په لیکدود کي د یاګانو بشپړ مراعاتول نه دي پالل سوي او (چي، چيي) د (چه) په شکل کارېږي. د ظرفیت (کښې) ئې زیاتره په همدې شکل لیکلی دئ خو ځای ځای (کی) هم په سترګه کېږي (۴۷مخ).

د میرزاخان انصاري په دغه چاپي دېوان کي دانتقادي متن ځېړني پرنسیبونه پالل سوي دي او په افغانستان کي د زیاترو چاپي متونو په پرتله د ډاډ وړ متن دئ او مثبت ارزیابي کېدلای سي. دلیل به ئې دا وي چي د سمون چاري ئې د یوه داسي ژبپوه له خوا سر ته رسېدلي دي چي هم ئې د پښتو پر لهجو باندي ښه پوره علمي حیطه درلوده، هم ئې د عربي په شمول نوري خارجي ژبي زده وې او هم ئې د اسلامي شریعت او طریقت په باب مطالعه کړې وه. تر دې چي را تېر سو د اهتمام چاري ئې هم د متونو په کار کي د یوه برلاسي او تجربه کار محقق له خوا بشپړي سوي دي.

۱۷ - معرفة الافغاني:

معرفة الافغاني د پیرمحمد کاکړ په قلم لیکل سوی اثر چي د لوی احمدشاه بابا د زوی شهزاده سلیمان په نامه ئې اهداء کړی دئ. کتاب د پښتو ژبي د تدریس په نیامت کښل سوی دئ. د دغه کتاب خطي نسخې د انځرګل په شان نادري او پر نسته حساب دي.یوازنۍ چاپي نسخه ئې د کندهار ښار د کتابو د تاجرانو ملا جان محمد او ملابسم الله له خوا د لاهور په "اسلامیه ستهیم پریس" کي چاپ سوې ده. د چاپ کال ئې ۱۳۴۱هـ ق = ۱۹۲۲ع دئ.له دغه چاپ څخه یو متن د ښاغلي حبیب الله رفیع په سریزه او سمون برابر سوی په دوو وروستیو پېړیو کي د پښتو د چاپ شوو آثارو د سیمینار په ویاړ خپور سوی دئ. د چاپ کال ئې ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۱ع دئ او

د چاپ ځای ئې د کابل دولتي مطبعه ده. دغه چاپ د ننګرهار مجلې د ۱۳۵۶ش کال د پنځمې ګڼې پر ځای خپور سوی دئ.

د دغه چاپ په سر کي فهرست (۱مخ) او ورپسې د وخت د اطلاعاتو او کلتور د وزیر پوهاند دکتور نوین (یادونه) بیا د ارواښاد علامه عبدالحي حبیبي په قلم یو یاداښت (۱مخ) او په تعقیب ئې د ننګرهار مجلې د مسئول چلوونکي میرزامحمد ذهنیار خبري راغلي دي. تر دغو خبرو وروسته د ښاغلي حبیب الله رفیع په قلم اوږده سریزه (۳۸مخه) پیل سوې ده چي په هغې کي پر معرفة الافغاني، پیرمحمد کاکړ او شهزاده سلیمان باندي تحقیقي بحث کړی دئ.

د کتاب متن له ۳۹مخ څخه شرو سوی دئ. دا کتاب لس بابه دئ چي لسم باب ئې بیا شپږ فصله لري. ټول کتاب د سریزو او نورو مطالبو په ګډون دواتیا مخه کېږي چي په دې کي د پیرمحمد کاکړ تصویر او د لومړۍ چاپي نسخې د وقایې او لومړي مخ عکاسۍ هم شاملي دي.

دا متن له یوې واحدي چاپي نسخې څخه برابر سوی دئ چي د مرتب په قول د کتاب چاپي متن "له اصلی نسخی څخه په ډېره بی پروایی رانقل شوی دی" او د متن همدې غلطیو مصحح "... په خپل کار کی له ډیرو ستونزو او کړاوونو سره مخ " کړی دئ (د سریزي ۳۵مخ). خو د دغو بې پروایيو مثالونه ټول په حواشیو کي نه دي راغلي. د متپوهني اصول حکم کوي چي د اصلاح سویو برخو ټول اصلي ناسم شکلونه باید په لمنلیکونو کي درج سي چي د هغو له مخي بیا یو بل کره کتونکی د مصحح د کار ارزونه وکولای سي.

د متن مصحح لیکلي دي چي: "د کتاب د لیکدود په برخه کی ډیری نیمګړ تیاوی شته ... شو، شی او دې ته ورته ویی چی د کندهاری ګړدود له مخی په س کښل کیږي دلته کله په ش او کله په س دی چی ما د

پیرمحمد د ګړدود له کبله په س وکښل، ...." (۳۷ مخ). د مصحح دا کار د متنپوهني عمده اصل دئ خو ځای ځای ئې په متن کي نه دئ پاللی او ځني پاته سوی دئ. د مثال په توګه په (۴۱مخ) کي دریم بیت داسي دئ:

"چیری نه چی غلط دوی شی
پیچ وتاب لکه د موی شی"

چي دلته باید دواړه شینونه په سینونو سره اوښتي وای.

د (۴۲مخ) د شپږم بیت په دوهم نیم بیتي کي "شیال یی نشته ثوک په حلم" باید " سیال ئې نسته ...." ثبت سوی وای.

زموږ زیاتره مصححین او لیکوال د لهجو توپیرونه یوازي په (س) او (ش) کي ګڼي، چي سهي نه ده. په دې لاندي مثالو کي هم د پیرمحمد کاکړ خپله لهجه نه ده مراعات سوې:

د (۴۱مخ) دپنځم بیت دوهم نیم بیتی داسي دئ:

"چی هر ثوک درود پری وایی"

د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي د "پری وایی"پر ځای "پر وایي" ویل کېږي او باید همداسي ثبت سوی وای.

د همدې مخ د دوولسم بیت اول نیم بیتی داسي دئ:

" څلورم یاریی علی ؤ"

د پیرمحمد کاکړ له لهجې سره سم باید د " څلورم" پر ځای (څلرم) لیکل سوی وای. په اصل کي هم (څلرم) ثبت دئ خو مصحح دغه ثبت حاشیې ته کښته کړی دئ چي باید متن ته ئې لوړ کړی وای.

په (۵۵مخ) او (۶۹مخ) کي ئې (ږلی) ویی راوړی دئ چي د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (ژلی) ویل کېږي.

په (۵۸مخ) کي ئې (چښل) د پیرمحمد د لهجې پر خلاف (څښل) ضبط کړی دئ.

په (۵۹مخ) او (۷۷مخ) کي ئې "پگړی" د پیرمحمد کاکړ د لهجې وینگ نه دئ. د ده په لهجه کي (بگړۍ) ویل کېږي. دغه راز په همدې ۷۷مخ کي "پگړی په سر کړه" هم د پیرمحمد کاکړ خپل وینگ نه دئ، بلکي د ده خپل تلفظ "بگړۍ پر سر کړه" سم دئ. د دغه مخ ټول (په) د استعلاء وظیفه سر ته نه سي رسولای او پر ځای ئې باید په ټولو جملو کي (پر) راغلی وای.

په (۶۲مخ) کي "غوایه" ویی د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (غویی) دئ او باید همداسي ثبت سوی وای. په (۷۱مخ) کي ئې بیا سم ثبت کړی او (غویی) ئې کښلی دئ.

په (۶۳، ۷۸ مخونو) کي د "کټوی" لغت د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (کټو) ویل کېږي چي جمع ئې (کټوي) راځي. څرنگه چي په ټول متن کي د یاگانو مراعاتول د تخنیکي ستونزو له اسیته پالل سوي نه دي او مصحح ئې عذر د کتاب په پای کي د (استدراک)په برخه کي غوښتی دئ، نو د (۶۳مخ) "کټوي" که د جمع په حالت کي وي خو سمه خبره ده، کنه نو په مفرد شکل کي د پیرمحمد کاکړ د لهجې استازیتوب نه کوي. په (۷۸مخ) کي ټول لغتونه په مفرد شکل کي راوړل سوي دي او دلته نو "کټوی" راوړل سم ثبت نه دئ او باید (کټو) لیکل سوې وای.

له دغو یادونو سره سره د مصحح هڅه او تلاښ د زیات تقدیر وړ ده او د پښتو یو تاریخي کتاب ئې د علاقمندانو په واک کي ورکړی دئ خو لکه وړاندي چي مي هم اشاره ورته وکړه، د دې کتاب متن د یاگانو په همدغه نیمگړي حالت کي هغه تدریسي وظیفه سر ته سمه نه سي رسولای چي پیرمحمدکاکړ ئې د لیکلو پر وخت په پام کي نیولې وه. دغه راز د متن خورا ډېر "معنا طلب" لغتونه بې تشریح پاته سوي دي، ځکه نو زه د دغه متن له سره بیا تهیه کول او خپرول یوه اکاډمیکه اړتیا بولم. که په دې

ترڅ کي د دغه ارزښتناک اثر کومه خطي نسخه ومونډله سي، خو د زوی زېری به وي.

۱۸- د علم رساله:

د علم رساله د بايزيد روښان نوی مونډل سوی منظوم اثر دئ چي د سرمحقق دوست شينواري په "سمون او سريزه د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو د مرکز، پښتو ټولني له خوا په ۱۳۶۴ش = ۱۹۷۵ع کال د اشرف خان هجري د درې سوم تلين د سيمينار په مناسبت د کابل په دولتي مطبعه کي د افسيټ په ډول چاپ سوی دئ. د رسالې په سر کي د اشرف خان هجري د سيمينار د علمي سکرټريت يادونه (۶مخه) راغلې ده. دا يادونه د "احقرالعباد ز، هـ" په قلم ده. له ز، هـ څخه مراد ښاغلی زلمی هيوادمل دئ. بيا د رسالې فهرست (۲مخه)، ورپسې "دغې رسالې په باب څو خبرې" د سرمحقق دوست شينواري په قلم (۷مخه)، او تر هغه وروسته بيا هم د سرمحقق دوست شينواري په قلم "بايزيد روښان د هنر او شعر په ډګر کی" ليکنه (۶مخه) او په تعقيب ئې د رسالې متن (۸۰ مخه) راغلی دئ. د رسالې په پای کي "د رسالې ويی پانګه (لغتنامه)" سته چي ۳۳ مخه ده او لغتونه ئې په تشريحي توګه معنا کړي دي.

عين رساله تر دغه چاپ نهه کاله پخوا د "روښاني رساله" په نامه د همدغه مرتب له خوا خپره سوې ده.

زموږ تر بحث لاندي متن له درو نسخوڅخه تيار سوی دئ.

يوه ئې چاپي او دوې ئې خطي نسخې دي. چاپي نسخه چي د پای له خوا نيمګړې ده، په ۱۳۵۵ش = ۱۹۷۶ع کال د پښتو ټولني له خوا د "روښاني رساله " په نامه د اروابناد دوست شينواري په زيار په آفسيټ

ډول چاپ سوې ده[1]. دغه چاپي نسخه چي وايي "د املا او انشاء په برخه کي تر نورو موندل شوو نسخو خورا زياته سمه ده"، د متن له پاره د اصل په توګه ټاکل سوې ده.

بله ئې د ښاغلي هيوادمل د کتابتون خطي نسخه ده. دا نسخه بيا د سر له خوا اووه بيته کنډو ده، د کاتب نوم او د کتابت نېټه ئې څرګنده نه ده.

دريمه ئې د ډيلي نسخه ده چي ښاغلي هيوادمل هند ته د سفر په ترڅ کي (۱۳۶۲ش = ۱۹۸۳ع کال) د هند په موزيم کي موندلې وه او وايي چي د ليکلو کال ئې د اورنګزېب د کړوسي فرخ سير پاچا د پاچهۍ دريم کال (۱۷۱۵ع) دئ. (وګ: د سريزي "ن" مخ). دا نسخه د سر او پای له خوا بشپړه ده.

دا رساله د متنپوهني له اصولو سره سمه ترتيب سوې ده، نسخه بديلونه ئې منظم او په هر اړوند مخ کي راغلي دي. لکه وړاندي چي مو وويل، نسخه په آفسيټ توګه چاپ سوې ده خو د خطاط نوم ئې نسته. په متن کي ياګاني له مروج ليکدود سره سمي په منظم ډول مراعات سوي نه دي چي همدائې د ګوتي نيولو يوازنی ټکی دئ.

۱۹ - د رحمان بابا دېوان (رفيع):

پر دغه چاپ باندي خبري په دمخنيو پاڼو (٦ شمېره کتاب) کي سوي دي.

۲۰ - د قلندر دېوان:

د قلندر دېوان د جمهوري ارګ د کتابخانې له قلمې نسخې څخه "د

---

[1] روښاني رساله به په خپل ځای کي تشريح سي. هوتک.

زلمي هيوادمل په سريزه او سمون" د کابل پښتو ټولني په ۱۳۵٦ش = ۱۹۷۷ع کال په جيبي قطع چاپ کړی دئ[1].د اهتمام چاري ئې عبدالکريم پتنګ سر ته رسولي دي. د ديوان په سر کي د پښتوټولني د رئيس ځيړنوال محمدصديق روهي په قلم دوه مخه سريزه ده، ورپسې د "قلندر ا و د هغه ديوان" تر سرليک لاندي شپږ. پنځوس مخه ليکنه راغلې چي ښاغلی زلمي هيوادمل کښلې ده، بيا غزلي (۱۵۴مخه)، څلوريزي (۲۲مخه) او په پای کي ټوټې (اووه مخه) راغلي دي. ښاغلي زلمي هيوادمل د خپلو خبرو په پای کي کښلي دي چي: "دغه چاپي متن چي تاسي يی ګورئ! له هماغی يوی خطی نسخی څخه نقل شوی، د ملاښايسته له خطی جونګ، د استاد رشاد د مجموعې له خطی شعرونو، کليد افغانی، بهارستان او بهار ګلشن په مجموعو کی د قلندر له راغلو شعرونو سره مقابله شوی دی..."(۵٦مخ).

د متن د برابرولو په وخت کي د ښاغلي مرتب تکيه زياتره پر هماغه يوه خطي نسخه او د ملا ښايسته خان پر خطي جونګ باندي ده ځکه په نورو منابعو (د استاد رشاد مجموعه، کليدافغاني، بهارستان او بهار ګلشن) کي د قلندر يوه يا دوې غزلي خوندي دي. د ديوان ترتيبوونکي که په دغو منابعو کي د قلندر د کلام کوم توپير موندلی دئ، هغه ئې د متن په حاشيو کي ښوولی دئ. دغه راز ئې د ځينو کلماتو د ثبت په برخه له خپل نظر څخه ځيني ښائېدني هم راوړي دي (۱۷مخ، ۲۲مخ، ۱۰۸مخ...).

زما د ارزيابۍ له مخي دا متن له لږو منابعو څخه تهيه سوی دئ او ښه تهيه سوی دئ. خو که دا څو خبري په پام کي نيول سوي وای، تر ښو به لا

[1] نومووړې قلمي نسخه اوس د افغانستان په ملي ارشيف کي ساتل کېږي او د "فهرست نسخ خطی پشتو آرشيف ملی افغانستان، چاپ ۱۳٦۵ش" په ٦۷مخ کي اته نوي يمه نومره نسخه ده. هوتک.

ښه وای:

- متن لغتنامه نه لري. د عادي لوستونکي له پاره د مشکلو لغاتو سته والي د متن پوهېدل سخت کړي دي. لکه:

اشتکا (۳مخ)، توباتوب (۱۰مخ)، جرومات (۱۳مخ) ، راح (۱۸مخ)، سخی (۳۰مخ)، سګار (۴۰مخ)، مفرغ (۴۴مخ)، وسرویی (۵۰مخ)، خچی (۵۴مخ)، چوک (۶۳مخ)، ...

دغه راز د ځینو حاشیو قوت دومره دئ چي متن ته لوړي سوي وای. د مثال په توګه:

د شلم مخ او له حاشیه "ځکه نیسم زه و تلو ته د رهبر مخ" د غزلي پر موسیقیت باندي د متن تر "وتلو ته ځکه نیسم د رهبر مخ" ډېره برابره ده او باید متن ته لوړه سوې وای.

د درودېرشم مخ اوله حاشیه "... په شرابو مستغرق یم" د متن تر "... مستغرق یم د شراب" د غزلي له ټون (tune) سره سمه وایي او متن ته ئې لوړېدل په کار وو.

د اته څلوېښتم مخ اوله حاشیه که متن ته تللې وای، ښه به وو. د متن اړوند بیت داسي دئ:

"(چي) ئې غم د یار اغزی شی په مسند کی
ترو بـــه څـــرنګه آرام که په بســتر څوک"

په کلید افغاني کي دغه بیت داسي دئ:

"(چي) ئې غم د یار اغزی شي په بستر کي
ترو بــــه څرنګه آرام که په بستر څـوک"

د دېوان تر تیبوونکي ته د (بستر) کلمې تکرار خوند نه دئ ورکړی او پر ځای ئې (مسند) غوره بللی دئ. د (اغزي) او (بستر) تلازم ته ئې نه دي کتلي. زما په خیال دغه تلازم د هغه بل تکرار په بیه ارزي چي څوک ئې

غوره وګڼي.

د درو اتیایم مخ اوله حاشیه باید متن ته وړل سوې وای. په متن کي د دغي حاشیې اړوند بیت داسي لولو:

"څنګه لمبه مي په زړه کي بله ده
راته ولاړه د لیـنـدیـو ډلــه ده"

د ملاښایسته خان په جونګ کي دوهم نیم بیتی "راته ولاړه د انجنو ډله ده" ثبت دئ. په دغه ثبت کي خورا مهم ژبني حقایق پټ دي چي یا به د جونګ د کاتب د لهجې استازیتوب کوي او یا به نو د قلندر د خپلي لهجوي ځانګړتیا اغېزه پر پرته وي. شاعر ته د "نجونو ډله ولاړه ده او په لیدلو ئې د ده په زړه کي لمبه بله ده". د (لیندیو) کلمه د زړه له لمبې سره سم نه وایي. له دې لمبې سره د (نجونو) ویی سم لګېږي. خو د دیوان مرتب ته به احتمالاً دا خبره معلومه نه وه چي د (نجونو) لغت ساکنه ابتداء (انیشیل کلسټر) په ځینو لهجو کي د همزې په زیاتېدلو سره له منځه وړل کېږي، چي زما یقین دئ چي ورمعلومه وه، یا به نو د چا خبره د معیاریت اغېزه پر غالبه سوې وي. د پښتو په دغو لهجو کي(نجلۍ) د(انجلۍ) په شکل تلفظ کېږي او جمع ئې هم د (نجونو) پر ځای (انجنو) کېږي. دا راز وینګ او کښنګ خو د معیاري لیکدود پر اصولو نه برابرېږي، مګر ثبت ئې د راتلونکو ژبنیو څېړنو له پاره خورا ډېر اهمیت لري او د دې حقیقت ښکارندویي کوي چي د پښتو په ځینو لهجو کي د فارسي ژبي په شان د "ابتداء بساکن" ځانګړتیا د له منځه تلو میلان پیل سوی دئ. وایي چي د "ابتداء بساکن" ځانګړتیا په زړه پارسي کي وه، اوسنۍ پارسي هغه له لاسه ورکړې ده. د دغه میلان څرک د ژبپوه له پاره په زړه پوري فاکټ کېدای سي. دغه ځای دئ چي د متونو د امانتدارۍ په کار کي د متنپوه مسئولیت درنېږي.

د نسخې په املايي ځانګړتياوو کې ئې د "ګ" ګرافيم نه دئ بيان کړی. په خطي نسخو کې د دغو ګرافيمو مشرح بيان د پښتو ليکدود د تاريخي سير له څېړني سره مرسته کولای سي.

۲۱ - ياقوت السير:

ياقوت السير د محقق العلماء مولانا عبدالحق خروټي (۱۲۹۰هـ ق = ۱۸۷۳ع مړ) تاليف دئ چي لومړی ټوک ئې د ښاغلي زلمي هيوادمل له "سريزه، سمون، او لمني" سره د افغانستان د اسلامي علومو د څېړنو مرکز په ۱۳۶۷هـ ش ۱۹۸۸ع کال کي د دوو زرو ټوکو په شمېر چاپ کړی دئ. د اهتمام چاري ئې "شمس الحق فضلی او پاکفر" سر ته رسولي دي. کتاب (د "روه" د حقدار ليکوال، محقق او زړه سواند فرهنګی او صحافی مرحوم استاد مولانا عبدالقادر نامه ته) اهداء سوی دئ. په سر کي د اسلامي پوهنتون رئيس محمدصديق سيلاني يو مخ سريزه "د سر خبرې" پر کښلي دي، ورپسې د پوهاند عبدالحی حبيبي يادانښت (په يوه مخ کي) راغلی دئ، بيا څلور مخه فهرست او تر هغه وروسته د زلمي هيوادمل په قلم څورلس مخه ليکنه ده چي عنوان ئې "محقق العلماء عبدالحق خروټی او د ده ياقوت السير" دئ او په هغې کي ئې د کتاب پر متن، د کتاب د ناظم پر ژوند، د کتاب پر خطي نسخو او د موجود متن د ترتيب پر موضوع خبري کړي دي. د خبرو په ترڅ کي ئې ويلي دي چي دغه حاضر متن له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې د استاد جاويد د شخصي کتابتون نسخه ده او بله ئې د افغانستان د ملي آرشيف نسخه. دواړي نسخې ئې لنډي معرفي کړي دي خو د نسخو د ليکدو په باب ئې څه نه دي ويلي. د کتاب د لومړي ټوک په متن کي د استاد جاويد نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده او دليل ئې د هغې نسخې قدامت او زوړوالی ښوولی

دئ. متن وروسته د ملي آرشيف له نسخې سره مقابله سوی دئ او اختلافونه ئې په لمنليکونو کي راوړي دي. د متن ځيني لغاتونه ئې په لمنليکونو کي معنا کړي دي او وايي چي په دواړو خطي نسخو کي ځيني لغاتونه او نومونه منثوري شرحي لري چي دا شرحي ئې هم په لمنليکونو کي درج کړي دي. د متنپوهني ماهران د دغه راز شرحو رانقلول ګټور کار بولي، په دې شرط چي شارِح ئې کوم معلوم پوه وي او شرحي ئې د مرتب په نظر د اعتماد وړ وي.

مرتب وايي چي د متن په تصحيح کي ئې روش انتقادي دئ. ضعيف بيتونه له متن څخه لمني ته نقل سوي دي او قوي بيا له لمني څخه متن ته لوړ سوي دي (ديارلسم، څورلسم مخ). خو دا خبره ئې نه ده واضح کړې چي د "قوي او ضعيف" له پاره ئې معيار څرنګه او څه شی ټاکلی دئ.

د کتاب د لومړي ټوک متن ۴۵۵ مخه دئ او تر هغه وروسته يو مخ "تکمله او استدراک" لري. بيا د هغو کتابو ليست (دوه مخه) راغلی دئ چي د متن د ترتيبوونکي له خوا برابر سوي دي. په پای کي "د مأخذو فهرست" (درې مخه) ورلوېدلی دئ.

د کتاب دوهم ټوک د علامه حبيبي له سپارښتني سره سم د ښاغلي حبيب الله رفيع پر غاړه اچول سوی دئ او تر اوسه (۲۰۱۱ع) پوري ئې ما د چاپ خبره نه ده اورېدلې.

د ياقوت السير دغه حاضر متن چي ما وکوت، د يادوني دا لاندي موارد مي پکښې وموندل[1].

– لغتنامه ئې ځای ځای ډېره مختصره ده. د مثال په توګه:

علويات: لوړ.

[1] دا يادوني د کتاب د مخونو پر اساس نه دي راوړل سوي او ترتيب ئې سره پاشلی دئ.

سفليات: ټيټ (۱مخ،۱۱مخ).

دا معنا کافي نه ده او د متن له پوهېدلو سره مرسته نه سي کولای. د لغتنامې له ترتیب څخه باید هدف دا وي چې د متن په پوهېدلو کې لوستونکو ته ګټوره تمامه سي او د قاموسونو و کتلو ته ئې اړ نه کړي. په دیني متونو کې"عالَم علیا" او "عالَم سُفلی" ځانته تر لغوي معنا په هاخوا نور تعبیرونه هم لري چې هغو ته اشاره کولو د متن د پوهېدني له پاره ډېره مرسته کولای سوای. خو ځای ځای بیا ځیني معناوي ښې تفصیلي دي (۲۰مخ). که د معناوو په برخه کې همدا روش پالل سوی وای. ګټه به ئې زیاته وای.

ځای ځای مغلق په مغلق معنا سوی دئ. په (۲۵مخ) کې"قِران" ته کښلي دي "د یوه شي له بل شي سره مقارن کیدل". که لوستونکی په "قِران" ونه پوهېږي، له "مقارن" څخه هم مطلب نه سي فهمولای. مجبور دئ قاموس ته به مراجعه کوي. یا "کبلی" په "غزال" معنا کول (۱۵مخ) هم ډېره مرسته نه سي کولای. که ئې "د هوسۍ بچی" ورته کښلی وای، لوستونکی به د قاموس کتلو له تکلیفه خلاص کړی وای. "امتنان" په "پاسلونه" ترجمه کول هم له دې قراره وګڼئ. "حمایل" ئې د منتخب په حواله "دوال شمشیر" معنا کړی دئ. لوستونکی مجبور دئ چې د "دوال" له پاره بیر ته قاموسو ته مراجعه وکړي.

د (۲۵مخ) په وروستۍ حاشیه کې چې "تشریق" ته د "روښانول، ښکلی کول، د شرق خوا ته توجه کول" معناوي لیکل سوي دي، دا ئې لغوي معناوي دي. په متن کې د "تشریق" ورځو (ایام تشریق) ته اشاره سوې ده. دغه معنا ئې د متن په (۱۹۸مخ) کې راوړې ده. کشکې ئې په (۲۵مخ) کې هم اشاره ورته کړې وای.

- ناظم ځیني لغتونه له خپلې لهجې سره سم کار کړي دي او د

قاموسونو معناوي نه ورسره وايي. د مثال په توګه:

"ځله" (۲۸مخ) ته ئې "ځل، وار، نوبت، ...، مينه، شوق، هوس". له متن سره دا يوه معنا هم نه لګېږي. په "ځله خلاص ئې سوه شونډان" کي د "ځله" معنا "يو له بله" ده چي دا ئې لهجوي معنا ده.

"شېله" (۳۸مخ)، چي "د اوبو مجری، د سيل مجری" ورته ليکل سوي دي، له لهجوي معنا سره يوه څه توپير لري. د ناظم په لهجه کي "شېله" د کوچني مانده، خوړ معنا لري. "زيي" (۹۸مخ – دوهمه حاشيه) کي په ذال ليکل سوې ده او د پوښتني نخښه ئې له (کذا فی الاصل) سره ورته ايښې ده. (زيي) د کندهار په لهجه کي د (قوم) له پاره معادله کلمه ده. "په زيي څوک ئې؟" يعني په قوم څوک ئې.

د "منوال" (۴۱مخ) هغه معنا چي د معين قاموس په مرسته راوړل سوې ده، له لغوي لحاظه سهي ده خو د کندهار ملايانو به (حال و مِنوال) د (حال و احوال) په مفهوم کاراوه. "واقعه" (۴۲مخ) چي په "ښکارېدونکی، پېښېدونکی" معنا سوې ده، غلطه نه ده، خو په متن کي له "په واقعه" څخه مراد (په رشتيا سره) دئ.

– مرتب بايد د حاشيه نګار هري معنا او حاشيې ته تسليم نه سي. مثلاً په (۹۴مخ) کي د حاشيه نګار په حواله ئې"محسوس" په (ليدل سوی) معنا کړی دئ. محسوس کلمه په ډېره ليري معنا سره د "آشکار" مفهوم لري خو دلته بايد د "محسوس" لغوي معنا (احساس سوی) هم ورسره زيات سوی وای. په (۴۱۱مخ) کي"براءة" لغت ته د (ج) نسخې د شارح په حواله "پاکی"معنا ليکل سوې ده. دا معنا خو په قياسي توګه له بيت سره وايي خو د لغت اصلي معنا نه ده. په (۴۳۳مخ) کي"ذوالفقار" د (ج) نسخې د حاشيه ليکونکي په حواله "نوم د توري د حضرت دی" معنا سوې ده. دا خبره سهي ده چي د ذوالفقار په نامه توره يو وخت د حضرت

محمد ﷺ په واک کې وه خو مشهور روايت دا دئ چې دا توره د حضرت علي کرم الله وجهه له نامه سره تړلې ده. د دې خبرې وضاحت لازم وو.

دغه شان نور ځایونه هم سته چې د شارح نوټونه ئې د تامل وړ ګرزولي دي.

- په ليکدود کې د ياګانونه مراعاتولو د متن شکل وراړولی دئ. (سې) د (سی) په شکل، (وايې) د (وايی) په شان، (لرې) د (لری) په بڼه، (واخلې) د (واخلی) په توګه ليکل سوی دئ. د دې راز ليکنې پړه د خطاط ده خو مرتب ته ښايي چې خطاطانو ته د ليکدود په برخه کې لازمي لارښووني وکړي. د متن مرتب ته دا خبره معلومه سوې ده چې د ناظم په لهجه کې (مې، چيې، کې، حمدې، دې، روانې، ته بې، کالې، لرې، منعې، امرې، نهې...) په ترتيب سره د (مي ئې، چي ئې، کي ئې، حمد ئې، دي ئې، روانه ئې، ته به ئې، کاله ئې، لره ئې، منع ئې، امر ئې، نهی ئې...) په مفهوم کارېږي. خو د متن خطاط ته بيا په دې برخه کې لازمه لارښوونه نه ده سوې او هغه د دې مهمي قاعدې ټولي اوږدې ياګاني په بې ټکو (ی) سره کښلي دي. زه پوهېږم چې د ټول متن سمول تر خطاطۍ وروسته ممکن نه وو، خو دې خبرې ته بايد په سر کې اشاره سوې وای. د نه اشارې په صورت کې دا احتمال سته چې له موضوع سره نااشنا لوستونکي دي (کی) د (سړی) پر وزن د (کي ئې) په مفهوم وبولي او ممکن يو بل په اصطلاح ژبپوه به بيا پر دغه راز ليکدود باندي د خپل استدلال ماڼۍ ودروي! چې طبيعي ده، دا ماڼۍ به "تر ثريا پوري کږه" روانه سوې وي.

د ياقوت السير په متن کې د عربي لغاتو ډېرښت له مرتب څخه د لغتنامې پراخېدل غوښتل. که ئې دا کار کړی وای، د متن په پوهېدنه کې ئې ډېره مرسته کولای سوای. زما د خپلي تجربې څخه راته معلومه سوې ده چې د متن ترتيبوونکی بايد د "حل طلب" لغاتو ليست په خپله جوړ نه کړي، بلکې د هغه په ترتيبولو کې دي له متن سره د يوه نااشنا لوستونکي

مرسته وغواړي. ډېر لغاتونه به ښايي د متن مرتب ته مشکل نه ايسي خو لوستونکی ښايي د هغو په پوهېدلو کي ستونزي ولري.

زه د موضوع د اوږدوالي له بيري څخه دې بحث ته د پای ټکی ايږدم.

۲۲ - ليلې او مجنون د سکندر خټک:

ليلې او مجنون د خوشحال خان خټک زوی سکندرخان خټک (۱۱۱۶ﻫ ق پوري ژوندی) په پښتو نظم ويلی دئ. دغه چاپ ئې چي زه اوس پر ږغېږم، د څيړنوال دوست شينواري (د هغه وخت پښتو ټولني مرستيال) په سريزه او تصحيح او د محمدشېرين سنگري په اهتمام د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت له خوا د خوشحال خټک د مړيني د درې سوومي کاليزي په مناسبت د يو زر ټوکو په تېراژ په ۱۳۵۸ش = ۱۹۷۹ع کال کي خپور سوی دئ. په پيل کي ئې د ژبو او ادبياتو د انستيتوت د هغه وخت رئيس څيړنوال د کتور سيدال شاه پولاد په يوه مخ کي سريزه کښلې ده او په هغې کي ئې "پښتو ادب کي د ليلی او مجنون د قصې پر شفاهي او تحريري شکل "باندي لنډې خبري کړي دي. ورپسې د دوست شينواري په قلم ۱۹مخيزه سريزه راغلې ده چي سرليک ئې "د ليلی او مجنون قصې ته يوه کتنه" دئ. په دې څېړنيزه کتنه کي د دغي رومانتيکي قصې په باب هر اړخيز معلومات ورکړه سوي دي او په پښتو ادب کي ئې د دغي کيسې څرکونه په مفصل ډول بيان کړي دي. بيا نو د کيسې متن شروع سوی دئ چي ټول مخونه ئې يو سل ودېرش دي. تر هغه وروسته "ويی پانگه (قاموسي برخه)" راځي چي مشکل لغاتونه (۴۲ لغاته) ئې د قلمي نسخې د مخونو په ترتيب راوړي او مشرحه معنا ئې ورسره مل کړې ده. ويی پانگه شپږ مخه ده او په پای کي ئې دوه مخه سمون ليک سته.

ما به د دې کتاب په کوم بل ځای کي هم دې خبري ته اشاره کړې وي چي د متونو لغتنامه باید د عادي لوستونکي پر سویه برابره تهیه سي. ځیني لغتونه به ښایي د متن ترتیبوونکي ته "معنا طلبه" نه وي خو نورو لوستونکو ته به ئې په معنا باندي سخته وي. دغه لغتونه چي د سکندر خان خټک د همدې چاپي لیلی و مجنون په ویی پانګه کي راوړل سوي دي، د متن د مرتب په نظر د دې وړ ول چي معنا دي سي. ګویا د متن مرتب د ویی پانګي په لیکلو کي خپله سویه په پام کي نیولې ده خو د کیسې په متن کي، چي ټول ۲۰۸۴ بیته دئ، په سوو داسي لغتونه هرومرو سته چي لوستونکي دي ئې د معناوو په پوهېدلو کي ستونزي ولري. همدا وجه ده چي ما پر یاقوت السیر باندي د تبصرې په ترڅ کي دا خبره کړې ده چي د متونو د لغتنامې په لیکلو کي باید د عادي لوستونکي مشکلات په نظر کي ونیول سي.

د کیسې متن د هغي خطي نسخې له مایکروفیلم څخه برابر سوی دئ چي د ډیلي په موزیم کي خوندي ده. د متن د استخراج کار د دوکتور سیدال شاه پولاد له خولې ځیرنوال دوست شینواري د څېړنمل محمد عارف غروال او څېړنیار عبدالواجد واجد په مرسته سر ته رسولی دئ خو په خپله دوست شینواری بیا په ۱۷مخ کي لیکي چي "څېړنیار عارف غروال او څېړونکي عبدالواجد واجد" دا کار سر ته رسولی دئ. د کتاب د سر پاڼې پر دوهم مخ باندي د دوست شینواري خبره تائید سوې ده. دغه متن بیا له هغه ناقص چاپي متن سره مقابله سوی دئ چي په ۱۲۹۴هـ ق کال په ډیلي کي چاپ سوی وو. د متن په برابرولو کي مایکروفیلم د اصل په توګه غوره سوی دئ او کمبوتات ئې (۲۶بیتونه) له چاپي نسخې څخه پوره سوي دي. د متن په هر مخ کي اختلافي شکلونه او معنا طلب لغاتونه (دوولس لغاته) په لمنلیکونو کي راغلي دي.

د خطي نسخې (اصل) پېژندنه د څېړنوال دوست د ليکني په ۱۷مخ کي راغلې ده چي ډېره مختصره (۶ کرښي) خو کافي ده. په هغې کي ويل سوې دي چي نسخه د سر او پای له خوا بشپړه ده، په منځ کي يوه مصرع کنډو ده، ټول مخونه ئې ۱۴۷ دي، د نسخې کاتب او د کتابت نېټه ئې نامعلومه ده. د نسخې د ليکدود په باب ئې دومره ليکلي دي چي نسخه "د خوشحال د کورنۍ په ليکدود نه ده ... او د کلمو د پای (و، هـ، ي) نه دي ليکل شوی".

متن په صلاحيت سره تهيه سوی او د ډاډ وړ دئ. د ارواښاد دوست شينواري په قلم تهيه سوي متون زياتره پر هغو اصولو ښه پوره برابر خېژي چي د متنپوهني پوهانو ورته ټاکلي دي. په ژبپوهنه کي لوی لاس لرلو ورته د متونو په برابرولو کي ډېرلاس ورکړی دئ.

۲۳- د صديق ديوان:

د يوه پښتو شاعر په توګه د صديق په باب معلومات د دغه ديوان تر خپرېدو (۱۳۵۸هـ ش = ۱۹۷۹ع) پخوا يوازي پر هغو څو کرښو باندي بِناء ول، چي پادري رابرټ هيوز په کليد افغاني کي کښلي وې. د دغه ديوان تر خپرېدلو وروسته موږ د دغه شاعر او د هغه د هنري ايجادياتو په باب ډېر څه وموندل. دا ديوان د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د انستيتوت له خوا د خوشحال ختک د درې سوم تلين په مناسبت په ۱۳۵۸ش کال د يو زر ټوکو په تېراژ خپور سوی دئ. د تصحيح کار ئې د هغه وخت د پښتو ټولني مرستيال څېړنوال دوست شينواري سر ته رسولی دئ او سريزه ئې هم د ده په قلم ليکل سوې ده. د اهتمام چاري ئې د څېړنيار عبدالواجد واجد او سعدالله له خوا بشپړي سوي دي. د ديوان سريزه ديارلس مخه ده او په هغې کي د صديق د ديوان د خطي نسخې په

باب جامع معلومات ورکول سوي دي او د سریزي لیکونکی دغه راز د ده پر ژوند باندي هم د دېوان د اشعارو په استناد رڼغېدلی دئ. د دېوان د اشعارو برخه ۲۵۲ مخه ده او په پای کي نهه مخه ویی پانگه (قاموسي برخه) لري چي لغتونه پکښې د الفبې په ترتیب اوډل سوي او معنا سوي دي. تر ویي پانگي وروسته په یوه مخ کي "د یادوني وړ خاص نومونه" راوړل سوي دي چي دا هم د الفبې په ترتیب دي. ټول دېوان د سریزي او لغتنامې په گډون ۲۶۲مخه دئ.

د دېوان متن د هغي خطي نسخې له مایکروفیلم څخه برابر سوی دئ چي د هندوستان د پایتخت ډیلي په موزیم کي پرته ده او دې موزیم ته د هندوستان د ټونگ ریاست د نواب امیرمحمد خان له کتابخانې څخه د مولاناابوالکلام ازاد په امر راوړل سوې وه. دا نسخه د میا محمد صاحبزاده له پاره په ۱۲۲۳هـ ق کال لیکل سوې ده. د دغي نسخې مایکروفیلم د هندوستان د پښتانه مرستیال جمهور رئیس ارواښاد ډاکټر ذاکرحسین په لاس افغانستان ته د ده د رسمي سفر په ترڅ کي (۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع) د سوغات په توگه له نورو پښتو خطي دېوانو سره یو ځای راوړل سوې وه.

د سریزي لیکوال له دغه مایکروفیلم څخه د دېوان د خطي نسخې ځانگړ تیاوي داسي راښوولي دي:

د صدیق د دېوان دغه نسخه غالباً یوازنۍ نسخه ده، د سر له خوا بشپړه او د پای له خوا نیمگړې ده، شعرونه ئې د لام تر ردیفه رسېدلي دي او په همدې ردیف کي کنډو دي، په روښانه فارسي خط (چي مراد به ئې غالباً نستعلیق خط وي) لیکل سوې ده، ښایسته طلایي جدولونه لري، لیکدود ئې د ختیکو لیکدود دئ، د نسخې ټول مخونه ۱۸۴دي، په هر مخ کي په منځني ډول ۱۳ بیتونه ځای سوي دي، د ټولو غزلو شمېر ئې ۳۱۳ دئ او بیتونه ئې ۲۳۹۶ ته رسېږي.

د سریزي په منځ کي له اوسني لیکدود سره د نسخې د لیکدود یو مقایسوي جدول هم راوړل سوی دئ.

د نسخې د پېژندلو له پاره دغه معلومات کفایت کوي او متنپوهانو ته د منلو وړ دي.

په سریزه کي د صدیق پر شاعرۍ او د ده د ژوند پر زمانه باندي محققانه خبري سوي دي خو "د اشعارو د څرنګوالي قضاوت" ئې لوستونکو ته پرې ایښی دئ. دغه راز ئې کښلي دي چي "... همدغه صدیق په ځینو تذکرو کي دوه تنه ګڼل شوی دی چي د دغه دیوان په خپرېدو سره دغه غلطي سمېږي". له "ځینو تذکرو څخه به ئې مراد غالباً (فرهنګ زبان و ادبیات پښتو) وي، ځکه د دغه کتاب په لومړي ټوک ۲۷۶ – ۲۷۷ مخونو کي دوه صدیق نومي شاعران، چي په حقیقت کي یو تن دئ، معرفي سوي دي. د (فرهنګ زبان و ادبیات پښتو) لیکونکي چی خپله دغه تېروتنه د دغه کتاب د دوهم ټوک په ۳۲۰مخ کي اصلاح کړې ده، استناد به ئې غالباً د صدیق د دېوان د سریزي پر همدغه بیان باندي ولاړ وي.

د صدیق د دېوان دغه چاپي متن د متنپوهني پر اصولو باندی سم خېژي. سره له دې چي متن له یوې نسخې څخه ترتیب سوی دئ، هغه هم اصل نسخه د مرتب په لاس کي نسته، بلکي مایکروفیلم ئې ورسره سته. له مایکروفیلم څخه د متن استخراج په خپله ستونزمن کار دئ او د نقل کولو په کار کي ئې د تېروتنو احتمالات زیات سته، خو بیا هم متن ښه ترتیب سوی دئ او له واحدي نسخې څخه متن تر دې ښه نه سي تهیه کېدلای. دا ځیني خبري که په پام کي نیول سوی وای، ښه به وای:

– د متن یوه برخه له هغو درو غزلو سره مقابله سوې ده چي ارواښاد پوهاند رښتین د کابل مجلې د ۱۳۴۳ش= ۱۹۶۴ع کال په څلورمه ګڼه کي خپاره کړي دي او دغه راز د پښتانه شعراء لومړي ټوک سره هم

اړوندي برخي کتل سوي دي خو د متن ترتیبونکی یا ترتیبوونکي دا ټکی نه دئ بیان کړی چي آیا د رابرټ هیوز له کلید افغاني سره د همدې متن اړوندي برخي مقابله سوي دي که یا؟ که دا مقابله سر ته رسېدلې وي، باید په سریزه کي ئې ځرګنده یادونه سوې وای او اختلافي ثبتونه ئې، که موجود وای، په حاشیو کي ښوول سوي وای.

– د متن کنډو ځایونه د حدس او ګومان له مخي ډک سوي دي. دغو ځایو ته په حاشیو کي اشاره سوې ده چي د متنپوهني اصول پکښې مراعات سوي دي خو د متن په بشپړېدنه کي له حدس او ګومان ځخه کار اخیستلو ته متنپوهان په پرنسیب کي زړه نه ښه کوي. البته که د حدس له پاره پیاوړي استنادونه موجود وي، هله نو بیا ځه خبره نه ده.

– د متن ځیني لغتونه په لمنلیکونو کي معنا سوي او لغتنامه هم لري. خو دلته بیا هماغه خبره ده چي لغتونه مرتب د خپلي اوچتي علمي سویې له مخي انتخاب کړي دي. د عادي لوستونکي له پاره لا اوس هم په دغه متن کي معناطلبه لغتونه سته.

له دې ځو "خو" سره سره بیا هم متن د ډاد وړ دئ.

۲۴ - سواتنامه:

سواتنامه د خوشحال خان خټک منظوم اثر دئ چي په هغه کي د سوات سیمي په باب هر اړخیز معلومات د نظم په ژبه وړاندي سوي دي. دا منظوم جغرافیایي، تاریخي، سیاسي، کلتوري او معلوماتي اثر وار د واره د خوشحال خټک د لمسي افضل خان خټک (۱۶۶۴ – ۱۷۴۰ع) په اراده او قلم د تاریخ مرصع متن کي خپور سوی دئ[۱]. وروسته بیا سیدرسول رسا

[۱] وګ : د تاریخ مرصع ۳۷۷ ـ ۳۹۱مخونه، د مئی ۲۰۰۶ع کال چاپ، یونیورسټی بُک ایجنسی ـ پېښور.

د "ارمغان خوشحال" په اتم ټوک کي هم چاپ کړ. د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت د خوشحال خان خټک د مړيني د درېيم سوم تلين په مناسبت د سواتنامې تحقيقي متن د زرو ټوکو په تيراژ په ۱۳۵۸ ش = ۱۹۷۹ع کال چاپ کړ چي د تصحيح، تحقيق او تحشيې کار ئې د ارواښاد لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي له خوا سر ته رسېدلی دئ (د ثور لومړۍ ورځ – ۱۳۵۸ش کال) او د اهتمام چاري ئې بسم الله حقمل، مجاوراحمد مومند، نصرالله ناصر او لطيف تر سره کړي دي. د متن هر بيت نومره لري چي ټول شمېر ئې ۳۹۱ بيتو ته رسېږي. همدا شمېر بيتونه په تاريخ مرصع او ارمغان خوشحال کي هم ثبت دي. د متن په سر کي د سوات پر تاريخ باندي هراړخيزه څېړنه سوې ده (اووه اويا مخه) او د هر مخ په پای کي نسخه بدېلونه، د توضيح غوښتونکو لغاتو، نومونو، او ځايونو په باب نسبتاً اوږده لمنليکونه وراچول سوي دي. متن په ډېر دقت سره سم سوی دئ او هغه ځايونه او لغاتونه چي د مصحح په نظر ناسم ورغلی دي، په دقت سره سم سوي دي او مدلل سوي دي. د متن په پای کي يو مخ سمون ليک پر زيات سوی دئ او په هغه کي اته مورده چاپي تېروتني راغلي دي. دغه تېروتني د افغاني او پښتني مطبوعاتو په مقايسه ډېري لږ دي او د اهتمام پر دقت باندي دلالت کوي. د سريزي او لمنليکونو ليکدود د مصحح خپل ليکدود نه دئ او د دوی له نورو ليکنوسره مغايرت لري.

د دغه چاپ په باب، چي ټول متن ئې اووه اويا مخه دئ او په هغه کي درې سوه يو نوي بيته راغلي دي، ويل کېږي چي په "تاريخ مرصع" او "ارمغان خوشحال" کی د سواتنامې له راغلو ثبتونو څخه برابر سوی دئ[1].

علامه حبيبي د دغه چاپ په سر کي تر سريزي يو مخ وړاندي د يوې

---

[1] وگ : ننگيالی د زمانې، د سرمحقق هيوادمل ليکنه، ۱۸٦مخ، ۱۳۸۰ش کال چاپ.

يادوني په ترڅ کي د تاريخ مرصع د چاپ سوي نسخې او ارمغان خوشحال په باب ليکي چي "دغه دواړه کتابونه د سواتنامې د متن په تصحيح او تحشيه کي زما تر نظر لاندي وو..." له دې عبارت څخه زما سملاسي انتباه داسي وه چي د متن په برابرولو کي له نورو نسخوڅخه هم بايد استفاده سوې وي. کله چي متن ته ورننوتلم هورې مي د اووم، اتم، نهم، يوويشتم، پنځه ويشتم، شپږويشتم، اته دېرشم، اووه شپېتم مخ په حاشيو کي "په يوه خطي نسخه کي"، "يوه نسخه:"، "په ځينو نسخو کي"، "يوه نسخه:"، "يوه نسخه"، "بله نسخه"، "بله نسخه"،"... او خطي نسخو کي" عبارتونه ولوستل او دا مي زړه ته ولوېدله چي د سواتنامې دغه متن يوازي د تاريخ مرصع او ارمغان خوشحال پر ثبتونو باندي متکي نه دئ. که څه هم د "يوه نسخه" او "بله نسخه" اشارې و تاريخ مرصع او ارمغان خوشحال ته هم راجع کېدلای سي خو "يوه خطي نسخه" او "په ځينو نسخو کي" عبارتو څخه د لوستونکي حتمي انتباه داسي ده چي د متن په تصحيح کي له نورو نسخو څخه هم کار اخيست سوی دئ. له بده مرغه د متن مصحح د دغو نسخو تفصيلي پېژندنه لازمه نه ده ګڼلې او همداکار د متن څېړني پر ننيو اصولو باندي نه سي برابرېدلای.

۲۵-د خوشحال کليات لومړی ټوک:

د خوشحال خټک کليات لومړی ټوک (د غزلونو برخه) د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت د ادب او فولکلور څانګي له خوا د خوشحال خان د مړيني د درې سوم تلين د بين المللي سيمينار په وياړ، چي د يونسکو په مرسته جوړ سوی وو، د ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال په حوت مياشت کي د ۱۸۰۰ ټوکو په شمېر د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوی دئ. د اهتمام چاري ئې مصطفی نژدې او روزيګل هنرمل سر ته

رسولي دي. د هغه وخت د علومو اکاډيمۍ لوی رئيس پوهندوی دوکتورگل محمدنورزوی[۱] شپږويشت مخه سريزه پر کښلې ده. څېړندوی محمدصديق روهي، چې په دغه وخت کې د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د انستيتوت د ادب او فولکلور لوی مدير وو، "د خوشحال خټک لنډه پېژندگلوي او د کلياتود لومړي ټوک د انتقادي متن ماخذونه" تر سرليک لاندي ديارلس مخه معلومات ورکړي دي. تر دغو ليکنو وروسته په يوه مخ کي "کورودانی" او په بله پاڼه کي د لومړۍ خطي نسخې د ليکدود مقايسوي جدول راغلی دئ. تر دې پسې د کلياتو متن شروع کېږي چي د دري اشعارو په گډون ئې ۵۲۸ مخه نيولي دي. کتاب په پای کي درې مخه سمون ليک هم لري.

د دغه چاپ د وقايې تر دوهم مخ وروسته د خوشحال خان انځور او پر څلرم مخ ئې "دوهم چاپ" کښلی دئ.

د کلياتو د لومړي ټوک دغه متن له درو چاپي نسخو او پنځو قلمي نسخو څخه ترتيب سوی دئ. د ترتيب کار ئې تر ډېره حده د ادب او فولکلور څانگې "پخوانی" مدير دوست محمد دوست (اروابشاد دوست شينواری) سر ته رسولی دئ خو د متن په تکميل او دوهم وار کتنه کي يوه پياوړي ټيم زيار گاللی دئ چي "څېړندوی محمدصديق روهي، څېړندوی محمداکبر معتمد، څېړنمل محمداسمعيل سړبن، څېړنمل محمد عارف غروال، څېړنيار عبدالواجد واجد، څېړنيار نورالله ولسپال، څېړنيار محمدعمر وزير، څېړونکي عبدالباري جهاني او سعدالله" ئې غړي ول.

کومي چاپي نسخې چي د دې متن په ترتيب کي کار ورڅخه اخيستل سوی دئ، ټولي د باصلاحيتو کسانو له خوا ترتيب سوي دي او

---

[۱] په کتاب کي ئې "نوروزی" ليکلی دئ چي چاپي تېروتنه ده.

خطي نسخې ئې، په تېره بيا لومړۍ خطي نسخه د قدامت او اعتبار له مخي مهمي بلل سوي دي. زه به لومړۍ د دغو چاپي او خطي نسخو پېژندني ته د قلم څوکه وروګرزوم او بيا به نوري خبري پسې تعقيب کړم.

په چاپي نسخو کي "کليات خوشحال خان خټک" په سر کي ياد سوی دئ. دا کليات د ارواښاد دوست محمدخان کامل په لاس ترتيب سوی او لومړی وار په ۱۹۵۲ع او دوهم وار په ۱۹۶۰ع کي په پېښور کي چاپ سوی دئ. دوهمه چاپي نسخه "ارمغان خوشحال" نومېږي چي ارواښاد سيد رسول رسا په ۱۹۶۴ع کال په پيښور کي خپره کړې ده او دريمه چاپي نسخه "د خوشحال خان خټک مرغلري" ده چي ارواښاد علامه حبيبي په ۱۹۳۸ع کال کي له کندهاره خپره کړې ده.

په خطي نسخو کي لومړۍ نسخه يوه ډېره مهمه نسخه ده چي د خوشحال خان تر مړيني يو کال دمخه (۱۰۹۹هـ ق) ليکل سوې ده. دوهمه نسخه ئې د کتابت نېټه نه لري خو دوهمه او دريمه نسخه په ترتيب سره په ۱۲۵۰هـ ق کال او ۱۲۷۳هـ ق کال ليکل سوې ده. څلرمه نسخه هم د ارواښاد روهي د ليکني له مخي هغه نسخه ده چي علامه حبيبي مرحوم "د خوشحال خټک مرغلري" په ترتيبولو کي استفاده ځني کړې ده، او غالباً به هغه نسخه وي چي د خوشحال خان تر وفات دوڅلوېښت کاله وروسته (۱۱۴۲هـ ق) خطاطی سوې ده.

په دې خطي نسخو کي د لومړۍ نسخې په باب داسي نظر هم سته چي پر ځينو ځايو باندي ئې د خوشحال خان په خپل قلم ليکل سوي اشعار او يادښتونه ليکل سوي دي[1] د دغي نسخې ټول مخونه د سريزي په اته

[1] (وګورئ : خوشحال ريويو ، دريې مياشتنۍ مجله، لومړی جلد ، ۶۸مخ، د حبيب الله رفيع مقاله، پښتو اکيډيمی پشاور يونيورسټی).

دېرشم مخ کي (۵۶) ښوول سوي دي چي چاپي تېروتنه ده او په سمون لیک کي هم اشاره نه ده ورته سوې. د دغي نسخې ټول مخونه (۳۹۰) بلل سوي دي[1].

ما چي د کلیاتو دغه ټوک وکوت، یو ځای ئې د عبدالغني کاسي جونګ ته د ادبي ستوري لومړي ټوک په استناد حواله ورکړې ده (۳۳مخ). له دې حوالې څخه ڤوک ویلای سي چي د کلیاتو په مأخذو کي د عبدالغني کاسي جونګ هم راځي (که څه هم لږ استفاده ځني سوې وي) چي یادونه ئې باید په سریزه کي سوې وای.

د خوشحال خټک کلیات لومړي ټوک په سریزه کي ګټور مطالب سته خو سریزه د وخت د سیاسي فضا تر اغېزې لاندي په داسي روحیه کښل سوې ده چي د چا خبره خوشحال خان خټک باید د "مترقي" شاعر! په توګه معرفي کړي.

د دغه کلیات د ترتیبولو په کار کي د نیمګړتیاوو یادونه د ارواښاد روهي صاحب په لیکنه کي داسي سوې ده:

۱ – ټول بیتونه له یوې معیاري نسخې څخه نه دي اخیستل سوي.

۲ – د لمن لیک په عبارت کي له دوو بېلو روشونو څخه کار اخیستل سوی دئ.

۳ – د ردیف په مسئله کي د قافیې کلمات د قاموس په شان نه دي اوډل سوي او یوازي د قافیې اول توري ته اعتبار ورکړه سوی دئ.

د دغه نقادانه نتیجه اخیستني په ستَوالي کي ما ته ګویا د کره کتني اړتیا نوره نه پاتېږي، خو په پورتني نقد کي عمومیاتو ته اشاره سوې ده او زه به یو څه جزئیاتو ته ورداخل سم.

---

[1](وګ : طب نامه "ی" مخ، د کابل چاپ ۱۳۴۵ش کال).

د متن په ترتیبولو کې د اصل نسخې ټاکلو پر پرنسیب باندې ما د دې کتاب په سر کې خبرې کړي او په پورته نتیجه ګیرې کې هم د "یوې معیاري نسخې" څخه مراد همدا د اصل په توګه د یوې نسخې ټاکلو ته اشاره سوې ده. د دغه کلیات په ترتیبولو کې باید هغه خطي نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې وای چې د خوشحال خان خټک په ژوند لیکل سوې او موږ ته د "لومړۍ نسخې" په نامه راښوول سوې ده. د دې نسخې بدیلونه چې د متن په لمنلیکونو کې ښوول سوي دي، ټول دا حکم کوي چې د دغې نسخې ثبت ته باید اوله درجه اعتبار ورکول سوی وای. زه به ئې دلته پر ځینو برخو باندې ورغبړم:

- د لومړۍ نسخې له زیاترو (ښین) لرونکو کلماتو (کښې، کښیږدي، ښکنځل، نخښه، ...) څخه (ښینونه) غورځول سوي او د (کې، کیږدي، کنځل، نښه...) په شکل لیکل سوي دي. د متن تر پنځم مخ پوري ئې اختلافي صورتونه په حاشیه کې لیکلي دي خو د پنځم مخ په دریمه حاشیه کې ئې د یوې یادونی په ترڅ کې د دغواختلافي صورتو له لیکلو څخه هم اوږې سپکې کړي او کښلي ئې دي: "څرنګه په قلمي نسخو کې هر ځای د (کې) په ځای (کښې) او د (کیږدي) په ځای (کښیږدي) راغلی دی په راتلونکو مخونو کې ئې یادونې ته ضرورت نشته".

د کلیات د ترتیبولو په وخت کې د افغانستان لیکوالو په متونو کې دغه راز تصرفونه د معیاري لیکدود په پلمه په عام ډول کول او ما هم د متونو په برابرولو کې دغه شان تصرفونه کړي دي، خو د متنپوهانو په نظر دا کار د متن مسخه کول بلل کیږي. د خوشحال خان په ژبه او لهجه کې دغه ښینونه هم ویل کېدل او هم لیکل کېدل. که ئې د نني معیار پر اساس په اړوندو کلماتو کې و نه لیکو، ګویا د خوشحال ژبه مو ورمسخه کړې ده او د دې راز کلماتو په سته والي کې څوک نه سي کولای له دغو شعرو سره د

خوشحال خان نوم وتړي. دا مسئله زموږ په نظر مهمه نه راځي خو د متنپوهان ئې ډېره جدي مداخله بولي او د نه کولو توصیه ئې کوي. زموږ پوهانو که د لیکدود په برخه کي کومي فیصلې کړي دي د هغو تطبیقول پر کلاسیکو متونو باندي د خندا وړ کار دئ. تاسي د انګرېزي ژبي کلاسیک آثار وګورئ، هورې د (thee,thou,thyself,thine) کلمات چي په ترتیب سره د (you,you,yourself,yours) معادلي کلمې دي، په ننني چاپونو کي هم لیکي. دا کلاسیک کلمات د ننۍ انګرېزۍ په دواړو معیاري شکلونو (برتانوي اوامریکایي) کي نه کارېږي خو په کلاسیکو متونو کي ئې پر هماغه پخواني شکل پرې ایښی دي.

د پښتو کلاسیکو متونو د ثبت په کار کي د پښتونخوا محققین د افغانستان تر څېړونکو ډېر محتاط دي.

– د لومړۍ خطي نسخې "زما" ضمیر هر ځای "دما" سوی دئ. دلیل به ئې ښایي دا وي چي د متن د ترتیبوونکو په نظربه د خټکو لهجه په پام کي نیول سوی وي. پوهاند زیار صاحب هم د خټکو په اوسنۍ لهجه کي د "دما، دتا،..." ضمیرونو سته والی تائیدوي (د خوشال ادبي پښتو: ۳۰مخ). خو ما د خوشحال خان خټک په آثارو کي د "زما" ضمیر پراخ استعمال لیدلی دئ او داسي مي لا هم زړه ته راګرزي چي په ځینو لهجو کي دي د (دما) ضمیر سته والی د ژبي د وروستیو انکشافاتو محصول وي. په هر صورت دا چي د هغي خطي نسخې ثبت ته اعتبار نه دئ ورکول چي د خوشحال خان په ژوند کي لیکل سوې ده، په خپله د پوښتني وړ خبره ده، خو د حیرانتیا ځای دا دئ چي د متن په ۱۳مخ کي بیا د همدغي خطي نسخې "دما" په "زما" سره اوښتی دئ او په دریمه حاشیه کي ئې یادونه هم راغلې ده!

– د ژبي د سوچه توب تمایل د متن په ترتیب کي اغېزه کړې ده. د

مثال په توګه:

د لسم مخ په نهم لمنليک کي د لومړۍ نسخې "همېشه" د سوچه توب تر اغېزې لاندي "تل" سوی دئ. بايد د شاعر خپل انتخاب ته ترجيح ورکړه سوې وای.

د ۴۵مخ د پنځم لمنليک "ديوانه ديوانه تر شي" په ټولو قلمي نسخو کي همداسي ثبت دئ خو د سوچه توب په اشتها سره "ليونی ليونی تر شي" ځني جوړ سوی دئ.

د ۵٦مخ د دوهم لمنليک "کشتن" په متن کي "وژو" سوی دئ. بايد د خطي نسخو ثبت غوره بلل سوی وای. دغه راز د همدې مخ د پنځمي حاشيې "ديدن" چي په ټولو قلمي نسخو کي همداسي ثبت دئ، په متن کي "ليدل" سوی دئ. په شرقي ادب کي "ديدن" د عادي فزيکي ليدلو په مفهوم نه کارېږي، بلکي "ديدن" د عاشق او معشوق تر منځ ليدنه کتنه ده او د دې کلمې په کارولو او لوستلو کي هغه خاص کيفيت ذهن ته تداعي کېږي چي د شرق د محافظه کاري ټولني د حاکمو شرايطو تر اختناق لاندي دوه مينان په پټه يو له بل سره ګوري. د "ديدن" ځای په پښتو ادب کي معمولاً ګودر ښوول سوی دئ:

که ديدن کړې ګودر ته راسه
زه به منګی په لپو ورو ورو ډکومه

کله کله د "ديدن" پر ځای د "ملاقات" کلمه هم کارېږي. دغه "ملاقات" هم د کلمې په عامه معنا سره نه راځي، بلکي مراد ئې د دوو مينو ليده کاته وي. د کندهار يو محلي شاعر ويلي دي:

بې ملاقاته دي سلام راستول اور لګوي
زه هغه اور له ځانه وژنم دلبر نور لګوي

تاسي ګورئ چي موږ د ژبي د سوچه توب په هوس له څومره مهمو

مفاهیمو سره لوبي کوو او مسخه کوو یې!

د "دیدن" ښکلې او عاشقانه کلمه په ۱۷۵،۹۴،۹۲،۶۶،... مخو کي هم مسخه سوې ده.

د ۷۴مخ د اووم لمنلیک "نادان" چي په خطي نسخو کي همداسي ضبط دئ، په "ناپوه" اړول سوی دئ. "نادان" کلمه هم زموږ په شفاهي او تحریري ادب کي د "دیدن" په شان په عامه معنا نه کارېږي. د "نادان" په کلمه کي پر ناپوهۍ سربېره، معصومیت، بې تجربه توب، د عمر کموالی او نور مفاهیم په پام کي دي.

د ۸۴مخ د لومړۍ حاشیې "چارپایو" د خطي نسخو پر خلاف په متن کي "څارویو" سوی دئ. له "چارپای" څخه د شاعر مراد د ځناورو په ګډون ټول حیوانات دي خو په "څارویو" کي ټول حیوانات شامل نه دي. خوشحال خان ئې په توپیر پوهېدی.

د ۱۰۲مخ د اولي حاشیې "اول" کلمه چي په خطي نسخو کي همداسي ده، په متن کي "لومړي" سوې ده. د ۱۲۷مخ د دریم لمنلیک "تنګدل" په متن کي "زړه تنګ" سوی دئ. د ۱۳۴مخ د څلرم لمنلیک "دریاب" په متن کي "سیند" سوی دئ. د ۱۷۴مخ د پنځمي حاشیې "دِل" په متن کي "زړه" سوی دئ. د ۱۷۸مخ د لومړي لمنلیک "بازۍ" په متن کي"لوبې" سوي دي.

دا لیست که زه پسې تعقیب کړم، باید یو بل کتاب ورته سرښته کړم.

دا مسخه کوونکي لاسوهني ښایي د خوشحال خټک کلیات د لومړي ټوک ترتیبوونکو نه وي کړي او له کومي چاپي نسخې څخه به ئې د "الا، بلا، بګردن ملا" په حکم رااخیستي وي، خو متنپوهانو ته د دغو تصرفاتو له بابته قناعت ورکول، مشکل کار دئ.

- په کتاب کي ځیني جدي چاپي تېروتني سته چي په سمون لیک

کي هم اشاره نه ده ورته سوې. دوه درې مثاله ئې دا دي:

د ۱۴مخ په څلرم مخ کي د "احول = چپک" لغت (احوال) ليکل سوی دئ، د ۴۹ مخ د پای له خوا دوهم بيت بيخي ډېر وران سوی دئ. چاپي شکل ئې داسي دئ:

مينه د مجنون په لــيلالا شوم ډيره ډيره
څو په چي عالم ورباندې وکړه هورزور

سم شکل ئې داسي بايدوای:

مينه د مجـــنون پر ليــلالا شوه ډيره ډيره
څو به چي عالَم ورباندي وکړ هومره زور

د ۲۸۴مخ د پای له خوا دريم بيت په متن کي داسي دئ:

پاس په سر د اشيانه، تورکارگه قـمر ترې لاندي
تور کارگه قمر ترې لاندي، پاس په سر د اشيانه

(قمر= سپوږمۍ) دلته هيڅ معنا نه ورکوي. دا ويی بايد (قُمري = کوکو کوتره) وي.

ما د خوشحال خټک کليات لومړی ټوک تر درې سوم مخ پوري په دقت وکوت او په درو پاڼوکي مي خورا ډېر داسي لمنليکونه ځني رانقل کړل چي زما په نظر بايد متن ته لوړ سوي وای، خو نور ئې بې حوصلې کړم او په همدغومي بسنه وکړه. د دغو رانقل سوو لمنليکونو يوه برخه به د "مشت نمونه خروار" په توگه له لوستونکو سره هم شريکه کړم.

د لومړي مخ اوله حاشيه بايد متن ته لوړه سوې وای. د حاشيې "درست" کلمه د خوشحال خان د ژبي عام او مروج لغت دئ چي لومړۍ خطی نسخې هم ثبت کړی دئ. په متن کي د "درست" پر ځای "کُل" راغلی دئ چي بايد نه وای راغلی.

د دوهم مخ د يوولسم لمنليک "څه رنگه" بايد د متن د "څه شکل" پر

ځای راغلی وای. د لومړۍ خطی نسخې ثبت باید غوره ګڼل سوی وای.

د شپږم مخ په اوومه حاشیه کي د "کړ" فعل په متن کي "کړل" سوی دئ او د حاشیې له مخي ګویا په دریو خطي نسخو کي "کړ" ثبت دئ. زما په نظر د خطي نسخو خطاطانو د (ړ) پر سر باندي زور (فتحه) ایښې ده چي مراد ئې (کړه) دئ. د خوشحال خان خټک په لهجه کي (کړه) د پښتو د ځینو نورو لهجو په شان د (ړ) توري په زوه ره کي سره د جمع له پاره راځي. د دغه دلیل له مخي باید دغه د (کړه) شکل په متن کي شامل سوی وای. دا سهي خبره ده چي په اوسني لیکدود کي باید موږ (کړل) د جمع له پاره ولیکو، خو د خوشحال په ژبه کي دغه راز تصرف لازم نه دئ.

د دیارلسم مخ په لومړۍ حاشیه کي د لومړۍ خطي نسخې یو بیت رانقل سوی دئ چي:

د تقوا غلیمه! دف له لاسه کښېږده
په ډهلی شـهر ځـوک نغاره نه کا

په متن کي ئې دغه بیت داسي دئ:

د تقوا غلیمې! دف کېږده له لاسه
په ډهلي ښهر کي ځوک نقاره نه کا

دلته ګورو، چي د خطی نسخې "غلیمه" په متن کي ښځینه "غلیمې" سوی دئ او "نغاره" هم "نقاره" سوې ده.

د غلیم ویی به ئې ځکه ښځینه کړی وي چي د مرتبینو په نظر "دف = داریه" وهل معمولاً د ښځمنو کار دئ او د نغارې (غ) به ئې ځکه په قاف اړولی وي، چي ګویا دا ئې اصلي بڼه ده.

فکر کوم لوستونکي به زما سره پر دې خبره باندي په یوه نظر وي، چي خوشحال خان د خپل شعر د کلماتو په ټاکلو کي هر وخت له غور او دقت څخه کار اخلي. ده ته دا خبره معلومه وه چي (دف) یوازي ښځمني نه

وهي، بلکي نارينه ئې هم وهي. دغه دف وهونکي نارينه ته "لوتي" يا په مُلايي ليکدود "لوطي" ويل کېږي. او نغاره وهل خو په مطلق ډول د نارينه وو کار دئ. اوس چي هم د پښتنو سيمو په ځينو زيارتو کي نغارې وهل کېږي، وهونکي ئې نارينه وي. خوشحال خان چي "د تقوا غليم" نارينه ګڼلی دئ، په دې کي ئې په يوه غشي دوې نخښې ويشتلي دي. يو خو ئې د دف و نغارې د وهونکو جنس په سهي توګه ښوولی دئ او بل ئې له لوتي سره، چي په پښتني ټولنه کي ئې مقام سپک دئ، د تقوا د غليم حيثيت هم راټيټ کړی دئ. موږ د خان دا ټولي هنري ښېګڼې په خپل بېځايه تصرف سره زيانمني کړي دي.

په ۲۸ مخ کي يو بيت داسي دئ:

تل به د جفا په دريابونو کي غوټې خوري
څوک چي زړه د دوړ په دلبرو مبتلا کا

د دغه مخ په اوومه حاشيه کي ئې ويلي دي چي په لومړۍ خطي نسخه کي د دريا پرځای "ګردابونو" راغلی دئ. که قلم زما په لاس کي وای ما به د خطي نسخې ثبت اخيستی وای، ځکه د غوټې خوړلو احتمال تر "دريابونو" په "ګردابونو" کي زيات ستره. په درياب کي هرومرو څوک غوټې نه خوري خو په ګرداب کي له غوټو څخه چاره نسته. نو په دې بيت کي خو يو د "ګرداب" او "غوټې" تر منځ مناسبت په پام کي نيول سوی دئ او بل د اول نيم بيتي "ګردابونه" د دوهم نيم بيتي له "دَوَر" سره ادبي تلازم لري. د خوشحال خان سر په دغه راز باريکيو ښه پوره خلاص وو.

د ۸۶مخ کي د يوې غزلي مطلع داسي ده:

خدايه! که زه تا ته نژدې کېږم په افلاس
زرمې کند په غاړه کړه، يو مات کچکول په لاس

په دوهمه حاشيه کي د دغه بيت په ارتباط کښلي دي چي په لومړۍ

خطي نسخه کي د کچکول پر ځای کنډول راغلی دئ. که ما دغه متن ترتیبولای، د کچکول پر ځای مي "کنډول" لیکی. په دې دلیل نه چي ګویا کچکول دلته د بیت له معنا و مفهوم سره نه وایي، بلکي په دې دلیل چي یو خو دا د هغې نسخې ثبت دئ چي تر ټولو خطي نسخو قدیمه او د شاعر په ژوند لیکل سوې ده او دوهم دا چي د "کنډول" لغت لرغونی استعمال رابښیي. کنډول، کنډولی د مات خاورین لوښي په معنا قاموسونو اخیستی دئ او د پښتو په لوېدیځه لهجه کي ژوندی لغت دئ. په نورو لهجو کي به هم وي.

په ۱۷۴مخ کي یو بیت داسي دئ:

د عاشق په زړه کي خیال د معشوقې وي
د هـــــندو په زړه کي فـــکر د ټیـــکو

په دریم لمنلیک کي ورته کښلي دي چي په لومړۍ خطي نسخه کي د ټیکو پر ځای "ټنګو" راغلی دئ. زما په نظر په پورته بیت کي تر (ټیکو) به (ټنګو) ډېره موزونه کلمه وي. ټنګه یا تنګه یو راز فلزي سِکه وه چي زما د وړکتوب په وختو کي ئې چلښت درلود او تر پنځه ویشت پوله (اووه لس ایکیزي) لږ څه زیات ارزښت ئې درلود. په دوهم نیم بیتي کي دې ټکي ته اشاره ده چي ګویا د هندو په زړه کي تل د روپو (روپیو) فکر وي. زموږ په عوامو کی دا خبره همدا اوس لا هم کېږي چي "هندو پر روپو ایمان راوړی دئ". زما د یادو خبره ده چي پخوا به د کندهار خلکو هندوانو ته دمخه ښې پر ځای "لالا! دولت زیات" جمله ویله. د دغه استدلال له مخي زه ویلای سم چي د لومړۍ خطي نسخې ثبت باید غوره ګڼل سوی او متن ته داخل سوی وای.

د ۲۰۵مخ په پنځم بیت کي لولو:

غونچه، ګل چي ستا له خولې سره سیالي کړه
خـــــوله ئې باد په تماچـــه کـــړله فـــراخه

په دریمه حاشیه کي ئې ورته کښلي دي چي په لومړۍ خطي نسخه کي د "تماچه" پر ځای "تپانچه" راغلې ده. ما ته د لومړۍ نسخې ثبت سم ښکاري ځکه په (توپ، توپک) کي (ت) او (پ) دواړي ساتلي سوي دي او (تپانچه = توپنچه) چي د توپک تصغیري نوم دئ، هم باید دا دواړه بڼه ولري. د خوشحال په شعر کي هم دغه اصل په پام کي نیول سوی دئ. د (تپانچه = توپنچه) نور لهجوي شکلونه (تمانچه، تومانچه، تمینچه، تپونچه، تمیانچه، تموچه، تپنچه) دي. پوهاند دوکتور زیار صاحب په خپل لیکلار ښود کي تر دغه ویي ګام اړولی دئ، ښخه چي ولي؟

د پنډو (ضخیمو) متونو د ترتیب په کار کي مرتب په اول سر کي د نسخو ډېره دقیقه، مفصله او هراړخیزه مقابله سره کوي خو ورو ورو ئې د دقت خوا کمېږي. معنا دا چي مرتب نور ستړی سوی او بې حوصلې سوی دئ. په دغسي حالاتو کي د متن ترتیبوونکي ته په کار ده، چي کار پرېږدي او ځان هوسا کړي. په خوشحال خټک کلیاتو کي زه د بې حوصلې توب او ستړیا نښانې وینم.

چي خبري سره راغونډې کړم، د پای خبره به دا وي چي د خوشحال خټک کلیات لومړی ټوک تر نورو ټولو چاپونو د ډاډ وړ دئ. ما دا څو یادوني له دې اسیته وکړې چي د خوشحال خټک کلام د پښتو ادب "روح روان" دئ او پر هغه باندي د دقیق کار نوره او نوره اړتیا لا اوس هم سته.

۲۶-د کامګار خټک دېوان:

د پښتو ژبي دغه دېوان لرونکی شاعر، کامګار خټک د خوشحال خان خټک کړوسی دئ. دېوان ئې وار د واره په ۱۹۵۵ع کال په پېښور کي چاپ سوی دئ. دغه چاپ ئې ما (هوتک) نه دئ کتلی. وایي سریزه ئې سید تنسیم الحق کاکاخېل کښلې ده او متن ئې له هغي چاپي نسخې څخه نقل

سوی دئ چي د کامګارخټک تر مړيني شپږويشت کاله وروسته (۱۱۹۱هـ ق) د محمدسعيد کاتب له خوا د خانزاده مبارز خان له پاره ليکل سوې ده[1]. په سريزه کي دا خبره هم ستړه چي نوموړی چاپ "ټول ديوان نه دی بلکي د اشعارو چاڼ شوې برخه ده".

د کامګار خټک دېوان دوهم وار د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت د ادب او فولکلور د لوی مديريت له خوا د ۱۳۵۸ش = ۱۹۷۹ع کال په قوس مياشت کي د يو زر ټوکو په شمېر د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوی دئ چي زموږ حاضره ليکنه د همدغه چاپ په باب ده. د دغه چاپ ترتيبوونکی څېړونکی عبدالمتين متين دئ او د اهتمام چاري ئې سعدالله او څيړنيار محمدعمر وزير بشپړي کړي دي. دېوان، چي تر ترتيب وروسته د څېړونکي عبدالباري جهاني له خوا له سره تر پايه کتل سوی دئ، په سرکي ئې د څېړندوی محمدصديق روهي په قلم دوه مخه (الف، ب) ليکنه راغلې ده، چي په هغې کي د دغه متن د ترتيبولو پر کار باندي لنډې خبري سوي دي او زياته کړې ئې ده چي د متن په ترتيبولو کي د پېښور چاپ دېوان، د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د ملي آرشيف له خطي نسخې او کابل پوهنتون په ادبياتو پوهنځي کي د کامګار خټک د دېوان د خطي نسخې له مايکروفيلم څخه استفاده سوې ده او د پادري هيوز په کليد افغاني کي چي د کامګار خټک کوم اشعار راغلي دي، هغه هم ورسره مقابله سوي دي.

تر دغه لنډو معلوماتو وروسته د کتاب "سريزه" راځي (يوويشت مخه) او په هغې کي د کامګار خټک پر ژوند، اشعارو او افکارو او د کامګار خټک د دېوان پر خطي او چاپي نسخو خبري سوي دي او دغه راز ئې هغو

---

[1] وګ: د کابل چاپ سريزه – الف مخ.

متفرقه مقالو او مضامينو ته هم اشاره کړې ده چې د نوموړي شاعر په باب ليکل سوي دي. د سريزي په دغه وروستۍ برخه کي د هغو چاپي او خطي نسخو په باب نسبتاً تفصيلي بيانونه مخي ته راځي چي د متن د ترتيب په وخت کي د مرتِب په واک کي وې. دی د ملي ارشيف د نسخې په باب د عبدالله خدمتګار د ليکني په حواله ليکي چي: "دغه نسخه د لومړي ځل له پاره د تېمورشاه دراني (۱۱۸۶ – ۱۲۰۷هـ ق) په زمانه[1] په (۱۱۸۹هـ ق) کال ليکل شوی ... تر ۱۳۲۴هـ ش کال پوري د ښاغلي فتح محمدخان ختک سره وه چي د کامګار خټک د مړيني د نيټې څخه (۲۴) کالو نه وروسته ليکل شوی ده ... دغه خطي نسخه په ۱۳۲۵ هـ ش کال (د کابل) پښتو ټولني ته راوړل شوی او د مولوی محمدشير ګل کاموی په قلم نقل شوی ...". تر دې وروسته زياتوي چي د دغې نسخې په پای کي کښلي دي: "در وقت نصف روز يکشنبه ماه محرم الحرام سنه ۱۱۸۹نسخه اول تحرير شده بوده. فقط تحرير ۲۱عقرب ۱۳۲۴".

له دې بيان څخه څوک نه پوهېږي چي د ملي آرشيف نسخه د نوموړي خطي نسخې اصل دئ که نقل؟

تر پورتنيو عبارتو وروسته د ښاغلي عبدالله خدمتګار د کليد افغاني د تعليقاتو د يو پنځوسم مخ په حواله لولو: "د کامګار خټک د ديوان يوه قلمي نسخه د شيداد ديوان سره په يوه پشتۍ کي په بريټيش موزيم کي ده چي د مستر هيوز تر نظرلاندې د هغې نسخې څخه چي په افضل خان جمالګړی پورې اړه لري د پيښوری غلام جيلاني په قلم په ۱۸۷۲م کي نقل شوې وه. افضل خان جمالګړی د فتح محمدخان نيکه و. چي بيا دغه نسخه فتح محمدخان پورې رسېدلې وه او د کابل نسخه د هغې له مخه نقل شوی

---

[1] مراد ئې د پاچهۍ زمانه ده. هـ.

وه". (د سريزي [ژ] مخ).

له پورتني عبارت څخه چي وايي "بيا دغه نسخه فتح محمدخان پورې رسېدلې وه"، زما برداشت داسي دئ چي ګويا د بريټيش موزيم کاپي هم تر فتح محمدخان پوري رسېدلې وه؟ او د کابل نسخه د دغي کاپۍ نقل دئ؟ خو د بريټيش موزيم په کتلاګ (د ۱۹۶۵ع چاپ) کي دغه خبره نسته چي ګويا دغه کاپي دي بيرته فتح محمدخان ته رسېدلې وي. رازمحمد ويښ چي د "پښتوکتابونه" په ۱۳۶ – ۱۳۷مخونو کي د کامګار خان خټک د دېوان د قلمي نسخې په باب کوم مطالب راژباړلي دي، هورې هم دغه خبره نسته.

لکه وړاندي چي مي هم اشاره وکړه، له دې بيانو څخه موږ ته نه سي واضح کېدلای چي د ملي آرشيف نسخه د افضل خان جمالګړی (۱۹۶۰ع مړ) هماغه نسخه ده چي غلام جيلاني پيښوري د هيوز تر نظر لاندي کاپي ځني اخيستې وه او که هغه نسخه چي د مولوي محمدشير ګل کاموي په قلم په ۱۳۲۴ ش کال کاپي سوې وه. د دې موضوع د سپينېدلو په نيامت ما "فهرست نسخ خطی پشتو آرشيف ملي افغانستان" (چاپ ۱۳۶۵ش)، وکوت او راته څرګنده سوه چي د ملي آرشيف نسخه د ۱۳۲۴هـ ش کال کاپي سوې نسخه ده. په دغه فهرست کي د "مولوي محمدشير ګل کاموي" نوم نسته او د نسخې کاتب " نامعلوم" بلل سوی دئ. دا چي د ښاغلي خدمتګار صاحب له خولې د فتح محمدخان خټک د دغي نسخې په باب ويل سوي دي چي "څه موده وروسته دغه نسخه په ۱۳۲۵هـ ش کال پښتو ټولنې ته راوړل شوی"، يو کمزوری روايت دئ او که سهي هم وي نو دا خبره واضح سوې نه ده چي دا نسخه نو بيا څه سوه؟ او اوس کوم ځای خوندي ده او که ورکه ده؟

متنپوهانو چي د نسخو د تفصيلي معرفۍ پر اړتيا زور اچولی دئ،

سبب ئې دا دئ چي ګونګ معلومات نورو څېړونکو ته سر ګرداني پېښوي. لکه ما ته چي ئې پېښه کړه او مجبور سوم چي هم د بریټیش موزیم اصلي کتلاګ وګورم، هم ئې پښتو ژباړه او هم د ملي آرشیف فهرست.

د ملي آرشیف د نسخې په باب ویل سوي دي چي: "د دې نسخې رسم الخط فارسی او په ځینو ځایونو کي پښتو ډوله دی او د املا لیک دود ئې اوسنی او په ځینو نورو برخو کي د خټکو د کورنۍ په شان دی". د لیک په انواعو کي ما د (فارسی) او (پښتو) ډولونه بل ځای نه دي لوستي. له فارسي څخه ئې ښايي مطلب (نستعلیق) او له پښتو څخه ممکن (نسخ) لیک وي. د نسخې د لیکدود پېژندني له پاره دغه څرګندوني کافي نه دي.

د مایکروفیلم په باب ئې کښلي دي چي: "د ادبیاتو پوهنځي د انګلستان د لندن د بریټیش موزیم څخه راغوښتلی و...." (ش – مخ) خو دا فیلم مرتب ته هغه وخت په لاس ورغلی وو، چي "د دیوان د کار څخه خلاص شوی و" او زیاته کړې ئې ده چي: "... څرنګه چي په میکروفیلم کي د احمدشاه بابا، کاظم خان شیدا او کامګارخټک اشعار یو ځای فوټوکاپي شوي وو نو ځکه بیخي ګډوډ او بې ترتیبه و". له دغه شان څرګندونو څخه پر متن باندي د ډاډ اندازه کمېږي او ځوک نه سی ویلای چي متن به د شاعر خپله ژبه څومره تمثیل کړې وي.

تر سریزو وروسته د دېوان متن شروع سوی دئ چي ټول مخونه ئې ۱۸۹ دي. ورپسې لغتنامه راغلې ده (۱۱مخه) او په پای کي څلورمخه سمون لیک ورلوېدلی دئ. د متن توري سم نه دي لګېدلي او مرتب خپل عذر د کتاب په پای کي غوښتی دئ. د تورو ناسم لګېدلو ځای ځای متن له لوستلوایستلی دئ او لوستونکی مجبور دئ چي له اټکله کار واخلي.

په متن کي د پېښور چاپ اوږده اوږده لمنلیکونه بې ضرورته رانقل سوي دي. دغو حواشیو ته باید یوه اشاره قدر سوې وای. متنپوهان د هغو

شارحینو د شرحو رانقلول لازم ګڼي چي متن له هغو پر ته د پوهېدلو نه وي.
د متن ناقدین بې ضرورته اوږدې حاشیې که څه هم د موضوع د ښه ترا پوهېدلو په مقصد وي، نه خوښوي.

نسخه بدیلونه زیاتره ګونګ او لنډ دي. په نسخه بدیلونو کي که د اختلافي توري یا تورو اړوند کلمات هم ملګري سي، د متن په لوستلو کي ډېره مرسته کوي.

د کامګارخټک دېوان خطي نسخې محدودي دي او د کابل دوهم چاپ یوه غنیمت اضافه ده خو که پر متن باندي د اعتماد خبره رامنځ ته سي نو ما ته داسي ښکاري چي د کامګارخټک د کابل چاپ مأخذ ټول د نقل کاپۍ دي. تر دې چاپ د پېښور چاپ متن که څه هم نیمګړی دئ، باید د ډېر ډاډ وړ وګڼل سي، په دې شرط که په دقت رانقل سوی وي، ځکه په مستقیمه توګه له هغې زړې نسخې څخه ترتیب سوی دئ چي د کامګار خټک تر مړیني شپږ ویشت کاله وروسته خطاطي سوې ده.

که د کومي بلي خطي نسخې تر پیداکېدلو دمخه دا دېوان بل وار چاپېږي،زما په فکر باید د پېښور چاپ د اصل په توګه وټاکل سي.

۲۷-د رحمت داوي لیلی و مجنون:

د رحمت داوي د شاعرۍ د اوج زمانه د سدوزي تېمورشاه (۱۷۷۲ – ۱۷۹۲ع) د پاچهۍ دوره ده او ژوند ئې تر ۱۲۱۰هـ ق =۱۷۹۵ع پوري یقیني دئ په دغه کال ئې د لیلی و مجنون کیسه په پښتو مثنوي کي ترجمه کړې ده. دی د پښتو شعر پنډ دېوان لري چي وایي نیمګړی متن ئې په ۱۹۸۰ع کال په پېښور کي چاپ سوی دئ (د پښتو ادبیاتو تاریخ – لرغوني او منځنۍ دورې – ۱۹۱مخ). د رحمت داوي په قلم د لیلی و مجنون منظومه کیسه د نظامي ګنجوي لیلی و مجنون ترجمه ده. د دې مثنوي د یوې خطي

نسخې افسيټ چاپ په ۱۳۶۰ش =۱۹۸۱ع کال په کابل کې د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز د فولکلور مديريت له خوا خپور سوی دئ. د کتاب په سر کې د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز د هغه وخت رئيس څېړنوال دکتور سيدال شاه پولاد په دريو مخو کې ئې د دغه اثر پر محتوی او د هغه د چاپ پر اهميت لنډې خبرې کړې دي. په دغو خبرو کې ئې "ځوان ليکوال څېړنيار مصطفی نژدې ته د دې مثمر کار د سر ته رسولو په باب خپل صميمانه تبريکات" وړاندې کړې دي. ګويا د دغه متن د ترتيبولو کار د همده له خوا سر ته رسېدلی دئ. وروسته "د ليلی او مجنون د مينې جوله په ادب کې" تر سرليک لاندې تفصيلي بيان (۳۳مخه) د څېړونکي عبدالهادي هاند په قلم او تر هغه وروسته د "رحمت داوی څوک ؤ؟" تر عنوان لاندې (۴۴مخه) ليکنه راغلې ده چې په هغې کې د شاعر پر ژوند او شعر او دغه راز د قلمي نسخې پر ځانګړتياوو باندې اوږدې خبرې سوې دي. دغې برخې ته د چا نوم نه دئ ليکل سوی او د ليکنې له سياق څخه داسې ښکاري چې که ټوله نه وي، نو زياته برخه ئې د عبدالهادي هاند په قلم کښل سوې ده خو د کتاب پر لومړي مخ باندې د سريزې ليکوالان مصطفی نژدې او عبدالهادي هاند بلل سوي دي او وايي چې د اهتمام چارې ئې روزيګل هنرمل سر ته رسولې دي.

تر سريزو وروسته د قلمي نسخې افسيټ متن له پنځه څلوېښت ميناتورونو سره چاپ سوی دئ او په پای کې ئې دوه ويشت مخه لغتنامه وراچولې ده.

دا چې ولې ئې دغه متن په افسيټ ډول چاپ کړی دئ، دليل ئې د پنځه څلوېښتو ارزښتناکو ميناتورونو خوندي کول راوړی دئ. د ميناتورونو خوندي کول خو رشتيا هم ارزښتمن کار دئ خو په دغسې

بیخونده ډول، بې کیفیته کاغذ او پیکه طباعت سره نه. د دغو میناتورو ارزښت به هغه وخت لا زیات وای چې پر روغني کاغذ او د طباعت په عالي کیفیت سره چاپ سوي وای. د دغه متن بیا چاپ او هغه هم د متني نقد پر اصولو برابر یوه اړتیا ده او زلمیو ته ښایي چې وخت وروباسي. ما ته دغه اوسنی کار، که څه هم له اهمیته ئې انکار نه سي کېدلای، د متنپوهني پر اصولو برابر نه ښکاري.

۲۸-د حاجي جمعه بارکزي دېوان:

حاجي جمعه بارکزی د کندهار د زاړه ماشور د کلي اوسېدونکی پښتو دېوان لرونکی شاعر وو. د ده شاعري پر کندهار باندي د سردار کهندل خان د اول وار واکمنۍ (۱۸۲۹ – ۱۸۳۹ع) په دوران کي د عروج په حال کي وه.

د حاجي جمعه بارکزي دېوان د افغانستان د علومواکاډیمۍ د ژبو او ادبیاتو د علمي او تحقیقي مرکز اړوند د پښتو ټولني د ادبیاتو د لوی مدیریت له خوا په ۱۳۶۰ش =۱۹۸۱ع کال چاپ سوی دئ. د متن د تهیه کولو کار ئې ښاغلي زلمي هیوادمل سر ته رسولی دئ او سریزه و لغتنامه ئې پوهاند عبدالشکور رشاد پر کښلې ده.

د کتاب په سر کي د "حاجي جمعه او د هغه شاعري" تر سرلیک لاندي څېړنه (۹مخه) د پوهاند رشادپه قلم او د نصیر هنر پښتون په خطاطۍ راغلې ده او په هغې کي د حاجي جمعه پر نسب، ټاټوبي، د ژوند زمانه، سلوک، تصلف، ایراد، بې قدري، معما، ادبي صنایع او بیاني ښېګڼې باندي محققانه خبري سوي دي. ورپسې د متن د مرتب ښاغلي زلمي هیوادمل په قلم د دغه دېوان د متن په باب اوږدې خبري (۴۲ مخه د تکملې او استدراک په ګډون) سوي دي او په هغو کي د حاجي جمعه د

دېوان د موندلو، د هغه د شاعرۍ پر فورم او محتوی، د حاجي جمعه په دېوان کي د يوې قصيده وشمي غزلي تر اغېزې لاندي پر پښتو قصصي ادب باندي دوولس مخه څېړنه، د حاجي جمعه پر ادبي شهرت او ادبي لار، د دېوان د خطي نسخې پر ځانګړتياوو او د چاپي نسخې پر لارښود ږغېدلی دئ. تر دغو اوږدو خبرو وروسته د دېوان متن شروع کېږي چي د خطي نسخې پر خلاف ئې د دوو دفترو پر ځای په يوه دفتر کي ترتيب کړی دئ. د خطي نسخې د دوهم دفتر اشعار ئې په متن کي د ستوري په نخښه نښاني کړي دي. ټول متن ۱۵۳مخه نيولي دي او په پای کي ئې لغتنامه (۲۱مخه د دوو مخو خاطرې په ګډون) راغلې ده. لکه وړاندي چي مو هم اشاره ورته کړې ده، دغه لغتنامه د پوهاند رشاد په قلم ليکل سوې ده او په هغې کي د حاجي جمعه په کلام کي د راغلو تصوفي اصطلاحاتو تشريحي معناوي د الفبې په ترتيب بيان سوي دي. لغتنامه هم د نصيرهنر پښتون په لاس خطاطي سوې ده.

د حاجي جمعه بارکزي دغه چاپي دېوان د متنپوهني پر اصولو باندي تر ډېري اندازې برابر خېژي. د متن د مرتب دا خبره چي وايي: "... زه دا ادعا نه لرم چي دا يو کره او له هره حيثه سهي متن دی..." (د سريزي ۳۶مخ) ما ته دا جرئت راکړ چي متن ته په انتقادي نظر وګورم او کله چي مي په دقت وکوت څو داسي ټکي مي پکښې وموندل چی په دوهم چاپ کي ورته پاملرنه په کار ده.

د متن د مرتب په خبرو کي چي په پښتو ادب کي د عاشقانه قصو په باب دوولس مخيزه څېړنه راغلې ده، په خپل ذات کي د ستاينې وړ کار دئ خو د يوه دېوان په سريزه کي د دومره تفصيلي بيان د اړتيا له پاره توجيهي منطق نه سي موندل کېدلای.

د دېوان متن له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې ښايي

د اصل دېوان نقل وي او بله ئې د نقل سوي نسخې نقل دئ. اول نقل ئې د ملا مطلوب په قلم او دا بل نقل ئې د مرحوم محمدګل نوري په لاس ليکل سوی دئ. د دغو نسخو په باب د سريزي تر نهه ويشتم مخ وروسته لازم معلومات ورکول سوي دي او په هغو کي د نسخې اندازه، کاغذ، ليک، املايي ځانګړتيا او نوري ضروري خبری پکښې سته. د نقل په برخه کي ئې ليکلي دي چي: "مرحوم استاد نوري د حاجي جمعه د خطي نسخې د نقل ستونزه هم پر ځان منلې، او دغه ديوان ئې نقل کړی دئ ... د نقل په پيل کی د استاد نوري يو مخيز يادښت هم لري، په هغه کی د حاجی جمعه لنډه سوانح بيان شوي، او د ديوان د خطی نسخی د پيدا کولو په باب يی هم خبرې پکی کړې دي". (د سريزي ۳۳مخ). د مرحوم استاد نوري دغه يادانښت بايد د يوه تاريخي سند په توګه رانقل سوی وای او يا لږ تر لږه ئې د دغي خطي نسخې د پيدا کېدلو جريان د مرحوم نوري له خولې ليکلی وای.

ښاغلي مرتب وايي: "د دغه متن په تصحيح او چاپ ته برابرولو کی د شاعر د خپلی لهجی پوره پوره خيال ساتل شوی دی. دا د متن څېړنی يو عمده اصل دی، چی مصحح او د متن څېړونکی بايد د متن په ژبه کی لاسوهنه و نه کړی ... مګر ما په دغه متن کی په پوره امانتدارۍ تر خپلی وسی پورې د شاعر خپله لهجه او د هغې لهجې ژبنی خصوصيات له پامه نه دي غورځولي". (د سريزي ۳۷مخ). د متن په تصحيح کي رشتيا هم دا کار ډېر مهم دئ او د حاجي جمعه د ديوان مرتب په رشتيا سره د شاعر خپله لهجه تر ډېره ځايه په پام کي نيولې ده. مګر بيا هم په متن کي داسي ځايونه سته چي د شاعر له لهجې سره سم ثبت سوي نه دي او يا ئې په ثبت کي نيمګړتياوي سته. لومړۍ نيمګړتيا دا ده چي د شاعر د لهجې دغه مشخصي ځانګړتياوي په متن کي په بشپړه توګه ښوول سوي نه دي. د

مثال په توګه د شاعر په لهجه کي د اوږدې ياء استعمال د نورو لهجو په پرتله لږ دئ. د دېوان مرتب دغه راز مواردو ته ډېره پاملرنه نه ده کړې. لکه په ۴۴مخ کي "راپورې، تورې خاورې" په ۴۵ مخ کي "چيرې"، په ۴۶ مخ کي "پورې، دې" په ۴۷ مخ کي "بدې" کلمات ټول په اوږده ياء ثبت سوي دي په داسي حال کي چي دغه کلمات د شاعر په لهجه کي په لنډه ياء سره د "راپوري، توري خاوري، چيري، پوري، دي، بدي" په ډول تلفظ کېږي. د "چي، کي، مي" ياګانو ته خو ټکي بيخي ايښوول سوي نه دي. دا کار ښايي د مطبعې پر کارکوونکو باندي حواله سي خو د متونو مصحح ته په کار ده چي متن تر ټايپ وروسته هم په دقت سره وګوري.

په ۳۹مخ کي "نې ازل له ابتدا سته چي وو کله" نيم بيتي کي "له" د شاعر په لهجه کي د "لره" پر ځای کارېږي. دغي ځانګړتيا ته بايد په لمن ليک کي اشاره سوې وای، چي نه ده سوې. د شاعر د لهجې "نې = نه ئې، بې = به ئې، سرې = سره ئې،..." ښه پوره دقت سوی دئ او په لمنليکونو کي اشارې ورته سوي دي. خو په دغو لمنليکونو کي زياتره ليکدودي نيمګړتياوي سته او د "نی = نه ئې" په شکل ئې کښلي دي. دلته بايد "نی" په اوږده ياء ليکل سوی وای. په بې ټکو ياء سره "نی" د نل معنا لري. دغه راز ليکدودي نيمګړتياوي د ان دپاسه دي، چي په دوهم چاپ کي بايد کلکه پاملرنه ورته وسي.

په لغتنامه کي يوازي تصوفي اصطلاحات معنا سوي دي خو په دېوان کي نور حل طلب لغتونه په پېخر سته چي په لغتنامه کي ئې راوړل لازم ول.

مرتب وايي چي پارسي کلام ئې "د ادبي ضعف له امله ... له ديوان څخه وغورځول شو" (۳۸مخ). د پارسي کلام د ادبي کمزورۍ مسئوليت د شاعر پر اوږو پروت دئ. مصحح ته په کار نه ده چي د شاعر له کلام څخه يوازي قوي اشعار غوره او ثبت کړي. د لوی احمدشاه بابا په دېوان کي

پارسي کلام څه، چي پښتو کلام ئې لا هم په پېخر کمزورۍ لري. مګر له دا ټولو کمزوريو سره سره موږ د بابا کلام ټول خوندي کړی دئ. د خوشحال خان ختټک په کلام کي ځيني داسي کلمات کار سوي دي چي زموږ کلتوري نورمونه ئې د کلام بې عفتي بولي. خو د خان د دېوان تصحيح کوونکو کټې متې رااخيستي دي. مصحح ته د چا خبره "نه بند سته، نه زندان". دی د متن رانقل کوونکی دئ. د متن د ښو او بدو مسئول په خپله شاعر دئ.

دا هغه عمده ټکي دي چي د حاجي جمعه د دېوان په دوهم چاپ کي پاملرنه ورته بويه.

۲۹-د حبيب الله دېوان:

حبيب الله د دوولسمي هجري قمري پېړۍ د پای په کلونو کي شاعري کړې ده او مردف پښتو دېوان لري. د دغه دېوان يوه نسخه سته او هغه وارد واره د هندوستان د ټونګ د نوابانو ملکيت وو، چي وروسته ئې د ډيلي موزيم ته يووړل سوه او اوس هورې خوندي ده. دا نسخه د څمکنو د مياعمر رحمة الله عليه (۱۱۹۰ هـ ق = ۱۷۷۶ع مړ) د مشر زوی ميامحمدي صاحبزاده په غوښتنه د ګل محمد پېښوري په کتابت په ۱۱۷۵هـ ق کال خطاطي سوې ده. د دغي نسخې مايکروفيلم د هندوستان پخواني پښتانه جمهور رئيس دوکتور ذاکر حسين افغانستان ته د خپل سفر په ترڅ کي (۱۹۶۶ع کال) پښتو ټولني ته د نورو ډېرو مايکروفيلمونو سره د سوغات په توګه راوړی وو. دا مايکروفيلم تر ۱۳۵۵ش = ۱۹۷۶ع کال پوري بې استفادې پروت وو او په همدې کال د پښتو ټولني د ادبياتو د څانګي غړو څېړنمل محمدعارف غروال او څېړنيار واجد په لاس نقل او چاپ ته تيار سو. دغه نقل په ۱۳۶۰ش = ۱۹۸۱کال د څېړنمل غروال په "سريزه،

سمون" د افغانستان د علومو اکاډمۍ له خوا چاپ سو او لغتنامه ئې هم د ده له خوا ورسره مل سوه. د چاپ سوي دېوان په سر کي د "حبیب الله او د هغه دېوان" په سرلیک سریزه (۱۷مخه) راغلې ده او په هغې کي د شاعر پر ژوند، زمانه، شاعرۍ باندي خبري سوي دي او د خطي نسخې په باب ئې هغومره معلومات ورکړي دي چي ما پورته لنډه اشاره ورته کړې ده. د خطي نسخې د لیکدودي ځانګړتیاوو خبره ئې، چي متنپوهان ئې لازمي ګڼي، نه ده کړې چي باید په پټه خوله تر تېر سوي نه وای. تر دغي سریزي وروسته متن شروع کېږي چي له اتلسم مخ څخه پیل او پای ئې ۱۷۴یم مخ ته رسېږي. په متن کي غزلي، متفرقات (رباعۍ، مخمسونه او الفنامه) سته. تر متن وروسته ئې په درو مخونو کي "د غزلونو په ترتیب خاص نومونه" راوړي دي او بیا ئې ویی پانګه (پنځه مخه) ورسره نښلولې ده. په ویی پانګه کي ئې لغتونه د غزلو د نومرو پر اساس اوډلي او معنا کړي دي.

د متن ناسم ځایونه ئې سم کړي دي او په لمنلیکونو کي ئې اشارې ورته لیکلي دي. ځیني کلمات چي ئې د شعري وزن د پوره کولو په نیامت پر زیات کړي دي، هغه ئې هم په حاشیو کي ښوولي دي. دغه راز اضافي کلمات معمولاً په قوسینو کي راوړل کېږي او د حاشیو لیکلو ضرورت ئې نه وي. خو د حاشیو لیکلو شکل ئې هم متنپوهان نه کړي. د متن د لمنلیکونو عددونه ځای ځای سم نه دي راغلي. لکه په شلم مخ کي چي دوهمي حاشیې ته هم (۱) لیکل سوی دئ، په پنځه ویشتم مخ کي یوه حاشیه ده خو په متن کي دوه ځایه ښوول سوې ده، په شپږویشتم مخ کي دواړو حاشیو ته (۱) لیکل سوی دئ،... دغه راز موارد چاپي تېروتني دي او د سمون لیک لیکل ورته بویه. د حبیب الله دېوان سمون لیک نه لري. ځیني ځایونه چي د لوستلو نه ول، هغو ته ئې په لمنلیکونو کي اشارې کړي دي.

ما چي دغه ځایونه وکتل یو څه مي نوک په جګېدلی او هغه په دې ډول:

– په ۲۲مخ کي د حضرت علي کرم الله وجهه د منقبت د یوه بیت د دوهم نیم بیتي په لوستلو کي مرتب ته ستونزي پېښي سوي دي او کټ مټ ئې لیکلي دئ. بیت داسي دئ:

ډیر د ده کارونه وو له عقله راوتلي

ښه مو دي راوړي پروي د لام ملا

په دغه بیت (پروي) د خطي نسخو د تعامل له مخي (په روي) هم لوستل کېدلای سي او(په رَوِي) هم. ما ته د دوهم نیم بیتي سم شکل داسي ایسي:

"ښه مو دي راوړي په رَوِي د لام و لا"

درانه لوستونکي پوهېږي چي "رَوِي" د قافيې اصلي توري ته ويل کېږي چي د قافيې رکن هم ورته وايي. علامه رشاد رحمة اله علیه په خپل یوه فارسي شعر کي چي"بر کفن دزد کهنه صد رحمت" ئې سرلیک دئ، د "کفن دزد" د شیطان صفته زوی په باب لیکي:

پســـــری داشت تربیت دیــده

گـــــــوی تلبـیس از پدر برده

دشمن صدق و خصم راست روی

در پســـا وند مَــــکر حرف رَوِی

په وروستي نیم بیتي کي د علامه مرحوم مراد دا دئ چي د کفن کښ زوی له "مکر" او فرېب سره داسي تړلی او نه بېلېدونکی وو، لکه (روي) توري چي د قافيې له کلمې سره حتمي وي.

د حبیب الله په پورتني شعر کي شاعر زماپه خیال هغه فارسي بیت ته اشاره کوي چي د څلرم خلیفه په باب ویل سوي دئ:

شاه مردان شیر یزدان قوت پروردگار

لافتي اِلاّ علـي لاسیف اِلاّ ذوالــفقار

د دغه بیت مفهوم پښتو دېوان لرونکي شاعر یونس په یوه پارسي غزل کي داسي راوړی دئ:

سیف النظر که همچو تو ئی در جهان کجاست
نه هـــــر فتاعـلي است، نه هر تیغ ذو الفـقار
(دېوان ۷۸مخ، چاپ ۱۳۵۶ش)

د حبیب الله په بیت کي له "لام ولا" څخه به د شاعر مطلب د دغه فارسي بیت (لا، لا) وي چي په نیم بیتي کي د (رَوِي) کار ورکولای سي او بې دې تورو شعر هم د معنا او هم د وزن له مخي نیمګړی کېږي. (المعني في البطن الشاعر).

- په ۲۷ مخ کي د یوې غزلي مقطع داسي ثبت ده:

چي فریاد حبیب الله کا ستا په مینه
روغ عالم ورته نعره کا مهـیرک بلا

دوهم نیم بیتي ته ئې په لمنلیک کي کښلي دي: " کټ مټ ولیکل شو".

د دوهم نیم بیتي سم شکل داسي دئ:

"روغ عالم ورته نعره کا، مرګ، بلا"

"مرګ، بلا" د نفرت او نفي کلمات دي چي پښتانه ئې په ورځنیو محاورو کي کاروي. ښځمني چي اولاد ته په قهر سي، ورته وايي:

"مرګ، بلا! څه چیغي دي شروع کړي دي".

شاعر وايي چي که زه ستا په مینه فریاد وکړم، ټول عالَم راته وايي چي "مرګ،بلا"، خوله دي پټه که (کړه).

- په ۲۸ مخ کي یو بیت داسي دئ:

د غم و له به یې نهل وي په زړه کي
بې غم کله وي غمخوار د دې دنیا

لومړي نیم بیتي ته ئې "کټ مټ ولیکل شو" حاشیه کښلې ده. زما په خیال سم شکل ئې داسې دئ:

"د غم وله بې نهال وي په زړه کي"

یا

"د غم و له بې نهاله وي په زړه کي"

"وله" دلته د هغي ونې په معنا راغلې ده چې په فارسي ژبه کي "بید" ورته وايي.

- په پنځوسم مخ کي:

ستا د غم او ښې مې تل په مخ بهیږي
مــارش مې د ژوند شـــو دفـــتر تر

وایي دوهم نیم بیتي "کټ مټ ولیکل شو".

سم شکل ئې داسې دئ:

"په بارش مي ئې د ژوند شو دفتر، تر"

د نیم بیتي "مې" د "مي ئې" مخفف دئ.

- په یو پنځوسم مخ کي دا بیت:

د دلبرو همراهي به مي مـدام کــړه
که مې نه وای په خاطر د افشر، شر

دوهم نیم بیتي ئې ناسم ګڼلی دئ او لیکلي ئې دي چې "کټ مټ ولیکل شو". سمه بڼه به ئې داسې وي:

"که مې نه وای په خاطر د اشر، شر"

شاعر وايي ما غوښتل چې هر وخت له دلبرو سره همراه او ملګری واوسم. خو په (اشر) یا (ملګرتیا) کي تل (شر) پېښېږي، که مي دغه حقیقت په خاطر کي نه وای، تل به له دلبرانو سره مل وای.

- په ۷۴ مخ کي:

جوړ گورجي ټټو د سراي يم لگېدلي
چي له ځمكي بې خبره شهسوار كړم

اول نيم بيتي ته ئې په حاشيه كي ليكلي دي چي په اصل كي "جوړ كرهي (ټټو)" ليكل شوي دئ. مرتب د (كرهي) په لوستلو كي ستونزه پيدا كړې ده او پر ځاي ئې له ځانه څخه "گرجي" صفت وراچولی دئ.

د نيم بيتي اصلي او سم شكل داسي دئ:

"جوړ كرهي ټټو د سراي يم لگېدلي"

له "كرهي" څخه مراد "كراهي" دئ يعني هغه ټټو چي خښتن ئې نورو ته په كراهيه وركوي. پخوا به ځينو خلكو د كراهيې په نيامت ټټوگان (خره) په سرايو (كاروانسرايو) كي ساتل. دا خر چي به چا كراهيه كړ، بار به ئې تر مزله په ورساوه، نور به ئې بيرته خاوند ته تسليم كړ. دا خره (خرونه) به په هفتو هفتو له يوه لاسه بل لاس ته كېدل او ځل به پر پروت وو. آخر به ئې د گېډې هغه ځايونه چي تانگ به پر تړلی وو، ولگېدل يعني زخم به سول. د كراهيې خرو به د دغو زخمو له اسيته منډه نه سوای كولای.

شاعر د دغه غزل په هر بيت كي د ځان مذمت او خوارئ بيانوي. دی وايي چي لكه د كاروانسرای د كراهيې ټټو په شان مي بدن لگېدلی دئ، زخمي يم او تر شهسوارانو لاندي داسي نه سم ځغستلای چي هغه دي نوره مځكه وليدلای سي.

– په ۹۷ مخ كي هم د يوه بيت دوهم نيم بيتي ته "كټ مټ وليكل شو" حاشيه راوړل سوې ده. بيت داسي دئ:

د عالـــمو انبوهي وه، په لـــوري ئې خـــوښي وه
د هر چا په لمښيو ماسي وه، آه ارمان دي كندهاره

دا شعر د كندهار په توصيف كي ويل سوی دئ. د دوهم نيم بيتي سم

شکل داسي دئ:

"د هر چا په پښو ماسي وه، آه ارمان دي کندهاره"

شاعر وايي په کندهار کي ډېرخلک ول، هر لور ته خوښه خوشالي وه، هر چا (ماسۍ) په پښو کړي وې، ...

(ماسۍ) د څرمنو يو راز جراب وشمه توکي دي چي ماړه او هستمن خلک ئې د ژمي په موسم کي اغوندي او بيا سربېره بوټونه پر په پښو کوي. د نېستمنو خلکو خو پښې لڅي (لوڅي) وي، دی وايي چي د کندهار خلک دومره ماړه ول چي هر چا له بوټو سره (ماسۍ) هم اغوستلې.

- په ۱۷۴مخ کي دوو نيم بيتيو ته "کټ مټ وليکل شو" حاشيې راغلي دي.

"ته که د ازل په قسمت راضي شې په چشمان"

د دغه شعر ټولي مصرعوي د يارلس سېلابه دي او دا نيم بيتی څورلس دئ چي په لږ تصرف ئې يوه هجا کمېدلای سي.

"ته که په ازل قسمت راضي شې په چشمان"

د همدې شعر بل نيم بيتی چي سم نه دئ لوستل سوی، دا دئ:

"زه به راحتگي و ستا سورټ ته رسوم"

سم لوستنگ ئې داسي دئ:

" زه به راحتگي ستا و صورت ته رسومه"

(ديارلس سېلابه)

دا هغه ځايونه ول چي په راتلونکي چاپ کي بايد په سم شکل سره وليکل سي.

د حبيب الله په دېوان کي ځيني لغتونه په حاشيه کي معنا سوي دي او په ويي پانگه کي ئې مکرر راوړي دي لکه: ۳۰مخ، ۳۵مخ.

د لمنليکونو عددونه ځای ځای ناسم دي لکه: ۲۰مخ، ۲۵مخ،

۲۶مخ،...

چاپي غلطۍ هم لري.

په ويی پانګه کي ئې هر لغت ته د اړوندي غزلي نمبر ليکلی دئ خو ځای ځای په نمبرو کي لاندي باندي سته. لکه (ارهنده) لغت چي په ۸۲يمه غزله کي دئ، په ويی پانګه کي ئې ۸۴ ورته کښلي دي ... دا رنګه نمونې نوري هم سته.

په پای کي به د دې خبري کول حتمي وي چي له يوې واحدي نسخې څخه، چي هغه بيا اصل نسخه نه وي او مايکروفيلم ئې وي، تر دې زيات دقيق متن نه سي تهيه کېدلای. مرتب خپل نهايي کوښښ کړی دئ او د پښتو ادب پر زېرمه ئې يو غوره دېوان ور زيات کړی دئ.

۳۰ - تذکرة الاولياء:

د تذکرة الاولياء په نامه د کوم کتاب څو پاڼي دي چي ليکونکی ئې سليمان ماکو دئ. دغه څو پاڼي د پوهاند عبدالحي حبيبي له سريزي او نښلونو سره د امير کروړ سوري د دوولس سوه پنځوسم تلين په مناسبت د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز له خواپه ۱۳۶۱ش = ۱۹۸۲ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوي دي. د سريزي او نښلونو په ګډون ئې د پاڼو شمېر د اصلي پاڼو له عکسي چاپ پرته ۳۶ دئ.

په سر کي د علامه عبدالحي حبيبي په قلم دوه مخه ليکنه راغلې ده چي په هغې کي د دغو پاڼو د موندلو او نشرولو جريان، د ليکونکي پېژندنه او د دغو پاڼو پر اهميت لنډې خبري سوي دي. ورپسې سريزه (۱۸مخه) راځي او په هغې کي د پخوانيو اريايانو پر ادبي منظوماتو، د سليمان ماکو پر ژوند او زمانه، د ده د ادبي کار پر اهميت، د تذکرة الاولياء د ليکني پر ژبنيو

ځانګړتیاوو او د دغو څو پاڼو پر اهمیت محققانه بحث سوی دئ. تر سریزي وروسته متن (۴مخه) بیا تعلیقات (۱۳مخه) او د هغه په تعقیب د دغو پاڼو عکسي چاپ راغلی دئ. په تعلیقاتو کي د متن پر راغلو اشخاصو باندي رڼاغېدلې دئ.

دا متن او د هغه اصل (عکسي) چاپ د لیکدود له مخي توپیر لري. یو توپیر خو ئې دا دئ چي د متن عبارت اوسنۍ املاء ته رااوښتی دئ او بل دا چي په اصل کي راغلي مرستندوي فعلونه "شو، شي، ..." دي خو په متن کي هغه (سو، سي، ...) سوي دي. د دې تصرف دلیل به ښايي دا وي چي متن د لیکوال (سلیمان ماکو) په خپله لهجه ثبت سوی دئ.

د دې څو پاڼو ادبي اهمیت خورا ستر دئ ځکه موږ ته د اوومي هجري پېړۍ د پښتو نثر نمونه په لاس راکوي. د دې پاڼو تر موندلو وړاندي موږ د یوازي د روښاني ادبیاتو بیلګې درلودې چي په لسمه هجري پېړۍ کي ایجاد سوي دي.

۳۱ - د عبدالحمید مومند دېوان:

د عبدالحمید مومند دېوان ښاغلي زلمي هیوادمل د علمي پروژې په توګه برابر کړي دئ او د هغه په ترتیب کي ئې له ۲۴خطي او چاپي نسخو څخه کار اخیستی دئ.

د دېوان په سر کي "د دیپارتمنت د مدیر نظر" په دوو مخو کي راغلی دئ او کلیشه یي خبري پکښې سوي دي. وروسته د "عبدالحمید مومند او د هغه دېوان" تر غټ سرلیک لاندي د یوې غټي رسالې په اندازه اوږده څېړنه (۱۳۷مخه) راغلې ده او په هغې کي د حمید مومند پر پېژندنه، ادبي شهرت، ادبي لار، ادبي پلویان، د حمید پر شاعرۍ، د دېوان پر خصایصو او د اشعارو پر ترجمو، د حمید پر آثارو او تالیفاتو او په پای کي د حمید د

دېوان پر همدغه متن باندي محققانه خبري سوي دي. تر دغي رساله وشمي سريزي وروسته د دېوان متن شروع کېږي چي ۴۱۱مخه ئې نيولي دي. ورپسې لغتنامه راځي (۱۲مخه)، بيا د ماخذونو ليست (۱۸مخه) او په پای کي سمون ليک. زما مخ ته چي همدا اوس (د ۲۰۱۱ع کال د نومبر شلمه) د دغه دېوان کومه نسخه پرته ده، پر څلور سوه څلور څلوېښتم مخ پای ته رسېدلې ده او سودا راولوېدله چي نه ګانه د پای څو پاڼي به ئې کنډو وي. خو چي پوښتنه مي وکړه، نوري نسخې هم سته چي پر ۴۴۴ مخ پای ته رسېدلي دي (د ګران روهيال په حواله).

له ۲۴ نسخو او مايکروفيلمو څخه د يوه متن برابرول خورا شاقه کار دئ او مرتب پر دغه کار باندي د يو لړ اوږدو وقفو په ګډون اووه کاله لګولي دي. د متن له پاره د اصل په توګه د لاهور چاپ يوه نسخه ټاکلې ده[1]. ښاغلي مرتب خو دغه نسخه د متنپوهني له اصولو او اړتياوو سره سم په تفصيلي توګه معرفي کړې نه ده يوازي ئې دومره ليکلي دي چي "ما دغه ديوان له لاهوري چاپ نه که څه هم غلط و د پاړکو د ډېروالي او بشپړتوب له امله نقل کړ" (۹۲مخ)، خو زما په خيال دا چاپي نسخه به غالباً هغه نسخه وي چي د ملاعبدالغفار هوتک کندهاري له خوا په ۱۳۳۱هـ ق کال په لاهور کي چاپ سوې ده او ښاغلي مرتب ئې په ۹۱ مخ کي يادونه کړې ده. د اصل نسخې تفصيلي نه معرفي کول د دغه انتقادي متن په نيمګړتياوو کي راتلای سي. د دېوان د انتقادي متن د هر مخ په پای کي ئې تفصيلي نسخه بديلونه راوړي دي، د متن د اصل نسخې غلطۍ ئې تصحيح کړي دي او وايي چي: " ... په لږو مواردو کي مي د اصل غلط شکلونه په لمنليکونو کي هم راوړي دي" (د سريزي ۱۱۷مخ). زما په فکر که ئې ټول غلط موارد په

---

[1] وګ: د سريزي ۹۲مخ او ۱۱۴مخ.

حاشیو کي راوړي واى، تر ښو به لا ښه واى.

د دغه متن په باب به زه د متن د ترتیبوونکي خپل قضاوت رانقل کړم ځکه که ما په خپله هم د دغه انتقادي متن په باب نقد لیکلاى، همدې ټکو ته به مي اشاره کړې واى.

ښاغلي مرتب په خپله سریزه کي د دغه انتقاد د ښېګڼو پر څنګ د هغه نواقص هم بیان کړي دي (وګ: د سریزي ۱۱۸مخ) چي عمده ټکي ئې دا دي:

– د متن له پاره چي کومه نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده، د دې نه وه چي د اصل له پاره دي انتخاب سوې واى. د هغې پر ځاى که د پوهاند دکتر جاوید نسخه چي هم قدیمه نسخه ده او هم د باور وړ، د اصل په توګه غوره سوې واى او بیا به له نورو چاپي او خطي نسخو سره مقابله سوې واى.

– په متن کي ځیني غزلي رانقل سوي دي چي حمید مومند ته د هغو نسبت نوره څېړنه غواړي.

– د دیوان ترتیب او تردیف ته هم ګوته نیول کېدلاى سي.

ښاغلي مرتب په خپل یوه بل اثر کي چي "د متن څېړني میتودولوژي" نومېږي (چاپ ۱۳۶۹ش)، د انتقادي متن د تهیه کولو پر وخت د اصل په توګه د کومي نسخې د ټاکلو پرنسیبونه بیانوي او د هغو په ترڅ کي د حمید مومند د دغه انتقادي متن په باب لیکي چي: "... د عبدالحمید مومند د دیوان هغه متن چي د څلیریشتو نسخو له مخي ما خپله تهیه کړي دي، لوړ پرنسیبونه مي په پام کي نه دي نیولي، متن مي د اصل په توګه د یوې مغلوطي چاپي نسخي له مخي رانقل کړي دي، او بیا مي له نورو چاپي او خطي نسخو سره مقابله کړي دي، ..." (وګ: د هماغه اثر ۳۸مخ).

زه د حمید مومند د دېوان دغه متن له پورته یادو سوو نیمګړتیاوو او

يو شمېر نورو کوچنيو چاپي تېروتنو سره سره د بشپړ اعتماد وړ متن بولم.

۳۲ - د سکندر شمايلنامه او پندنامه:

دا دوې "نامې" د خوشحال خټک د زوی سکندر خان خټک دي چې د ښاغلي زلمي هيوادمل له "سمون، سريزي، نښلونو او لمنو" سره د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو مرکز له خوا په ۱۳۶۴ش = ۱۹۸۵ع کال د پنځو سوو ټوکو په تېراژ د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوي دي. عين متن تر دې وړاندي کابل مجلې د اشرف خان هجري (۱۶۳۴ - ۱۶۹۴ع) د بين المللي سيمينار په وياړ خپور کړی دئ.

د رسالې په سر کي د کابل مجلې د مسئول نورمحمد سهيم په قلم دوه مخه "مخکيني خبري"، وروسته د "سرې" په عنوان دوه مخه بيان د پوهاند ميرحسين شاه په قلم، بيا د "احقرالعبادز، هـ" په قلم دوه مخه "د سر خبرې"، ورپسې اتلس مخه سريزه راغلې ده. په سريزه کي د سکندر خان خټک پر ژوند او مؤلفاتو خبري سوي دي. له شپږويشتم مخ څخه د شمايل نامې متن شروع سوی او پر ۳۴مخ ختم سوی دئ. بيا د پندنامې متن شروع کېږي او پر څلوېښتم مخ پای ته رسېږي. تر متن وروسته نهه مخه تعليقات راغلي دي چې په هغو کي د دغي متني رسالې پر ماخذو او پښتو شمايلنامو باندي تفصيلي بحث سوی دئ. تر تعليقاتو وروسته په شپږو مخونو کي د هغو ماخذونو فهرست راغلی دئ چې د سريزي او تعليقاتو په کښلو کي استفاده ورڅخه سوې ده. د رسالې ټول مخونه ۵۵ دي او رساله پروفيسور تقويم الحق کاکاخېل ته اهداء سوې ده.

د رسالې ترتيبوونکی ښاغلي زلمي هيوادمل دئ چې په دغه وخت کي ئې د تواضع او شکسته نفسۍ له اسيته له نامه سره "احقرالعباد" کيښ.

داسي ښکاري چې د سکندرنامې او پندنامې مستقل چاپ دي په

عجله سر ته رسېدلی وي، ځکه رساله سره له دې چې د هر مخ په پای کې مسلسله نومره لري خو د پاڼې پر سر د کابل مجلې نوم او د مربوطه مخ نومره هم ورباندې پاته سوې ده. د رسالې د دوهم مخ په کښته برخه (۲) او پر تندي باندې (۶۰) لیکل سوي دي او په دې ترتیب د رسالې د پای مخ په لاندنۍ برخه کې (۵۵) او پر پاسنۍ برخه باندې (۱۱۳) نومره لري.

د عجلې نښانې ئې له دې څخه هم ښکاري چې د کابل مجلې په چاپ کې ئې د راغلو تېروتنو د سمولو هڅه هم نه ده کړې او هماغسې ئې ناسمې پرې ایښې دي.

د رسالې د دواړو "نامو" متن ته خطي نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده. دا نسخه سکندرخان خټک د دېوان یوه نسخه وه چې مرتب ته ئې د مطالعې موقع په ۱۳۵۶ش کال میسره سوې وه. په دغه دېوان کې د شمایلنامې او پندنامې بشپړ متنونه خوندي ول او مرتب د ځان له پاره کاپي کړي، بیا ئې له چاپي دېوان سره مقابله کړي او اختلافونه هم ضبط کړي ول.

د اصل نسخې په باب مرتب د سریزې په اتلسم مخ کې تفصیلي بیان سته او نسخه ئې له ټول کم و کیف سره راپېژندلې ده.

د متن ګران لغتونه په حاشیو کې معنا سوي دي. په متن کې د یاګانو مراعات کورټ نه دئ سوی. دا د افغانستان د دولتي نشراتو عمومي ستونزه ده چې د توجیه له پاره به ئې دلایل وي خو د برئت له پاره ئې کافي نه دي.

اوس به پر هغو مواردو باندې وړغېږم چې په بل چاپ کې باید توجه ورته وسي.

الف – چاپي غلطۍ:

د ۱۲مخ په شلمه حاشیه کې د لام ابجدي ارزښت (۳۰۰) ښوول سوی

دئ چي باید (۳۰) لیکل سوی وای.

د ۱۶مخ شپږ دېرشمه حاشیه باید اووه دېرشمه او اووه دېرشمه باید شپږ دېرشمه سي.

د ۲۵مخ پنځه پنځوسمه حاشیه درې لیکي (کرښي) ده. دوهمه لیکه باید تر دریمي لیکي وروسته ولیکل سي.

د ۲۹مخ د شلمي حاشیې په وروستۍ جمله کي باید د (رکاز) کلمه په (رکاب) سره سمه سي. اولنو په خطي نسخو کي د پاڼو پر سر عدد نه کیښی او د هر مخ په پای کي به ئې د پاڼي په کیڼ کونج کي د راتلونکي مخ د لومړۍ لیکي د سر توری کیښی. دغه توري ئې (رکاب) باله.

د ۳۷مخ د دوهم بیت دوهم نیم بیتي باید "تر صحبته نشته بده بده بده" ولیکل سي. په متن کي "تر صحبت نشته بده بده" دئ چي وزن ئې درې هجاوي کم دئ. د دغه مخ په ۵۲مه حاشیه کي ئې د دغه نیم بیتي په باب د مرحوم استاد کامل حدس رانقل کړی دئ چي بالکل پر ځای دئ خو په متن کي ئې شامل کړی نه دئ. دا کار باید سوی وای.

د ۳۸مخ د نهه پنځوسمي حاشیې په باب ملاحظه که څه هم په چاپي غلطیو کي نه راځي، خو دلته به پر وړغېږم. دغه حاشیه د همدې مخ د دوهم بیت په ارتباط لیکل سوې ده. بیت داسي دئ:

په قهقه چي په عـــالَمو کي خندل شي

زړه ئې و مري په سینه کي نور غافل شي

په نوموړې حاشیه کي وایي چي په چاپي دېوان کي دوهم نیم بیتی داسي دئ:

"زړه ئې و مري په سینه کي ئې اوربل شي"

زما په نظر، د حاشیې ثبت باید په متن کي داخل سوی وای. په متن کي "خندَل" او "غافِل" سره قافیه سوي دي او د قافیې د رَوِي حرکتونه

توپير سره لري. سکندرخان خټک د دې سويې شاعر نه وو، چې دغه راز عيبجنه قافيه دې وتړي. دا کار هرومرو د کاتب يا ناقل تېروتنه ده. د حاشيې "اوربَل" د متن له "خندَل" سره تړل کېدلای سي چې په دې ډول به شاعر هم د قافيوي عيب له الزامه خلاص سي.

نوري وړې وړې چاپي تېروتني هم سته چې هغه د جملې له سياقه څخه لوستونکي سم ويلای سي.

څېړنيز ملاحظات:

۱ – د سکندرخان خټک د مړيني نېټه معلومه نه ده، دونه قدر پوهېږو چې تر ۱۱۱۶هـ ق = ۱۷۰۴ع پوري ژوندی وو. وايي چې د دغه کال د شعبان په مياشت کي ئې دوه زامن مړه سوي او شاعر ئې پر مړينه سوي ساندي ويلي دي. د دغو دوو زامنو نومونه ئې د ارواښاد دوست محمدخان کامل د ليکني په حواله (د دېوان سکندر مقدمه ص ۱۴) "انور خان او منور خان" بللي دي(۱). د هغوی د مړيني په ارتباط ئې د سکندرخان له کلامه څخه دوه ځايه مثالونه هم راوړي دي چې داسي دي:

انور چې ياد کـــــړم ژاړم په کوکي
منګل مي داغ کښېښود د زړه په څوکي
اجل شـــاهين وو، په سکندر راغي
د زړه ئې وويستې د فـــــراق نوکي
(د رسالې ۱۲مخ)

بل ځاي:

(۱) د فراقنامې د تعليقاتو په پنځه دېرشم مخ کي هم د سکندرخان زامن انور او منور بلل سوي دي.

انور منګل لاړل په ښه ځواني
زما ئې خاوري کړه زندګاني
سکندره مخ کړه په ويراني
ژاړه اوس تښته لـه ودانی
(د رسالې ۳۳مخ د چاپي دېوان د ۲۹۹مخ په حواله)

له دې دواړو مثالو څخه خو په وضاحت سره معلومېږي چې د سکندر خان ختېک د دغو دوو ځوانيمرګو زامنو نومونه يو "انور" او بل "منګل" ول. د (منور) نامه څرک خو له دې مثالو څخه نه سي لګېدلای. له امکانه ليري نه ده چې د کامل مرحوم په ليکنه کي دي د "منګل" نوم په سهوه سره په "منور" اوښتی وي.

۲ – د شمايلنامې د پای له خوا دوهم بيت داسي دئ:

که لحد مي شي تورتم په ګناهونه
خدايه ما ته ډيوه بله کړې له هونه
(د رسالې ۳۴مخ)

دې بيت ته ئې د همدې مخ په دوڅلوېښتمه حاشيه کي د استاد دوست محمدخان کامل شرح په دې ډول رانقل کړې ده: "هون عربي کي سپکوالي، سپکاوي او آرام ته وايي او هون ذلت، بي عزتي او خواري ته وايي ... ممکنه ده چې د شاعر مطلب دا وي که زه هر څومره ګنهګار، خوار، ذليل يم سره د دي حالت مي د سرور د محبت د داغ نه چي ته راته په سينه رااوبخښې په ګور کي راته ډيوه چراغ ساز کړه"[1].

د کامل مرحوم تاويلات خو د درناوي وړ دي خو له متن سره سر نه خوري. سبب ئې دا دئ چې شارح "هونه" يو لغت لوستی دئ. په داسي

---

[1] نقل قول کټ مټ رانقل سوي دئ. (هوتک)

حال چې دا يو لغت نه دئ، بلکي "هو" او "نه" دوې بېلې کلمې دي يعني (له "هو" نه)، (له "هو" څخه). شاعر خدای ته التجاه کوي چې د "لحد تورتم" ئې د "هو" په ډېوه روښانه کړې. "هو" د پاک خدای اسم ذات دئ (غياث) د عرفاوو او صوفيانو په نزد په اذکارو کي د "هو" ذِکر تر نورو ټولو اذکارو بهتر دئ. او د شاعر مراد هم همدغه دئ.

۳ – سکندرخان خټک د شمايلنامې مثنوي د اخوند درويزه له شمايل څخه په پښتو نظم ژباړلې ده (وګ: د رسالې ۳۳مخ) او د پندنامې په باب وايي چي دغه مثنوي ئې د خواجه يوسف خزاني (نقشبندي) له پارسي کتابه په پښتو رااړولې ده. د ده خپل بيان داسي دئ:

په يو وقت خواجه يوسف خزاني وه
په بزرګي کي ستاره د يماني وه
په بزرګي په رياضت کي بې همتا وه
خپل احوال ئې پټاوه مرتاض دانا وه
خُفيه ذکر ئې کاوه نقشبندي وه
د خداي امر ئې منلي په تندي وه
لوي کتاب ئې د پندونو دي جوړ کړي
ښه ئې زړه د طالبانو دي موړ کړي
ما دا يو وصيت وکوينښ له دې کتابه
په پارسي وو، په پښتو مي کړ احبابه
(د رسالې ۳۹ – ۴۰ مخونه)

ښاغلي مرتب د تعليقاتو په ۴۳مخ کي کښلي دي چي له ډېر لټون سره سره ئې د "خواجه يوسف خزاني په نامه" د کوم نقشبندي عارف نوم په سترګه سوی نه دئ. يوازي ئې په خزينة الاصفياء کي د "خواجه يوسف همداني" پر نامه سترګي لګېدلي دي خو دی زړه نا زړه دئ او ليکي چي

"نور نو سړي نه شي پوهېداي چي سکندر به د همدغه خواجه يوسف له آثارو څخه خپله پندنامه ترجمه کړې وي او که د بل چا؟[۱]"

زما ذهن ته هم د تعليقاتو تر لوستلو دمخه د خواجه يوسف همداني نوم راغی او فکر مي وکړ چي د سکندرخان خټک مراد به همدغه نقشبندي عارف وي. د پندنامې په متن کي مي د خواجه يوسف له نامه سره د "خزاني" پر لقب باندي د "خزائي" خيال څکه وکړ، چي په دغه نامه يو کلی د رضوي خراسان تربت حيدريه ته نږدې سته او د خواجه يوسف د استوګني او مړيني ځاي (مرو) هم په خراسان کي پرته ده خو د دغه حدس له پاره مي داسي استناد پيدا نه کړ، چي زما ګومان دي په يقين رابدل کړي. دا مسئله نوره څېړنه غواړي او سمدلاسه به پر هغو خبرو باندي يو څه وړغېږم چي ښاغلي مرتب (هيوادمل صاحب) د خواجه يوسف همداني په باب کړي دي او خواجه ئې د خزينة الاصفياء په حواله د "زينة الحيات، منازل السالکين او منازل السائرين" مؤلف بللي دئ (وګ: د تعليقاتو ۴۳مخ).

د خواجه يوسف همداني اثر "زينة الحيات" نه نومېږي، بلکي "رتبة الحيات" ئې نوم دئ. په خزينة الاصفياء کي د دغه نامه ناسم ضبط به د مفتي غلام سرور لاهوري له خوا نه وي پېښ سوی، بلکي د کاتب سهوه به وي خو د نورو تاليفاتو (منازل السالکين او منازل السائرين) نومونه چي ښاغلي هيوادمل هم راوړي دي د مفتي غلام سرور لاهوري خپل بيان دئ خو دی په صراحت سره وايي چي دا نومونه ئې د شيخ نجيب الدين برغش شيرازي د يوه خوب په حواله کښلي دي[۲]!

---

[۱] خزينة الاصفياء د مفتي غلام سرورلاهوري تاليف دئ. م . هـ.

[۲] وګ: خزينة الاصفياء – ۵۲۹ مخ د لاهور چاپ.

ما (هوتک) په "پرتال علوم انساني و اسلامي" کي د علي محمد مؤذني يوه مقاله لوستې ده چي عنوان ئې" مقايسه انديشه های عرفانی خواجه ابو يوسف همدانی و شيخ نجم الدين رازی در کتاب رتبة الحيات و مرصادالعباد" دئ. په دغه مقايسوي څېړنه کي ئې د نورالدين عبدالرحمان جامي د نفحات الانس د ۳۸۲مخ (چاپ موسسه اطلاعات تهران – ۱۳۷۰) په حواله د شيخ نجيب الدين برغش شېرازي د يوه خوب داستان رانقل کړی دئ. په دغه خوب کي ابو يوسف همداني ورته ويلي ول چي منازل السائرين او منازل السالکين هم د ده تاليفات دي. مفتي غلام سرور لاهوري په خزينة الاصفياء کي همدغه د نفحات الانس روايت، بې له دې چي ماخذ دي وښيي، رااخيستی دئ.

په نفحات الانس کي دغه روايت د شيخ نجيب الدين له خولې په دې ډول راغلی دئ: "... وقتی جزوی چند از سخن مشايخ به دست من افتاد. مطالعه کردوم، مرا به غايت خوش آمد. طالب آن مي بودم تا بدانم که آن تصنيف کيست و از کلام وي چيزي ديگر به دست آرم. شبي به خواب ديدم که پيري باشکوه و وقار محاسني سفيد و به غايت نوراني به اندرون خانقاه درآمد و به متوضًا رفت تا وضو سازد و جامه سفيد نيکو پوشيده بود و بر آن جامه به خطي درشت به آب زرآية الکرسي نوشته، چنانکه سر تا پاي جامه راگرفته بود. من درعقب وي برفتم، جامه رابيرون کرد و به من داد. در زير آن، جامه اي سبز پوشيده بود از آن نيکوتر و به همان طريق آية الکرسي برآن نوشته، آن را نيز به من داد و گفت: نگاهدار تا وضو سازم! چون وضو ساخت، گفت: ازين دوجامه يکي را به تو ميدهم، کدام راميخواهي؟ من اختياري نکردم. گفتم: هر چه تو ميخواهي نيک آيد. جامه سبز را در من پوشانيد و سفيد را خود پوشيد. پس گفت: مرا مي شناسي؟ من مصنف آن جزوهايم که طالب وي بودي، ابو يوسف همداني و

آن را رتبة الحياة نام است و مرا ديگر مصنفات است از آن خوبتر مثل منازل السائرين و منازل السَالكين، چون از خواب درآمدم عظيم خُرَم شدم"[۱].

دغه اوږد نقل قول په خزينة الاصفيا، جلداول، ص ۵۲۹ چاپ لاهور کي د کلماتو په لږ توپير سره ټول رانقل سوی دئ او د (رتبة الحياة) پر ځای ئې (زينة الحيات؟) کښلی دئ.

د اولياء الله وو ځيني خوبونه "رؤيای صالحه" بلل سوي دي خو زه نه پوهېږم چي د خوب ليدلو حواله به نو څومره مستنده وي؟

د سکندر خټک د چاپي شمايلنامې او پندنامې ښاغلي مرتب ته به زما په خيال په خزينة الاصفياکي د دغه روايت د "... و ديگر تصنيفات هم مرا هستند ازان خوبتر مثل منازل السالكين و منازل السائرين ..." عبارت له ناسم لوستلو څخه داسي فهمول سوی وي چي گويا منازل السالكين او منازل السائرين هم د خواجه ابو يوسف همداني تاليفات دي؟ په دغه عبارت کي د "مثل" کلمه د مشابهت له پاره راغلې ده او مراد ورڅخه دا دئ چي ابو يوسف همداني په خوب کي ورته ويلي وو چي دی نور تاليفات هم لري چي د موضوع يا اهميت په لحاظ منازل السالكين او منازل السائرين ته ورته دي. خواجه يوسف همداني ته د دغه منسوب منازل السائزين څرک زموږ سره نسته او د رتبة الحيات د مصحح دکترریاحي له خولې: " ... ظاهرا از ميان رفته است" (مقدمه مصحح: ص ۱۷). يو بل منازل السائرين د شيخ الاسلام أبي أسماعيل عبدالله بن محمدالأنصاري الهروي (۳۹۶ – ۴۸۱ه ق) مشهور په خواجه عبدالله انصاري تاليف دئ

[۱] په انټرنيټ کي د نفحات الانس له ۳۳۷مخ څخه اقتباس سو چي "سايت فرهنگی، اجتماعی، خبری تربت جام دات کام" تهيه او ترتيب کړی دئ.

چي په عربي ژبه ئې کښلي دئ[1]. د دغه اثر فارسي شرح هم سته چي مرحوم استاد نفیسي (۱۲۷۴ – ۱۳۵۴ش) ئې د رتبة الحیات د مولف خواجه یوسف همداني لیکنه بولي[2].

رتبة الحیات د خواجه یوسف همداني یوازني اثر دئ چي راپاته دئ. یوازنۍ خطي نسخه ئې د ترکیې په ایاصوفیه کتابتون کي خوندي ده. چاپي متن ئې له همدې نسخې څخه د دکتر محمدامین ریاحي په تصحیح او مقدمه د لومړي ځل له پاره د توس انتشارات له خوا په ۱۳۶۲ش = ۱۹۸۳ع کال د نجم الدین رازي له "رسالة الطیور" سره یو ځای چاپ سوی دئ. په دغه چاپ کي د رتبةالحیات متن له ۲۷مخ څخه پیل سوی او پر ۶۸ مخ پای ته رسېدلی دئ. یوه نسخه ئې د ټورنټو پوهنتون د روبارټس په کتابتون کي په (BP ۱۸۸,۹ Y۸۷) نمبر خوندي ده او ما کتلې ده.

د مؤلف بشپړ نوم ئې خواجه امام ابو یعقوب یوسف بوزنجردي همداني دئ چي په ۴۴۰ یا ۴۴۱هـ ق کال د همدان په بوزنجرد کي زېږېدلی او په ۵۲۵هـ ق کال په "مرو" کي وفات سوی دئ. مزار ئې مرو ته نژدې دئ. خواجه یوسف په طریقت کي نقشبندي وو.

د خواجه یوسف همداني رتبة الحیات چي ما وکوت، داسي څرک مي پکښې و نه موند چي له مخي دي ئې د سکندر خټک پندنامه د هغه ترجمه وبولم. نتیجه دا چي د پندنامې د ماخذ مسئله نوره څېړنه غواړي.

د سکندرخان خټک د شمایل نامې او پندنامې تر بحث لاندي چاپي متن په باب له دغو پورته بیان سوو څېړنیزو ملاحظاتو سره سره، چي په راتلونکي چاپ کي باید په پام کي ونیول سي، نور نو دغه متن د متنپوهني

---

[1] د دغه اثر د دوهم چاپ، طبع قاهره – ۱۳۸۶هـ ق = ۱۹۶۶ع یوه کاپي زما په کتابتون کي سته. م . هـ.

[2] وګ: د رتبة الحیات د مقدمې ۱۷ مخ.

پر اصولو برابر تهیه سوی او متن د پوره اعتماد وړ دئ.

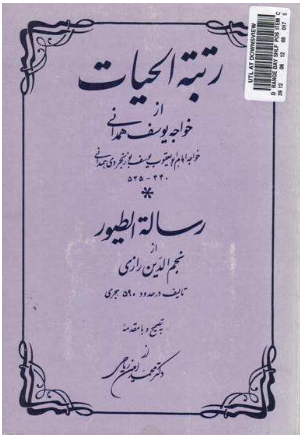

۳۲ - د ملالتاړ دیوان:

ملا لتاړ د هندوستان مېشتو پښتنو شاعرانو څخه دئ چي د شاعرۍ زمانه ئې د دولسمي هجري پېړۍ له پای سره برابره ده او د روهیلکهنډ د لومړي نواب علي محمدخان روهیله (۱۱۶۲هـ ق = ۱۷۴۸ع مړ) د زوی نواب فیض الله خان معاصر وو. په ادبي تاریخو او تذکرو کي د ده نوم د پښتانه شاعر په توګه تر ۱۳۴۳ش = ۱۹۶۴ع کال دمخه نه وو یاد سوی. په دغه کال ارواښاد پوهاند رښتین د ډیلي موزیم د کتلو پر وخت د ده پر دیوان پېښ سو او په همدغه کال ئې په کابل مجله کي یوه مقاله پر وکښله. د دې نسخې مایکروفیلم هم د هندوستان پښتانه جمهور رئیس دوکتور ذاکر حسین افغانستان ته د خپل سفر په ترڅ کي پښتو ټولني ته د سوغات په توګه راوړی وو، چي له بده مرغه د نورو پښتو دیوانو د مایکروفیلمونو په شان ئې تر ډېره وخته پوري چا له مایکروفیلم څخه د استخراج ستونزي ته وخت نه وو ورایستلی. په ۱۳۶۲هـ ش = ۱۹۸۳ع کال چي د سرمحقق مرستیال ښاغلي عبدالرحیم ځدراڼ ته د هندوستان د پایتخت ډیلي د

موزیم د کتلو زمینه مساعده سوه، هورې ئې د دغه مایکروفیلم له اصلي نسخې څخه یو نقل ترتیب او همدا نقل ئې چاپ ته تیار کړ. سریزه، لنملیکونه او لغتنامه ئې ورته ولیکل چي په ۱۳٦۷ش = ۱۹۸۸ع کال د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبیاتو ریاست له خوا د ۲۰۰۰ ټوکو په تېراژ د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سو. د اهتمام کار ئې ننګیالي بڅرکي کړی دئ. د دغه چاپ کومه نسخه چي همدا اوس زما (هوتک) تر کار لاندي ده، د صحافت یو څه ګډوډۍ لري او د سر لومړي څلیرویشت مخه لیکنه ئې چي په دا اوسني ځای کي ورسره مل سوې ده، بېځایه ورلوېدلې ښکاري او باید تر سریزي وروسته راغلې وای. د دېوان په سر کي د "لتاړ د دیوان اجتماعي خواوي" په څلیرویشتو مخو کي څېړل سوي دي، بیا "د ملا لتاړ دیوان" تر سرلیک لاندي د ښاغلي زلمي هیوادمل دوه مخه لیکنه راغلې ده، د هغې په تعقیب بیا تر همدغه مکرر عنوان لاندي دوه مخه نور بیان سته چي دا هم د ښاغلي هیوادمل لیکنه معلومېږي. وروسته د "ملا لتاړ او د هغه دیوان" تر سرلیک لاندي لس مخه سریزه راغلې ده او بیا نو له ۱۴ مخ څخه د دېوان متن پیل سوی دئ او تر ۲۵۲ مخه پوري رسېدلی او پر همدې مخ تمام سوی دئ. تر متن وروسته لغتنامه ده (اووه مخه). لغتنامه ئې د بیتو د نومرې په حواله ترتیب کړې ده. نسخه ئې په نوې بڼه مردف کړې او پر دوو برخو ئې وېشلې ده. غزلیات ئې یوه برخه او متفرقات (مخمسونه او رباعیات) ئې بله برخه ده. بیتونه ئې نومره بندي سوي هم دي. نسخه چاپي غلطۍ لري خو سمون لیک نه لري.

دا متن له واحدي نسخې څخه برابر سوی دئ او تر مطالعې وروسته لوستونکي په دې قانع کېږي چي مرتِّب په ښه پوره دقت سره کار پر کړی دئ. له واحدو نسخو څخه د متونو تهیه کول خورا مشکل کار دئ. خو چاپ ئې، که څه هم نیمګړتیاوي ولري، په خیر تمامېږي. اساسي خیر ئې

دا دئ چي که د حوادثو توپانونه دا واحده نسخه ورسره یوسي نو بیا خو به نه شاعر پاته وي، نه به ئې دېوان. ښاغلي ځدراڼ د دغه مشکل کار په اهمیت پوه دئ او کوم ځایونه چي ئې د حدس و ګومان له مخي سم کړي دي، ډېر ناموجه نه ښکاري. ځای ځای ئې د لتاړ کلام تنقیح کړی هم دئ.

مرتب د سریزي په لسم مخ کي د دېوان خطي نسخه (اصل) معرفي سوې ده او په دغه معرفي کي د نسخې د پاڼو شمېر، په موزیم کي د نسخې نومره، د نسخې د کتابت زمانه او د کاتب نوم او دا چي دا نسخه موزیم ته له کومه ځایه راوړل سوې ده، بیان سوي دي. د نسخې پر لیکدود باندي خبري نه لري.

ما د دې دېوان هغه مخونه یو څه په دقت وکتل، چي لمنلیکونه ورته لیکل سوي ول. په هغو کي مي ځیني ملاحظات وموندل او په دې نیامت ئې دلته راوړم، چي که د دغه دېوان په بل چاپ کي چا پاملرنه ورته وکړه، ګټه به ښایي پر بناء سي. په دې ملاحظاتو کي مي تر چاپي غلطیو ګام اړولی دئ. یوازي مي هغه چاپي غلطۍ رااخیستي دي چي زما په فکر ئې لوستونکي له سیاقه څخه نه سي سمولای.

په (۱۶مخ) کي یو بیت داسي دئ:

ونه لویه له میوې کا

بیا لــــه وني کا پــوا

"پوا" کلمې ته ئې کښلي دي چي په اصل کي "میوه" ده. مرّتِب ته په دغه ځاي کي" مېوه" کلمه راوړل قافیوي عیب ایسېدلی دئ او پر ځاي ئې"پوا" وراچولی دئ چي زه د دې لغت په معنا نه پوهېږم خو دومره رامعلومېږي چي هماغه" مېوه" سمه ده په دې شرط چي "میوا" ئې تلفظ کړو. د هندوستانیو پښتنو په آثارو کي ما ته په الف سره د کلماتو د وروستۍ غیر ملفوظي (هـ) اړول بل ځای هم په نظر راغلي دي. د سپه سالار

نواب حافظ الملک حافظ رحمت خان بړيڅي زوی نواب محبت خان د خپل شهيد پلار د شهادت په تاريخي قطعه کي د "خانه دلې راشه" ماده "خانا دلِ راشا" ثبت کړې ده[1]. په دغه تاريخي ماده کي د "خانه" او "راشه" کلمو پای ته الفونه يوازي د ابجدي قيمت د پوره کولو له اسيته نه دي ورلوېدلي، بلکي په محاوره کي ئې همداسي وينگ عام وو. د ملا لتاړ په کلام کي نور ځايونه هم سته چي د کلماتو د پای "هـ" په الف اليشه سوې ده. په (۱۹مخ) کي "ډېوه" د "ډېوا" په شکل، په (۴۶مخ) کي "مطالعه" د "مطالا" په شکل، په (۱۴۰ مخ) کي "مېنه" د"مېنا" په شکل کارول ټول پر دې خبره باندي دليل کېدلای سي چي د دغو کلماتو تلفظ په همدې ډول رواج درلود، يا لږ تر لږه ملا لتاړ دغه راز تلفظ کول. لتاړ د عامه تلفظ لېوال ښکاري. يو بل ځای ئې "بې رحمي بې د درست عمر فراموش کړم" له عوامي تلفظ سره سم "بې رامې بې د درست عمر فراموش کړم" راوړې ده (۶۳مخ). او په (۱۰۴مخ) کي ئې بهرام د "بارام" په شکل کښلی دئ. د دغو تلفظونو خوندي کول د ژبپوهاند له پاره د څېړني ښه مواد برابرولای سي.

په (۲۰مخ) کي د اصلي نسخې "نندارڅي" په "نندارچي" اړول سوی دئ ، چي بايد نه وای سوی. په (څ) سره د (چ) تلفظ د پښتو د منځنۍ لهجې ځانگړتيا ده. د ملا لتاړ په کلام کي د دغي ځانگړتيا څرک تر هندوستان مېشتو پښتنو پوري اوږدېدلای سي او ژبنۍ اهميت لري.

په (۵۷مخ) کي يو بيت سته چي وايي:

د غفلت شوتهۍ په لاس کي
پرې سيزې د خاطـــــر کور

[1] (وگ: رشاد، عبدالشکور، علامه اکاډميسن پوهاند، حافظ الملک حافظ رحمت خان بړيڅی او د هغه کورنۍ، ۷۷مخ، چاپ ۱۳۸۵ش)

"شونټۍ" ته ئې په حاشیه کي کښلي دي چي" اصل: شوشي".

شونټۍ خو د بیت له معنا سره سر خوري مګر که د (شوشي) کلمه تحقیق سوې وای، د بدلولو اړتیا ئې لیري کېدله. "سسي، سوسي" یو دښتي خړ بې اغزو بوټي دئ چي د اور بلولو پر وخت د "درګیران" کار څني اخیستل کېږي. ظفراللغات او پښتو – پښتو تشریحي قاموس ضبط کړی دئ. ما ته د لتاړ د دیوان د اصلي نسخې"شوشي" همدغه "سوسي، سسي" ایسي چي کاتب د لهجوي شینیت تر اغېزې لاندي مسخه کړی دئ. "سوسي" د معنا په لحاظ کټ مټ د "شونټۍ" په شان لغت دئ.

دا لغت ئې بل ځای هم راوړی دئ:

په ظاهر به سره یو تر بل زاریږي
ګـرزوي د اور ټوټې په اندرون

مرتب په حاشیه کي لیکلي دي چي په اصل نسخه کي د "ټوټې" پر ځاي "شوشي" ثبت دئ. ده ته چي د "شوشي" په پوهېدلو کي مشکل پېښ دئ، دلته ئې پر ځای " ټوټې" راوړی دئ. په دغه بیت کي هم "شوشي" د اور لګولو وسیله معنا ښندي. دغه راز پر حدس باندي ولاړي لاسوهني د متنپوهني پر اصولو نه سمېږي. تر دغه تصرف به بهتره دا وای چي د "شوشي" کلمه ئې په عین شکل په متن کي ثبت کړې وای او په لمنلیک کي ورته کښلي وای چي "کټ مټ ولیکل شوه" یا د دغه لغت معنا راته څرګنده نه سوه، حل غواړي.

د (۵۷مخ) په یوه بل بیت کي هم د "تبۍ توکي" د "تبۍ تورکي" سوی دئ چي پر "توکي" باندي د (ر) زیاتولو ته اړتیا نه وه. د "تبۍ توکي" سمه معنا ورکوي.

د (۶۱ مخ) په څلرم بیت کي د شاعر له خوا کار سوې کلمه "دوران" په "ګردون" الیشه سوې ده چي لازمه نه وه. (دوران) او (ګردون) یو

مفهوم لري. په اصلي نسخه کي کاتب "ددورانه" پر ځاي"ودورانه" ليکلی دئ او له امکانه ليري نه ده چي د سر (دال) دي مرتب ته (واو) ايسېدلی وي. دغه دال به ئې ورسم کړی وای. په خطي نسخو کي د (دال) او (واو) توپير کله کله مشکل وي.

په (۶۲ مخ) کي ئې هم د اصلي نسخې د ثبت سوي "ورندي" پر ځای "اورندي" ضبط کړی دئ، چي لازم نه وو.

په (۹۹ مخ) کي يو بيت دئ:

بينايي ئې د چشمانو ده راکړې
هم په غوږو شنوا د هر گفتاريم

"شنوا" ته ئې په لمنليک کي کښلي دي چي "اصل: شنوينده. په دې صورت کي د نيم بيتي هجا زياتيږي". تر دې به غوره دا وای چي په حاشيه کي ورته کښلي وای: "شينوينده بايد درې ځپې ولوستل شي". په دې صورت کي به په متن کي د تصرف ځای نه وای پاته سوی.

ما د نورو ملاحظاتو يادابښتونه هم اخيستي دي. خو په همدې به ځکه بسنه وکړم چي د متن په برابرولو کي راته د مرتب دقت ښېخي څرگند دئ او حدسيات ئې، که څه هم متنپوهان په جدي توگه ترې ډډه کوي، تر يوې اندازې پوري مُوّجه ښکاري.

زما خپله رايه داسي ده چي د متن په برابرولو کي چي د چا وس کېږي، له حدس وهلو دي پرهېز کوي.

۳۴- د عبدالقادر خټک دېوان:

د عبدالقادرخان خټک دغه دېوان په چاپي دېوانو کي وروستی متن دئ چي له تر دې وړاندي له ټولو چاپي او يو شمېر خطي نسخو سره مقابله سوی دئ. د مقابلې، تحشيې او تصحيح کار ئې د افغانستان د علومو

اکاډمۍ غړي ښاغلي نورالله ولسپال د پوهاند عبدالشکور رشاد تر لارښوونې لاندې سر ته رسولی او دېوان د کابل په دولتي مطبعه کې د دوو زرو ټوکو په تیراژ په ۱۳۶۸ش = ۱۹۸۹ع کال چاپ سوی دئ. پر دغه چاپ باندې پوهاند رشاد، پوهاند عبدالاحمد جاوید او سرمحقق محمدصدیق روهي لنډې یادونې لري او سریزه ئې نورالله ولسپال کښلې ده. د دغه متن په برابرولو کې ئې له څو خطي نسخو او چاپي نسخو څخه کار اخیستی دئ.

خطي نسخې ئې یوه د افغانستان د ملي آرشیف، بله د افغانستان د علومو اکاډمۍ نسخه او دریمه د پوهاند ډاکټر عبدالاحمد جاوید د شخصي کتابتون نسخه وه. دغه راز د ګلدستې له هغې خطي نسخې څخه استفاده سوې ده چې د روهیلکهنډ په انوله (رامپور) کې عبدالنبي نومي لیکلې او اوس د هند په رضا لائبریري پښتو کولکشن کې خوندي ده.

چاپي نسخې ئې د کندهار چاپ (۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع)، د سید انوارالحق ترتیب سوی چاپ (۱۹۶۹ع پېښور)، د همېش خلیل مرتبه چاپونه (۱۹۶۷ - ۱۹۷۲ع) او دغه راز د مېجر هنري جورج راورټي په ګلشن روه، د توماس پاټریک هیوز په کلید افغاني کې د عبدالقادر خان خټک د کلام چاپ سوي برخې او د ګلدستې هغه چاپ چې د پېښور پوهنتون پښتو اکاډیمۍ په ۱۹۶۱ع کال کې بشپړ کړی دئ.

دا متن د متن څېړنې پر اصولو باندې سم خېژي مګر د "خو" ځایونه پکښې ډېر دي چې ما ئې کره کتنه د همدې کتاب په تیرو مخونو کې کړې ده او په مشخصه توګه ئې پر لیکدودي ګډوډیو باندې په څلرم څپرکي، د لیکدود د عدم تجانس په بحث کې رېغېدلی یم. لوستونکي دې هورې ولولي.

۳۵ - د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ:

د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ اروابناد پوهاند عبدالشکور رشاد تهیه کړی او د افغانستان د علومو اکاډمۍ د پښتو څېړنو نړۍ وال مرکز په ۱۳۵۷ش = ۱۹۷۸ع کال د یو زر ټوکو په تېراژ په کوچنۍ قطع چاپ کړی دئ. سریزه ئې اروابناد محمدابراهیم عطایي کښلې ده او د اهتمام چاري ئې اروابناد عبدالهادي هاند سر ته رسولي دي. د غورچاڼ په سر کي د پښتو څېړنو د نړۍ وال مرکز د هغه وخت مشر پوهندوی دوکتور مجاور احمد زیار په دوو مخو کي یو یادښت کښلی دئ او بیا سریزه پیل سوې ده چي ۲۸ مخه ئې نیولي دي. ورپسې متن پیل کېږي (۹۱ مخه).

په سریزه کي د احمدشاهي دولت په باب تاریخي څېړنه سوې ده چي د احمدشاه بابا پر علمي او ادبي آثارو باندي بحث هم ورسره مل دئ.

د احمدشاه بابا د دېوان دغه غورچاڼ له هغي خطي نسخې څخه د انتخاب سوو مخونو افسیټ چاپ دئ، چي د تاشکند د ختیځ پېژندني د انستیتوت په کتب خانه کي خوندي ده. د نسخې عکس د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختیا او پیاوړتیا د آمریت په وسیله برابر سوی دئ. د همدغه غورچاڼ په سریزه کي ئې د دغي نسخې په باب کښلي دي چي: "د تاشکند د ختیځ پېژندني د انستیتوت په کتب خانه کي خوندي ده. لیکونکي یې محمدحامد درانی دی. دغه لړ معلومات د تاشکند د خطي کتابو د کتلاک تر ۲ – ۱۵۹۴ لمبر کتاب لاندي راغلي دي". دا نسخه د لوی احمدشاه بابا په ژوند کي استنساخ سوې ده او دلیل ئې دا دئ چي د نسخې په پای کي لوی احمدشاه بابا ته د "خلد الله ملکه وسلطانه" او "... ابدالله دولته الی یوم الدین" دوعائیه خطابونه سته چي د

ژونديو شاهانو په باب ليکل کېږي[۱].

د غورچاڼ په سريزه کي د نسخې داستنساخ د وخت په باب په دغه صراحت سره خبري نه دي سوي او يو څه ابهام لري. هورې (۲۵مخ) داسي لولو: "د دې قلمي نسخې زيات ارزښت دا دی – چي ليکونکی يې په خپله د احمدشاه معاصر دی او دا نسخه يې په خپله د احمدشاه په ژوند کي ليکلې ده. د ديوان کار يې په ۱۱۶۳هـ ق کال سر ته رسيدلی دی او احمدشاه د ديوان په پاي کي داسي ويلي دي:

کتاب ختم پـــه دوشنبې

مــوږ به ځـــو تاس دلې

په وروستي ورځ د روژې

هزار صد و شصت وسې"

له دغو پرله پسې جملو څخه د لوستونکي ذهن ته واردواره داسي تداعي کېږي چي گويا د نسخې د استنساخ کار په ۱۱۶۳هـ ق کي رسېدلی دئ. د دې څلوريځي تر اغېزې لاندي نورو کسانو هم دا فکر کړی دئ چي دا سنه به د دېوان د استنساخ کال وي[۲].

دا غورچاڼ په ډېر زيار تهيه سوی دئ او ځای ځای پکښې د بابا په کلام کي د تنقيح نخښي هم په سترگه کېږي. متن د پوره اعتماد وړ دئ. ما چي "د لوی احمدشاه بابا دېوان مشهور په دېوان هِرا" ترتيباوه، د دغه

---

[۱] د دغي خطي نسخې بشپړه پېژندگلوي ښاغلي زلمي هيوادمل په خپل يوه اثر (۲۵مخ) کي کړې ده . دا اثر " د پښتو د ادبي تاريخ خطي منابع" نومېږي او په ۱۳۶۶ش کال د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو مرکز چاپ کړی دئ. ما (هوتک) هم د لوی احمدشاه بابا ديوان، مشهور په ديوان هِرا – ۱۴مخ کي د دغي نسخې يادونه کړې ده.

[۲] د تفصيل له پاره وگورئ: "د لوی احمدشاه بابا دېوان،مشهور په دېوان هِرا"، ۱۲ – ۱۳مخونه، صحاف نشراتي مؤسسه، کوټه، ۲۰۰۹ع.

غورچاڼ ثبت ته مي زيات ارجحيت ورکړی دئ.

۳٦ - خلاصة المريدين:

خلاصة المريدين د کندهار د کشکنخود اوسېدونکي شمس الدين غلجي ليکلی دئ. شمس الدين غلجي د ديرلسمي هجري قمري پېړۍ په لومړۍ نيمايي کي ژوندکړی دئ. او دا کتاب ئې په ۱۲۲۰هـ ق کښلی دئ[۱].

د خلاصة المريدين چاپي متن د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځي له خوا د کابل د پوهني په مطبعه کي چاپ سوی دئ. سريزه ئې استاد پوهاند مير حسين شاه کښلې ده او متن د بسم الله ځيرمن "په مقابله، تصحيح او اهتمام" تهيه سوی دئ[۲].

د کتاب په سر کي تر "فهرست مندرجات" (۲مخه) وروسته د ادبياتو پوهنځي د خپرونو مدير محمدحسين راضي يو مخ "يادونه" کښلې ده، بيا سريزه (۱۳مخه) راځي، ورپسې په شپږو مخونو کي د کتاب د

---

[۱] وګ: رشاد، عبدالشکور (پوهاند)، تيروتني، لومړی ټوک، ۴۱مخ، د ۱۳۸۲اش چاپ. په دغه رساله کي علامه مرحوم د نورو پوهانو تېروتني سموي، خو دغه شپږشپېته مخيزه رساله په داسي بې غورۍ سره چاپ سوې ده چي د طباعتي غلطيو شمېر ئې تر سلو اوړي چي په هغو کي ئې پورته ياده سوې سنه هم ۱۳۲۰هـق کښلې ده؟.

[۲] پوهاند ميرحسين شاه د مير عبدالجواد شاه زوی، د مير نجف شاه لمسی، د ميرحسين شاه کړوسي او د سيدمير جعفر شاه اغا کوسی دئ. سيد مير جعفرشاه او ورور ئې سيد ميراحمدموسوي د لوي احمدشاه بابا په عصرکي کندهار ته راغلي دي. د دغو دوو ورونړود نسب سلسله د امام موسي کاظم رحمة الله عليه و زوی احمد (مشهور په شاه چراغ) ته رسېږي. د شاه چراغ مزار په شېرازکي واقع دئ. (د تفصيل له پاره وګورئ: ګلزار قندهار، تاليف حاج شيخ محمدحسن قندهاری، ۱۷ – ۱۸ فصلونه، چاپ مطبعه النعمان نجف اشرف، او د ليکونکي اثر "احمدشاهي کندهار، دوهم ټوک، ۲۵مخ، چاپ ۱۳۸۵اش.

مصحح خبري راغلي دي چي سرليک ئې "د خلاصة المريدين دوه قلمي نسخي" دئ. تر دغو خبرو وروسته په يوه مخ کي "يادگيرنه" سته او بيا نو متن شروع کېږي (۱۰۸مخه). تر متن وروسته "فهرست اعلام" (۳ مخه) او ورپسې د سريزي انگرېزي ترجمه (۱۲مخه) راغلې ده.

په سريزه کي ئې د کتاب مؤلف له شمس الدين کاکړ سره مغالطه کړی دئ او د دغي تېروتني سمونه واردواره په "فرهنگ زبان و ادبيات پښتو" کي خپره سوه ورپسې ما (هوتک) د ۱۳۶۵ش کال د زيري په جريده کي تفصيلي خبري پر وکړې او علامه رشاد مرحوم هم په خپل نوي چاپ سوي اثر "تېروتني" کي مقاله پر کښلې ده. په دغه سريزه کي د خلاصة المريدين پر محتوياتو او په هغو کي د راغلو ماخذو په باب محققانه او گټوري خبري سوي دي.

د دغه کتاب متن له دووخطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې د ادبياتو پوهنځي او بله ئې د پښتو ټولني د کتابتون ده[1]. دواړي نسخې او د هغو ځانگړ تياوي په نسبتاً مفصله توگه د مصحح په قلم معرفي سوي دي او د متن په برابرولو کي د ادبياتو پوهنځي نسخه د اصل په توگه ټاکل سوې او له دا بلي نسخې سره مقابله سوې ده. اختلافي موار د ئې په لمنليکونو کي راوړي دي او دغه راز ئې د لغاتو هغه معناوي چي د خطي نسخو په متن کي پر زياتي سوي دي، هم په لمنليکونو کي پر زياتي کړي دي. متن ته مستقله لغتنامه نه ده جوړه سوې.

د اصل نسخې کاتب د چاپي متن په سريزه کي "سيد کريمداد" بلل

---

[1] د پښتو ټولني نسخه د کندهار د غريبک له کتابتون څخه پښتو ټولني ته رسېدلې ده. د متن مصحح د خپلو خبرو په "ف" مخ کي وايي چي د دې نسخې پر لومړي مخ باندي "کتاب خلاصة المريدين في ملک محمد عبدالاحدعفي عنه ...." عبارت سته. محمدعبدالاحد د غريبک نوم وو.

سوی دئ او وايي چي "د سيد شيرشاه په کلي کښي اوسيده" (م مخ). د مصحح په خبرو کي دغه کاتب "سيد کريمداد بن سيد شيرشاه د سيد شيرشاه د کلي اوسيدونکي" بلل سوی دئ (س مخ). د چاپي متن د پای عبارت داسی دئ: "... تمت تمام شد بتاريخ ... شهر محرم الحرام در بلد قندهار در قريه سيادت پناه سيد شيرشاه غفرالله له ولوالديه ۱۲۳٦".

په دغو عبارتو کي که د خطي نسخې ثبت ته اعتبار ورکړه سي، نو د نسخې کاتب دغه نسخه په کندهار کي د سيد شېرشاه په کلي کي کښلې ده. د کاتب نوم او ولديت ئې بايد د نورو منابعو له مخي ليکل سوي وي چي نه ئې د کتاب د سريزي ليکوال او نه ئې د کتاب مصحح مورږ ته څرک په لاس راکوي. په کندهار کي د سيد شېرشاه کلي موقعيت ما (هوتک) ته په همدې مشخص نامه دقيق نه دئ معلوم، خو امکان لري چي مراد به ئې سپېروان ته نزدې د سيد شېر قلندر جلګه وي.

د سريزي په ("و" مخ) کي راغلي دي: "له ځينو ځايو څخه معلوميږي چي ښايي خلاصة المريدين د آداب المريدين ترجمه وي. په يو فصل کښي چي د پير او مرشد رابطه بيان شوي ده مولف وايي: په سير الطالبين کښي شيخ علي همداني ښه بيان راوړي دا کتاب دی شمس الدين بنده له دويه تاليف کړي ..."[1]. که د رانقل سوي روايت له مخي څوک د خلاصة المريدين کتاب د علي همداني د کوم اثر ترجمه وبولي، نو بايد د "سيرالطالبين" ترجمه وي، نه د "آداب المريدين" ژباړه. د سريزي په ورپسې جملو کي دا نظر بيرته رد سوې او خلاصة المريدين ترجمه نه، بلکي "يو جلا کتاب او مطلق تاليف" ګڼل سوی دئ.

پر دغه متن باندي تر سره سوی کار د متنپوهني له زياترو اصولوسره

---

[1] د سريزي "و، ز" مخونه.

سم بلل کېدلای سي خو دا چې متن به څومره د مؤلف خپلې لیکنې ته نژدې وي، هغه وخت څرګندېدلای سي چې د شمس الدین غلجي له نورو مؤلفاتو سره مقابله سي. حاضر دمه ئې متن د قناعت وړ دئ.

۳۷-خیرالبیان:

خیرالبیان د بایزید روښان تر ټولو مهم اثر دئ. تر ۱۹۸۳ع کال پوري محققینو ته د دغه اثر یوازنۍ نسخه معلومه وه چې هغه د المان د تیوبنګن پوهنتون په کتابتون کي ساتله کېږي. دا نسخه ارواښاد مولانا عبدالقادر په تلاښ ومونډل سوه او په ۱۹۶۷ع کال ئې متن له سریزو او حاشیو سره د پېښور د پښتو اکیډیمۍ له خوا خپور سو. د دغې نسخې یوه کاپي د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په هڅو او تلاښ له جرمني څخه افغانستان ته راورسېدله. د دغې کاپۍ، چې د سر او پای یوه یوه پاڼه ئې کنډو وه، افسیټ چاپ د پښتوټولني په سپارښتنه د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا د بایزید روښان د بین المللي سیمینار په ویاړ په ۱۳۵۳ش = ۱۹۷۴ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د یو زر ټوکو په شمېر خپور سو. د اهتمام چاري ئې د حبیب الله رفیع او زلمي هیوادمل له خوا بشپړي سوي او کنډو پاڼي ئې د پېښور چاپ په مرسته د اصلي خطي نسخې لیک ته په ورته خط خطاطي سوي دي. ما اورېدلي دي چې د دغو کنډو پاڼو خطاطي د ارواښاد عبدالهادي هاند په ګوتو سر ته رسېدلې وه.

د دغه عکسي چاپ په پیل کي د ادبیاتو پوهنځي رئیس پوهاند میر حسین شاه دوه مخه لیکنه راغلې ده او په هغې کي پر بایزید روښان او د خیرالبیان د دغه چاپ پر اهمیت باندي رڼا اچول سوې ده. تر دغې لنډې یادوني وروسته د ادبپوهنځي د پښتو څېرونو د هغه وخت چلوونکي دوکتور مجاوراحمد زیار دوه مخیزه یادونه لري چې په هغې کي ئې د خیرالبیان د

خطي نسخې د موندلو جريان، د پېښور پر چاپ او دغه راز د کابل پر چاپ باندي بړغېدلی دئ. د کابل چاپ ښېګڼې ئې تر ها بل چاپ زياتي بللي دي.
تر دغو لنډو يادونو وروسته د فاضل استاد پوهاند عبدالحي حبيبي په قلم "د روښان پير عصر او د ده غورځنګ" په نامه په ۳۴ مخو کي د دغه عصر پر سياسي و ټولنيزو حالاتو، د روښان پير پر ژوند او د هغه د سياسي مبارزو پر لارو چارو، د روښان پير پر ادبي فعاليت او تاليفاتو باندي ژوري څېړنيزي خبري سوي دي او د تاليفاتو په لړ کي د ده د يوه نوم ورکي تاليف په باب خبر راکوي. تر دغي تحقيقي ليکني وروسته د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په قلم "د بايزيد روښان يادونه" تر سر ليک لاندي هغه آثار د الفبې په ترتيب معرفي سوي دي چي د روښان پير يادونه پکښې سوې ده. ورپسې "د خيرالبيان ليکدود" او "خيرالبيان نظم دئ که نثر؟" رساله ګوټې دي چي په ترتيب سره ۲۵مخه او ۱۸مخه لري او د پوهاند عبدالشکور رشاد په قلم ليکل سوي دي. تر دغو تحقيقاتي او ابتکاري ليکنو وروسته د خيرالبيان فهرست (۶مخه) او بيا ئې د متن عکسي چاپ راغلی دئ. تر متن وروسته "د خيرالبيان لغتونه" (۱۲۲مخه) رساله ده چي په سر کي ئې پنځه مخه سريزه او د لغتنامې لارښود پر زيات سوی دئ. دغه ژور لغوي تحقيق هم د علامه رشاد په قلم ليکل سوی او د نصير "روي" په هنرمندو ګوتو خطاطي سوی دئ. نصير "روي" هماغه نصير هنر پښتون دئ چي د پښتو يو شمېر دېوانونه، قاموسونه او نور آثار هم د ده په ښکلي خط خطاطي سوي دي.
څرنګه چي دغه چاپ د خيرالبيان انتقادي متن نه دئ، ځکه نو زه پر هغه باندي د بحث څه نه لرم. البته د کتاب په سر او پای کي د راغلو تحقيقي مقالو علمي اهميت تر اندازې زيات دئ. دوکتور مجاوراحمد زيار د دغه چاپي خيرالبيان په باب د کتاب په سر کي کښلي دي چي: "دا

چي د دې چاپ نويوالی او خپوروالی تر ټولو دمخه د پوهاند عبدالشکور رشاد په نوچار او ابتکار پوري اړه لري، نو زموږ کوروداني لومړی په همده پورې اړه پيداکوي، د پوهاند حبيبي د هر اړخيزې سريزې او پياوړي ښنواد اخځليک د منني او پاسلوني خو له هره پلوه پوروړي يو. او په پای کي دواړو پښتو مينو ملګرو حبيب الله رفيع او ځلمي هيوادمل څخه په دې خوښنه کوو چي يي يواځي او يواځي د پښتني وياړ او پښاو له مخي، بې له کومې توکيزې اسرې، د دغي چاپوني واړه ستونزې پر ځان ومنلي او په پوره برياليتوب يې په ډېرو لږو ورځو کي له توغه ووتل". پښتانه حق لري چي د دغو فاضلو محققينو په کار او زيار باندي تل وویاړي.

۳۸ - اسماء الحسنی:

اسماء الحسنی د حضرت حاجي ميا فقيرالله جلال آبادي (۱۱۹۵هـ ق = ۱۷۸۰ع مړ) منظوم اثر دئ چي په پښتو ژبه ئې د پاک خدای اسماء الحسنی شرحه کړي دي. د دغه کتاب انتقادي متن ښاغلي زلمي هيوادمل له څورلسو خطي او چاپي نسخو څخه برابر کړی دئ. سريزه، تعليقات او لغتنامه ئې علامه پوهاند رشاد ليکلې ده. دغه متن د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځي له خوا[1] د ميا فقيرالله جلال آبادي د وفات د دوه سوم تلين په مناسبت د لوړو او مسلکي تحصيلاتو په مطبعه کي په ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال چاپ سوی دئ. متن خطاطي سوی او د خطاطۍ کار ئې د سيد حمايت الله حسيني په لاس سر ته رسېدلی دئ.

د کتاب په پيل کي د ژبو او ادبياتو پوهنځي د هغه وخت رئيس پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زيار يو يادښت (۲مخه) کښلی دئ او په

---

[1] د کتاب د سر پر پاڼه باندي ئې خپروونکی " د فلالوژي پوهنځی " ليکل سوی دئ.

تعقیب ئې سریزه شروع سوې ده (د استدراک په ګډون ۱۴مخه). په سریزه کي علامه رشاد په ښو نومونو سره د پاک خدایﷻ د یادولو پر موضوع او د دغي منظومي پښتو رسالې پر محتویاتو باندي رڼاغېدلې دئ او د یوه بل میا فقیرالله نومي په باب ئې چي د حضرت حاجي میا فقیرالله جلال آبادي معاصر دئ، لوستونکو ته معلومات ورکړي دي. تر دغي سریزي وروسته د متن د ترتیبوونکي خبري راځي (۲۲مخه). په دغو خبرو کي د لر او بر پښتنو لیکوالو له خوا د متونو د خپرولو جریان په محققانه توګه بیان سوی او د دغه حاضر متن د تهیه کولو په باب رڼاغېدلې دئ. تر دغو ګټورو خبرو وروسته د کتاب متن شروع کېږي (۱۱۰مخه). په هر مخ کي نسخه بدیلونه په لمنلیکونو کي راوړل سوي دي چي د حجم له مخي تر متن زیاتېږي. ورپسې تعلیقات راځي (۴۶مخه). په دغو تعلیقاتو کي د متن پر راغلو نومونو برسېره د "حضرت میا فقیرالله جلال آبادي د طریقت ځیني شجرې" هم خپرېږل سوي دي. د کتاب په پای کي لغتنامه سته (۱۶مخ) چي د متن ګران لغتونه ئې د الفبې په ترتیب په مشرّحه توګه معنا کړي دي.

متن سمون لیک نه لري او د نه راوړلو عذر ئې په (ت) مخ کي کښلی دئ.

لکه پورته چي مو یادونه هم کړې ده، دغه متن له څورلسو خطي او چاپي نسخو څخه ترتیب سوی دئ. د متن له پاره د افغانستان د علومو اکاډیمۍ د کتابخانې نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده. د دې نسخې د پېژندني له پاره ئې د میافقیرالله صاحب د بل اثر (فواید فقیرالله) پر چاپ (ک، ن مخونو) باندي حواله ورکړې ده. دلته ئې یوازي د نسخې د لیکلو کال (۱۲۲۲هـ ق) ته په "ر" مخ کي اشاره کړې ده. فواید فقیرالله هم په همدغه وخت کي په همدغه مناسبت د همدغه مرتب له خوا په انتقادي

توګه تهیه سوی او چاپ سوی دئ. د یوه انتقادي متن د اصل نسخې معرفي کول باید له همدې متن سره مل چاپ سي. پر بل کتاب باندي ئې حواله ورکول د متنپوهني په اصولو کي نه ځائيږي او "نادر المثال" کار دئ. له اصل پرته ئې نوري هغه نسخې چي د متن په برابرولو کي ئې استفاده ځني کړې ده، په لنډ ډول راپېژندلي دي. د متن د برابرولو روش ئې هم دلته نه دئ بیان کړی او د فواید فقیرالله پر چاپ ئې حواله ورکړې ده (ت مخ). که له کوم لوستونکي سره د میافقیرالله صاحب د فواید دغه چاپ سوی متن موجود نه وي، د اسماءالحسنی د متن روش باید په خپله د متن له مطالعې څخه پیدا کړي. دغه ټکي د اسماءالحسني د دغه چاپ په نیمګړتیاوو کي راځي. نور نو متن د بشپړ ډاډ وړ دئ. سریزه، تعلیقات او لغتنامه خو ئې د مستقلو آثارو په اندازه علمي ارزښت لري.

۳۹ - فواید فقیرالله:

فواید فقیرالله د حضرت میا فقیرالله جلال آبادي منظوم پښتو اثر دئ چي دوې برخي لري. یوه برخه ئې (فواید دعا) او بله برخه ئې (فواید دوا) ده. دا دواړي برخي ئې په یوه مجلد کي د انتقادي متن په توګه د میا فقیرالله صاحب د دوه سوم تلین په مناسبت د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا د لوړو او مسلکي تحصیلاتو په مطبعه کي په ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال چاپ سوی دئ. د متن ترتیبوونکی ښاغلی زلمی هیوادمل او خطاط ئې سید حمایت الله حسیني دئ او پر متن باندي سریزه، تعلیقات او لغتنامه د علامه پوهاند رشاد په قلم لیکل سوې ده.

د دغه چاپي انتقادي متن په سر کي پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار دوه مخیز یادښت کښلی دئ. دوکتور زیار صاحب په دغه وخت کي د ژبو او ادبیاتو پوهنځي رئیس وو. تر دغه یادښت وروسته د کتاب سریزه

راغلې ده (۴۰مخه). په دغه سريزه کي د متن پېژندګلوي، د کيمياي سعادت او فوايدفقيرالله په باب هراړخيز تحقيق او د فوايد د ناظم حضرت ميافقيرالله رحمة الله عليه پر ژوند او آثارو باندي محققانه خبري راغلي دي.

تر سريزي وروسته (د متن لارښود) راغلی دئ چي د انتقادي متن د مرتب ښاغلي زلمي هيوادمل په قلم ليکل سوی دئ (۱۶مخه). په دغه لارښود کي د پښتو کتابو د چاپ پر لرغونې سابقه باندي رڼابدلی دئ او دغه راز ئې د قديم هندوستان پر مطابعو او په هغو کي د پښتو آثارو پر چاپولو باندي تر لنډو خبرو وروسته په افغانستان کي د مطبعې د تاسيس او دوام موضوع څېړل سوې ده او بيا نو د دغه حاضر انتقادي متن د برابرولو جريان بيان سوی دئ.

د فوايد فقيرالله دغه انتقادي متن له دوو خطي او دوولسو چاپي نسخو څخه برابر سوي دئ (د لارښود "ي" مخ). له خطي نسخو څخه يوه د اکاډيمۍ نسخه او بله د پوهاند رشاد د شخصي کتابتون مخطوطه ده. د انتقادي متن له پاره د اکاډيمۍ نسخه د اصل په توګه انتخاب سوې ده او نسخه د پوهاند رشاد په سريزه (اووم، اتم مخونو) او د مرتب په لارښود (ک،ل مخونو) کي معرفي سوې ده. د نورو نسخو پېژندنه هم د مرتب په لارښود کي سته. تر لارښود وروسته متن پيل سوی دئ چي د مخونو شمېر ئې يو سلو درې دئ. تر متن وروسته د الفبې په ترتيب مشرّحه لغتنامه (۶۶مخه) راغئ چي د طبي مفرداتو د څېړني په باب په پښتو ژبه کي ابتکاري اثر دئ. د لغتنامې په پای کي پنځلس مخه تعليقات پر زيات سوي دي.

د فوايد فقيرالله دغه انتقادي متن د متنپوهني پر لارولیکه سم برابر تهيه سوی دئ او سريزه، تعليقات او لغتنامه ئې خورا ډېري نوي خبري لري.

۴۰-فراقنامه:

فراقنامه د خوشحال خټک منظوم اثر دئ چي تر دغه چاپ دمخه په مستقله توګه چاپ سوې نه وه. دغه چاپ ئې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا د راحت زاخیلي د زوکړي د سلمي کالیزي په ویاړ د لوړو او مسلکي تحصیلاتو په مطبعه کي د یو زر ټوکو په شمېر په ۱۳۶۳ش = ۱۹۸۴ع کال سر ته رسېدلی دئ. د متن مرتب او د سریزي، څرګندونو او ویي پانګي لیکوال ئې ښاغلی زلمی هیوادمل دئ.

د چاپي فراقنامې په سر کي د پوهاند دوکتور مجاوراحمد زیار په قلم دوه مخه (یادښت) مخي ته راځي چي په هغه کي ئې د فراقنامې پر ارزښت او د هغې د چاپ پر اړتیا خبري کړي دي. ورپسې د علامه حبیبي په قلم لیکنه (۲مخه) او بیا په پارسي ژبه د پوهاند میرحسین شاه لیکنه (۲مخه) او تر هغې وروسته د کتاب د مرتب ښاغلي زلمي هیوادمل په قلم (د سر خبرې) او (سریزه) ده چي دواړو دوپنځوس مخه نیولي دي. په دغه برخه کي د خوشحال خان خټک پر ژوند او فراق باندي ښه مغزن بیان سوی دئ د خان د بند پر عواملو باندي رڼغېدلی دئ او په دې باب ئې متعدد روایتونه رانقل کړي دي خو پر هغو باندي ئې نتیجه نه ده بناء کړې او دا کار ئې د نورو پر غاړه اچولی دئ (د سریزي "څلیریشتم" مخ). او د څېړني په پای کي ئې د فراقنامې پر دغه متن باندي د خپل کار پر روش هم رڼغېدلی دئ. تر دغو ګټورو خبرو وروسته د فراقنامې متن شروع کېږي او پر دواویایم مخ پای ته رسېږي. بیا نو تعلیقات (۴۴مخه) پیل کېږي چي ورپسې ئې لغتنامه ده (۱۱مخه) او بیا د ماخذونو فهرست دئ (۶مخه). د وقایې (پشتۍ) پر دریم مخ یوه یادونه سته او په هغې کي ئې د سمون لیک د نه لیکلو له بابته عذر غوښتی دئ او دغه راز ئې ویلي دي چي "د متن په ترتیب کي ئې د فراقنامې د خطي نسخې ضبط ته ډېر رجحان ورکړی دئ"

خو زياتوي چي: "ښايي په ځينو ځايونو کي د کليات ضبط مرجح وي". د فراقنامې دغه چاپ "سپين ږيري ليکوال عقاب خټک ته" اهداء سوی دئ.

د دغه انتقادي متن په ترتيبولو کي د هغي خطي نسخې نقل د اصل په توګه ټاکل سوی دئ چي د پېښور په موزيم کي خوندي ده او کاپي ئې مرتب ته د ښاغلي همېش خليل له خوا رسېدلې ده (د سريزي "ط" مخ). مرتب د سريزي په اووه يشتم،اته ويشتم مخ کي وايي چي په دغه نسخه کي "يوه غزله، يوه ټوټه، يوه څلوريځه[1] يو دوې نيمګړي غزلي او د مثنوي يوه محدوده برخه داسي ده چي د خان په نورو چاپي آثارو کي نسته[2]. خطي نسخه د سريزي په څلورڅلوېښتم مخ کي معرفي سوې ده.

دغه متن په ډېر دقت تهيه سوی دئ، خورا ګټوري حاشيې پر کښل سوي دي خو مرتب د سريزي په اته څلوېښتم مخ کي وايي چي: "د دوو دريو ځايو په صحت يي خو زه اوس هم شکمن يم". دغه ځايونه ئې ښوولي نه دي او که ئې ښوولي وای، د راتلونکو څېړونکو پام به ژر وراوښتی وای. د متن ځيني چاپي تېروتني (د خطاط غلطۍ) ئې د متن له سياقه سمېدلای سي خو دانه مانه داسي غلطۍ هم سته چي سمېده غواړي د مثال په توګه د سريزي په "دريم مخ" کي د خان په يوه بيت کي لاهور ته د خان د رسېدلو نېټه "عفد" راغلې ده چي سم شکل ئې"غعد" دئ چي ابجدي ارزښت ئې

---

[1] د سريزي په اته ويشتم مخ کي راغلي دي چي: "په دې کتاب کي د خان دوې څلوريزې هم راغلي ...". ما (هوتک) چي دغه حاضر متن دوه واره تر نظر تېر کړ، صرف يوه څلوريځه مې پکښې وموندله (۲۵مخ).

[2] ښاغلي همېش خليل له همدغي نسخې څخه د فراقنامې متن په پېښور کي هم خپور کړی دئ (وګ : دستارنامه، د پيژندګلو "ط"مخ، چاپ ۱۹۹۱ع پېښور).

(۱۰۷۴) کېږي[1]. د تعلیقاتو په "پنځه دېرش" مخ کي د سکندرخان خټک د دوو ځوانیمرګو زامنو نومونه "انور او منور" بلل سوي دي. په دې نومو کي ما ته "منور" د تامل وړ ایسي او دلایل مې زما د همدې کتاب د "شمایل نامې او پندنامې" په برخه کي ویلي دي.

د فراقنامې دغه ترتیب سوی متن د متنپوهني په تاله دروند خېژي او په ښو متونو کي راځي.

۴۱-د یونس خیبري دېوان:

د یونس دېوان د ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال په مني کي د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختیا او پیاوړتیا آمریت له خوا د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د متن د نقل، مقابلې، سمون، مقدمې او حاشیې کار ئې د څېړندوی عبدالله خدمتګار له خوا سر ته رسېدلی دئ. د خطاطۍ چاري ئې د نصیر هنر پښتون په ګوتو بشپړي سوي دي او نسخه هغه راز خطاطي سوې ده، لکه اصل خطي نسخه چي ئې درې پېړۍ وړاندي استنساخ سوې او نقاشي سوې وه. د دغه دېوان یوازنۍ نفیسه او ښکلې نسخه د افغانستان د جمهوري ارګ په کتابتون کي خوندي وه چي اوس د افغانستان په ملي آرشیف کي ساتله کېږي او پېژندنه ئې د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د فهرست په ۷۵مخ کي راغلې ده.

د چاپي دېوان په سر کي د وخت د اطلاعاتو او کلتور د وزیر پوهاند دکتور نوین په قلم "د یونس خیبري دېوان" تر سرلیک لاندي موجزه

---

[1] دغه تاریخي ماده د اروابناد سرفرازخان عقاب خټک د مقالو په هغه مجموعه کي، چي د (خوشحال نامه) په نوم د ښاغلي زلمي هیوادمل په زیار په ۱۳۶۵ش کال په کابل کي خپره سوې ده، د "عند" په شکل ضبط ده. د "عند" ابجدي ارزښت (۱۰۵۴) کېږي چي تر مطلوبې سنې شل کاله کم ښیي. (وګ: خوشحال نامه ۲۷مخ).

ليکنه (۲مخه) ده، بيا د متن د ترتيبوونکي په قلم اووه دېرش مخيزه سريزه ورسره مل سوې ده. په سريزه کي د يونس پر ژوند، شاعرۍ باندي د بېلابېلو منابعو په حواله اوږدې خبري سوي دي. د دېوان متن تر سريزي وروسته پيل کېږي او تر ۲۶۸مخ پوري رسېږي. د اصلي نسخې متن په پټه خزانه، کليد افغاني، د ملا ښايسته خان په جونګ کي د يونس د کلام له ثبت سوو نمونو سره مقابله سوی دئ او اختلافي شکلونه ئې د هر مخ په لمن کي ورته ليکلي دي. د متن مشکل لغات ئې هم په حاشيو کي معنا او تشريح کړي دي او د مستقلي لغتنامې اړتيا ئې له منځه په وړې ده. د متن په پای کي د خطاط نصير هنر پښتون په قلم د قلمي نسخې (اصل) او دغه چاپي خطاطي سوي نسخې پر خطاطۍ او نقاشۍ باندي خبري سوي دي چي د هغو په ترڅ کي ئې د نسخې هراړخيزه معرفي کښلې ده. د چاپي متن په باب ئې ليکلي دي چي: "... دا هاند وشو څو تر ممکنه حده پوري د اصلي نسخې د نقاشيو فورم، اصالت، سبک او طرز خوندي شي. په دې توګه به نو، د دې کتاب د پوښ او د متن د لومړي مخ نقاشۍ وکولای شي چه د (رنګ آميزيو) نه پر ته يو "کلي تصور" د اصلي نسخې نه موجود کاندي". د کتاب په پای کي د اشعارو فهرست د شعر د لومړي بيت د اول نيم بيتي په ترتيب اوډل سوی دئ (۲۲مخه).

دا متن د متنپوهني له مروجو اصولو سره سم ترتيب سوی دئ او د کار دقت ئې محسوس دئ. خو د نسخه بديلونو تر مقابلې وروسته چي کومو ټکو ته زما سترګه وراوښتې ده، په ورپسې کرښو کي پر ږغېږم.

د دېوان د شپږم مخ اوومه غزل په پټه خزانه کي هم سته. دا غزل چي ما مقابله کړه، يو څه توپيرونه مي پکښې وموندل. ځينو ته ئې په لمنليکو کي اشاره سوې ده خو ځيني بيا ښوول سوي نه دي. په دې ډول:

د دوهم بيت اوله مصرع "که ښايست يې ستا له حسنه روزي نه وي"

ده. د دغي د پای کلمه احتمالي (وای) دئ چي په دريم او څلرم بيت کي د (... رهبر نه وای) او (... تر مشام شوای) په شکل ضبط دئ. په پټه خزانه کي د احتمال دا درې سره فعلونه الفونه نه لري خو د دېوان په چاپي متن کي ئې په دوهم بيت کي دغه الف نه دئ ورکړی خو په دريم او څلرم کي ئې ورسره راوړی دئ. (وي) او (شوي) په ختيځه لهجه کي ويل کېږي او (وای) او (شوای، سوای) د لوېديځي لهجې وينگ دئ. زما يقين دئ چي يونس په خپله په دغو دوو شکلونو کي يو پاله، نه دواړه. دا د کاتبانو او مصححينو بې توجهي ده چي په متن کي ئې مغشوش توب زېږولی دئ. که په اصل نسخه کي هم د ضبط دغه دوگانگي موجوده وي، نو بيا خو ئې يادونه لازمه ده. اوس چي د ژبي محقق په پټه خزانه او د يونس په چاپي دېوان کي د يوه شاعر د يوې غزلي دوه رازه ضبط ويني، هرومرو په څېړنه کي بې لاري کېږي. د دغه ناسم ضبط له اسيته دئ چي د چاپي دېوان مصحح داسي انگېرلي دي چي گويا د يونس "ژبه او قلم په دواړو لهجو چلېدلی دئ" (د سريزي يودېرشم مخ).

د همدې غزلي په اووم بيت کي هم د لاسوهنو څر گندي نخښي سته. د دغه بيت اول نيم بيتی په پټه خزانه کي "جدايي بې حلق ورتريخ لکه گندېر کا" دئ او په چاپي دېوان کي "جدائي به يې حلق تريخ لکه گندېر که". په لومړي بيت کي "... بې حلق ورتريخ..." د لوېديځي لهجې ترکيب دئ او د چاپي دېوان "... به ئې حلق تريخ لکه ..." د ختيځي لهجې د کوم ناسخ ثبت دئ چي غالباً ئې د (بې = به ئې) په پوهېدلو کي ستونزه درلوده او زموږ مصحح يا د اصل ناسخ بيا د (به يې) په ليکلو سره د مصرع د هجاوو عيب د (ورتريخ) پر ځاي د (تريخ لکه) په راوړلو سره له منځه وړی دئ. د پټې خزانې (ورتريخ) ته په حاشيه کي اشاره سته خو د (کا) او (که) خبره ئې بې تبصرې پرې ايښې ده.

د یوولسم مخ اووم بیت داسي ضبط دئ:

عشق وژلي ته وګوره
چه تداو نه خون بها

په حاشیه کي ورته کښلي دي: "کیدي شي چه مطلب (تداوي) وي". زه چي د یونس په کلام کي د کلماتو د محاوروي استعمال ډېر ښت ته ګورم، د (تداو) کلمه راته (نداو) ایسي او (نداو) بیا د هماغه وخت له معمول لیکدود سره سم (نه داو = نه داوه = نه دعوه) راته ښکاري. په زیاترو نسخو کي د کلماتو وروستی حرکت (ه) یا نه لیکل کېږي، یا ئې په اعراب سره ښیي. شاعر وایي چي د عشق وژلي له پاره نه څوک دعوه کوي او نه خون بها غواړي. د دغه راز عامیانه وینګ نور مثالونه هم سته. په ۵۲ مخ کي ئې (لیمو = میوه) د (نیمبو) په شکل راوړی دئ، په ۱۷۱مخ کي ئې (بایلاو) د (بایداو) په بڼه لیکلی دئ او نور.

د همدې مخ د وروستي بیت په دوهم نیم بیتي کي د قلمي نسخې "پڅي" کلمه (لڅې) سوې ده. په اول وار کتلو سره خو دغه سمونه پر ځای ایسي، خو (لڅې) د بیت له مفهوم سره سم نه وایي (سم نه لګېږي). بیت داسي ضبط سوی دئ:

هــــره چــــار په اندازه ســـره بایده ده
لڅې پېښې برمنډې شي څیرې نمد ستا

د (لڅې) او (برمنډې) د بې ضرورته تکرار تمه د یونس غوندي قادر الکلام شاعر څخه نه سي کېدلای. د قلمي نسخې (پڅې) زه (نڅي = نه څې = نه چي) بولم. د لوېدیځي او منځنۍ لهجې ځیني ویونکي (چه = چي) د (څي) په ډول تلفظ کوي. شاعر دلته وایي چي په هره چاره کي اندازه باید په پام کي و نیول سي، داسي نه چي پښې دي برمنډې او نمد دي څیري وي.

د دوولسم مخ معما سمه نه ده محاسبه سوې. هورې ئې د (۲۳۸) عدد

نیمايي (۱۲۶) بللې ده. د دغه عدد نیمايي (۱۱۹) کېږي. دغي حسابي تېروتني د (پټه خزانه في الميزان) ارواښاد مؤلف ته ښه دستاويز په لاس ورکړی دئ او د دغه کتاب (چاپ ۱۹۸۸ع) په ۲۹، ۳۰ مخونو کي ئې د يونس د دېوان د مصحح له دغي حسابي تېروتني څخه د پټي خزانې په جعلي ثابتولو کي کار اخيستي او ښه پوره شخوند ئې پر وهلی دئ.

د ۵۱مخ لسم بيت داسي دئ:

عـــراقي په اشارت سره پوهـــېږي
په کړه وړه سره تعليم شي و يابو ته

(کړه وړه) ته ئې په حاشيه کي کښلي دي: "په قلمي نسخه کښې: کروړه". مصحح ته د (کروړه) ويي معنا نه ده ښکاره او له هغه څخه ئې په خپل زعم (کړه وړه) جوړ کړی دئ چي د بيت معنا ئې ورسره مغشوشه کړې ده. شاعر وايي چي عراقي آس اصيل آس دئ په (اشارت) سره پوهېږي خو (يابو) ته چي تعليم ورکوې په (کروړه) به ئې ورکوې. کروړه د (قمچين) په معنا هم ده خو اصلاً يو ډول اغزن بوټي ته ويل کېږي. يابو ته چي تعليم ورکوي په دغه اغزي بوټي ئې وهي ټکوي او پر لار ئې سموي. کروړه د لوېديځي لهجې ژوندی لغت دئ چي پښتو – پښتو تشريحي قاموس ثبت کړی دئ او په مثال کي ئې د يونس همدغه بيت راوړی دئ. خو هلته ئې اوله معنا (متروکه، غمچينه، قمچين) ليکلې ده او دوهمه ئې (ازغن بوټي) راوړې ده. د دوهمي معنا په مثال کي ئې د عيسی شاعر دغه بيت راوړی دئ:

د عـــاشق زړه په ختو پاره پاره کا
ولې درخته د عشق اړه تر کروړه

په زړه پانگه کي هم د (کروړه) لغت همدا دوې معناوي سته او هلته د خورا ډېرو شاعرانو له کلامه مثالونه راغونډ کړي دي.

په ۱۰۴مخ کي داسي لولو:

که څوک وکاندي له زړه سره تمیز
نه دنیا د آبرو شی ده نه یې څـــیز

(د آبرو شي) ته ئې په لمنلیک کي کښلي دي چي دا ځای په قلمي نسخه کي (د بروسي) دئ. (بروسه) د اعتماد، ډاډ، حمایت په معناوو په پښتو کي دخیل لغت دئ. ریښه ئې هندي الاصله ژبو ته رسېږي. ظفراللغات په همدې معنا ضبط کړی دئ. په پورتني بیت کي شاعر وایي چي نه دنیا د اعتماد وړ ده او نه ئې (څیز) چي مراد ئې د اولنو په ژبه (مافیها) ده. مصحح ته سره له دې چي د دغه لغت معنا معلومه ده او په ۲۶۷مخ کي د همدې معنا حاشیه ورکړې ده، خو دلته ئې دقت نه دئ ورته کړي.

په ۱۲۹مخ کي دوهم لمنلیک د بیت مفهوم ته ورنږدې دئ خو ابهام پکښې سته. بیت داسي دئ:

د ایام په شهسواری فراغت مه شه
اورمـــیږونه مــــاتوي توسن ابلق

(ایام) د (یوم) جمع ده. یوم په عربي کي (ورځ) ته وایي. د شاعر مطلب دا دئ چي په ایام، یعني شپه و ورځ، په دنیا باور نسته، لکه شوخ ابلق (برګ) آس، ورمیږونه ماتوي. همدغه مفهوم په حاشیه کي په کمزوري عبارت سره بیان سوی دئ او لوستونکی ژر نه په پوهېږي. هورې ئې کښلي دي: "ابلق = برګ، مطلب ترې ورځ او شپه ده".

په ۱۶۴مخ کي یو بیت داسي دئ:

که دوزخ څه عذاب کم ګڼي په کور کښې
نور دي پور کا د مـینو لــه بېلــــتونه

د (کور) له پاره ئې داسي لمنلیک ورکړی دئ: "دا کلمه په قلمي نسخه کښې "کور" لیکل شوي؛ څرنګه چه په قلمي نسخه کښې د (ګ) پر

ځای هم (ک) لیکل شوي نو "گور" هم لوستل کیدای شي، مگر تر دواړو "اور" ښه معنا ورکوي".

تر دغسي مستدلو خبرو وروسته ئې لا هم په متن کي دا کلمه "کور" ضبط کړې ده. مصحح ته چي معلومه ده چي په قلمي نسخه کي (ک) د (گ) له پاره هم کاریږي، د نورو خبرو ځای نه پاته کېدی، باید سمدلاسه ئې (گور) لیکلې وای. د (اور) له پاره حدس ته هیڅ اړتیا نه پاته کېدله.

د ۲۰۱مخ دا بیت:

دا غـمـو نه په مـثـال اینه چیـنجي وه
حواله مې اندرون په زړه کوگل شي

د دغه مخ په دریمه حاشیه کي وایي چي په قلمي نسخه کي د (اینه چینجي) پر ځاي (اوینه چمچي) لیکل سوی دئ.

لومړي خو باید د "چمچي" ویی په همدې شکل په متن کي ثبت سوی وای، ځکه دا د چینجي = چمجي یو بل لهجوي واریانت ښکاري. دوهمه خبره دا ده چي (اوینه) دلته د فارسي (موریانه) معادله پښتو کلمه ده چي په لس زره پښتو لغتونه کي ئې په "کویه چوب خورک" معنا کړې ده. د پښتو په لوېدیځه لهجه کي په همداسي شکل ژوندۍ کلمه ده او په نورو لهجو کي (وَینه) تلفظ کېږي.

د ۲۰۲مخ د دوهمي حاشیې له مخي داسي ښکاري چي مصحح ته د قلمي نسخې (ځټ = مغزي) لغت ناسم ایسېدلی دئ او پر ځای ئې (سټ) لیکلی دئ. دغه راز ئې د ۲۵۲ مخ په اوله حاشیه کي هم (مغزی) له (اورمېږ، سټ، گردن) سره یو شان بللی دئ. دا معناوي ټولي سمي دي خو د (سټ) تر لیکني ما ته (ځټ) غوره ایسي او د قلمي نسخې ثبت ته باید ترجیح ورکړه سوې وای. (سټ) د پښتو په ټولو مروجو قاموسو کي د (تباه، برباد) په معناوو ثبت دئ.

په ۲۱۳مخ کي يو بيت داسي دئ:

مظـلومانو لـره عـار له غـاو نشته

په درباريې د داد ده وشور بهتر دي

دې بيت ته ئې په حاشيه کي کښلي دي :"د دې بيت په پوره معنا پوره و نه رسېدم".

په دې باب زما عاجز رايه دا ده چي اول خو په لومړي نيم بيتي کي د (غاو) کلمې پر (واو) باندي فتحه له کاتبه پاته سوې ده يا ښايي مصحح سمه نه وي ليدلې. د دوهم نيم بيتي (په دربار ئې) هم په ډېر احتمال سره (په دربار کي) وي. بل دا چي د دوهم نيم بيتي د (د داده و) اوسنۍ ليکنه به غالباً (داد دِهو) وي. (داد دِه = عدل ورکوونکی، عادل) معنا لري. (دادِهو) ئې مغيره جمع ده. د شاعر مراد دا دئ چي مظلومان بايد په (غاو، چيغو او فرياد) و نه شرمېږي ځکه د عادلانو په دربار کي (شور بهتر) دئ. هر څومره چي په دغه دربار کي ډېر شور وسي، هغومره دي بازخواست کېږي. د دغي توجيه پر اساس به نو ټول بيت داسي وي:

مظلومانو لره عـار له غـاوه نشته

په دربار کي د دادِهو شور بهتر دئ

د۲۵۳مخ دريم بيت داسي ثبت سوی دئ:

يا هغه چه سرنگـون په اور کښې پرېوځي

چه درست خور يې ويلي په اور سره ختلي

دوهمه مصرع ډېره گډه وډه ده او مصحح هم ور ته ليکلي دي: "د دې مصرع معنا غور غواړي. ما چي غور پکښې وکړ، سم شکل مې داسي وباله:

"چي درست خور ئې وي په اور سره ختلي"

د دغه بيت اړونده غزله د مصحح په تائيد د نورالدين عبدالرحمن جامي د هغې غزلي ترجمه ښکاري چي وايي:

به دندان رخنه در فولاد کردن

به ناخـــن راه در خـارا بردن

(الخ)[1]

په پښتو ترجمه کي شاعر وايي چي که څوک وغواړي په نوک سره په پولاد کي رخنه وکړي، په باڼوګانو سره کاڼي وکيندي، يا په اور کي سرنګونه پرېوځي،... دا ټولي سختۍ له "يوکمينه" څخه تر "خواست کولو" اسانه ښکاري. زموږ تر بحث لاندي بيت په دوهمه مصرع کي (خوَر) د لومړي او وروستي توري په سکون او د دوهم توري په زوَر (فتحه) سره د (پوست، قِشر) معنا لري[2]. د مصرع معنا دا ده چي د بدن ټول پوست ئې په اور سره خَتلی وي.

ما نور واړه واړه يادانښتونه هم اخيستي دي خو د همدې ليکني له پاره دغونده بس دي.

۴۲ - اخلاقنامه

اخلاقنامه د خوشحال خان خټک او د هغه د کوم زوی ګڼ تاليف دئ. د دغه زوی پر نامه باندي اوس تقريباً بشپړ اتفاق دا دئ چي دا سړی صدرخوشحال دئ. د صدر خوشحال نوم په کتاب کي په واضح ډول نسته خو دونه قدر څرګنده ده چي وروستي درې بابه د ده يوه زوی بشپړ کړي دي. د دغه زوی په باب واردواره علامه حبيبي مرحوم د "ښايي" په قيد سره د (صدرخوشحال) نوم واخيست. علامه مرحوم د همدې اخلاقنامې د سريزي په يوه لمنليک کي داسي کښلي دي:

---

[1] ما د حضرت جامي د دغه غزل د مطلع دوهمه مصرع داسي هم لوستې ده: "بناخن سنگ خارا را بريدن" هوتک.

[2] وګ: لس زره لغتونه ۳۳۴مخ، پښتو – پښتو تشريحي قاموس ۱۸۴۵مخ.

"ښايي چي دا بشپړوونکی د ده زوی صدرخان وي ځکه چي صدرخان خو د خپلو آثارو د ليکلو په باب له پلاره سره مشوره کوي او خپل تخلص هم صدر خوشحال ږدي. له بلي خوا د ژوندانه په وروستيو وختو کي خوشحال خان ته د ده ټولو زامنو، مخ نه ورکاوه او يوازي صدرخان ئې په خدمت بوخت و، چي دا مطلب له هغي ويرني څخه چي صدرخان د پلار په مړينه کي ويلې ده، ښه څرګنديږي ...".

د اخلاقنامې پر متن باندي ښاغلو حبيب الله رفيع او همېش خليل په يوه وخت کي کار پيل کړی دئ خو همېش خليل په دې منډه! کي دمخه سوی دئ او چاپي متن ئې په ۱۹۸۱ع کال کي خپور کړ. د ښاغلي رفيع په لاس تيار سوی متن د ده له خولې په دغه وخت کي خطاطي سوی وو خو لا پوره تکميل نه وو او کله چي د همېش خليل صاحب ترتيب سوی متن خپور سو، ده د خپل کار له نشر څخه صرف نظر وکړ (وګ: د اخلاقنامې ۵مخ). دغه خطاطي سوی متن ئې شل کاله وروسته په ۱۳۸۰هـ ش = ۲۰۰۱ع کال په نيدرلينډ کي د افغاني کلتوري ټولني له خوا خپور کړ، چي اوس دغه چاپ زما مخ ته پروت دئ او پر ږغېږم.

د کتاب په سر کي په نيدرلينډ کي د افغاني کلتوري ټولني مشر د ډاکټر محمدطارق رشاد په قلم دوه مخه خبري راغلي دي. ورپسې د ارواښاد پوهاند عبدالحي حبيبي په قلم پر اخلاقنامه باندي په څلورو مخونوکي بحث سوی دئ. بيا د کتاب فهرست راځي (۲مخه). تر هغه وروسته د مرتب سريزه پيل کېږي چي ۴۵ مخه ئې نيولي دي او په هغې کي د اخلاقنامې د خطي نسخې د موندلو جريان بيانوي او پر چاپي نسخه باندي په تفصيل سره ږغېږي او هغو اعتراضونو ته جواب وايي چي ځينو کسانو خوشحال خان خټک ته د دغي نسخې د انتساب په برخه کي خپاره کړي ول. په پای کي د خپل استدلال نتيجه داسي راباسي چي اخلاقنامه د

خوشحال خان خټک او د هغه د زوی صدر خوشحال ګډه ترجمه ده.

تر دې سریزې وروسته د اخلاقنامې متن شروع کېږي. ټول متن ۷۶مخه دئ چې د نصیر هنر پښتون په ښکلي خط خطاطي سوی دئ. تر متن وروسته ویی پانګه راغلې ده چې په هغې کې د متن لغتونه د الفبې په ترتیب په مشرح ډول معنا سوي دي. ویي پانګه ټوله ۳۹ مخه ده. د کتاب په پای کې درې مخه نوم لیک هم سته.

دا متن له هغې نسخې څخه برابر سوی دئ چې د پېښور د پښتو اکیډمۍ په خطي کتابتون کې په ۲۵۳ نومره کې خوندي ده او بشپړه پېژندنه ئې د سریزې په ۱۴مخ کې راغلې ده. د نسخې ځیني برخې د اوبو رسېدلو، اوینو خوړلو او د ګنډلو په وخت کې د پام نه کولو له اسیته کنډو سوي دي او دغه کنډو برخې مرتب په حدس و ګومان سره پوره کړي دي او الحق چې ښې ئې پوره کړي دي. زما سره همدا اوس د همدې اخلاقنامې هغه چاپ نسته چې ښاغلي همېش خلیل خپور کړی دئ. که دا چاپ راسره وای، نو به مې د کره کتني له پاره د ویلو ډېر څه درلودلای. اوس چې پر همدې یوه چاپ باندي ږغېږم، د استدلال تاداو به مې ډېر پوخ نه وي. خو همدا خبري به ښایي د اخلاقنامې په بل چاپ کې یو څه په درد وخوړل سي.

– د متن په شپږم مخ لسم بیت کې (باسه) له قلمه لوېدلی دئ.

– د اووم مخ د پای له خوا پنځم مخ کې (لپرتور) چې (لپړتور) سي، محاورې ته به نزدې وي.(لپړ) د (ککړ) پر وزن ژوندۍ کلمه ده. په ویي پانګه کې د مرتب حدس پر ځای دئ. (لڅ لپړ، لوڅ لپړ) ترکیب هم ژوندی استعمال لري.

– په ۱۳مخ اووم بیت کې (فوزونه) د کاتب لاسوهنه بولم. (فوجونه، فوځونه) ئې سهي بڼه ده. د ۱۴مخ په نهم بیت کې بیا سم (فوځونه) راغلی دئ .

– په ۱۴مخ کې په لسم بیت او ۲۶مخ اتم بیت کې "قیچاق" سم ثبت

نه دئ او په ویی پانګه (۱۰۶مخ) کي هم په همدغه شکل دئ خو د معنا په وخت کي بیا (قبچاق) لیکل سوی دئ. دا ویی (قبچاق) دئ. (وګ: غیاث اللغات، دهخدا، او نور قاموسونه).

- په ۱۷مخ شپږم بیت کي (یوه یې توره) په ګرامري لحاظ سهي دئ خو د بیت وزن ئې یوه څپه زیات کړی دئ. که داسي وای، ښه به وای چي:

(یو یې تـــوره) د زبان وه

بل یې (توره) پر اسمان وه

په ورپسې بیت کي:

(فاطمه باندي) اختر ؤ

چې علي ددې شـوهر ؤ

"(فاطمې باندي) اختر وو" ښه ورسره وایي.

- د متن په دېرشم مخ دوولسم بیت کي [دی] ته اړتیا نسته. بیت بې له هغه هم روان بیت دئ.

- په ۳۲مخ اول بیت لومړي نیم بیتي (په یوه ملک، په یوه ښهر) کي (ښهر) دوې څپې دئ او فشار ئې باید د دوهم نیم بیتي د "اظهر" په حکم پر دوهمه څپه وي. له دې امله نو مغیره (یوه) باید په (یو) سره ثبت سي یعني:

په یو ملک، په یو ښَهَر

دا خـــبره ده اظـــهَر

- د ۳۴مخ په دوولسم بیت، اول نیم بیتي کي د "که په ځای کړې دا شکرونه" پر ځای "که پر ځای کړې دا شکرونه" سهي راځي. په (په ځای کړې) کي (په) ظرفي ادات دئ خو په (پر ځای کړې) کي استعلایي دئ. د شاعر مراد دلته استعلایي دئ، نه ظرفي.

- د همدې ۳۴ مخ په اتلسم بیت کي (ورځ) لیکل سوې ده خو په نور متن کي زیاتره (روځ) ثبت ده. د لیکدود د تجانس له اسیته او د دغه عصر

د مروجي ژبې له خاطره بايد دلته هم (روځ) ليکل سوې وای.

– د ۳۵مخ اوولسم بيت داسي دئ:

چې که ښه شکرمې نه زده
ته را [ته] وښيه ما څه زده

د دوهم نيم بيتي [ته] بې ضرورته زياتونه ده. له يوې خوا ئې د نيم بيتي وزن يوه څپه زيات کړی دئ او له بلي خوا (راوښيه) تر (راته وښيه) لنډ او محاورې ته نژدې دئ. دغه راز که په همدې دوهم نيم بيتي کي د (ما) پر ځای (زما) راسي، ښه به وي:

"ته را وښيه زما څه زده"

د همدې مخ د پای له خوا په دوهم بيت کي دوهم نيم بيتي داسي دئ:

"په هرچا دې رحم (کاندې)"

که په دې ډول ثبت سي، ښه به وي:

پر هر چا دې رحم کاندي

دلته بيا د ظرفي او استعلايي اداتو قانون سره ګډ سوی دئ.

– د ۳۶مخ دوهمه حاشيه په متن کي نښاني سوې نه ده.

– د ۴۵مخ دوولسم بيت په دوهم نيم بيتي "هر يوه سوړ پرې (خپل) ټټر کړ" کي چي (خپل) پر زيات سوی دئ د بيت وزن ئې دوه سپوږه ډېر کړی دئ. بې له (خپل) څخه بيت بالکل روان دئ:

د پسر په بند ئې ورکړ
هر يوه سوړ پرې ټټر کړ

– د ۴۸ مخ په لسم بيت کي [وته] زياتی دئ. وزن ئې وران کړی دئ. بې له هغه نيم بيتی سم روان لوستل کېږي.

– د ۴۹ مخ اووم بيت داسي بشپړ سوی دئ:

په بخښل په (پخو)لؤ
د يارانـــو په نمنځل ؤ

که زما اختيار وای، ما داسي بشپړ اوه:

په بخښل و په (باز) ل وو
د يارانـــو په نمنځـل وو

(بخښل) و (بازل) د خوشحال خان په کلام کي په ستر گه کېږي.

- د ۵۳مخ دپای له خواپه دريم بيت کي کنډو ځای په (زر ؤ) ډک سوی دئ چي د اول نيم بيتي له (ناظِر ؤ) سره هماهنگي نه لري. که ئې پر ځای (ځير ؤ) راغلی وای، سم به وای.

يو مرغه ورته ناظر (ؤ)
و ميږي ته گويا (ځير ؤ)

- په ۵۷ مخ، ۶۰ مخ، ۶۲مخ کي په ترتيب سره (په عادل)، (په غليم)، (په شيطان) ثبت دئ چي سم شکلونه ئې (پر عادل)، (پر غليم) او (پر شيطان) دي.

- په ۷۳ مخ کي د پای له خوا د شپږم بيت دوهم نيم بيتي کي (خوَر) د پوست په معنا دئ او په ويي پانگه کي بايد معنا سوی وای. په اول نظر لوستونکی د (خور = خپور) يا (خور = همشيره) گومان پر کوي.

- په ۸۰ مخ کي د (ادل بدل) ويي ښه او مروجه معنا (مخی) ده.

- په ۹۱مخ کي د (توسن) سره د (آس) معنا پاته سوې ده.

په متن کي د کتابت نوري وړې وړې تېروتني هم سته خو هغه له سياقه سمېدلای سي.

نور نو د اخلاقنامه نامې متن د متنپوهني پر اصولو برابر تهيه سوی دئ او د ډاډ وړ متن دئ.

د ليکوال چاپ او ناچاپ آثار

چاپ سوي اثار :

۱. سرمني اوښکي – شعري مجموعه – ۱۳۶۹ل = ۱۹۹۰ع، کراچي.
۲. پاشلي ويناوي – د مولوي صالح محمد هوتک – سريزه او حاشيې – ۱۳۶۹ل = ۱۹۹۰ع، کراچي.
۳. د ميرزا حنان بارکزي دېوان – سريزه، سمون او لغتنامه او خطاطي – ۱۳۷۰ل = ۱۹۹۱ع، کراچي.
۴. پوخ کاڼی – پټه خزانه يو واقعيت دئ – ۱۳۷۵ل = ۱۹۹۶ع، ټورنټو.
۵. احمدشاهي کندهار – لومړی ټوک، ۱۳۷۵ل = ۱۹۹۶ع، ټورنټو.
۶. ميرزا عبدالودود هوتک – ۱۳۷۷ ل = ۱۹۹۸ ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۷. پښتني قبيلې او روايتي شجرې – ۱۳۷۹ ش = ۲۰۰۰ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۸. ښکار او کندهار – ۱۳۸۲ل = ۲۰۰۳ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۹. درنه کورنۍ (د علامه حبيب الله کندهاري کورنۍ) ۱۳۸۳ل = ۲۰۰۳ع، د علامه حبيبي د څېړنو مرکز.
۱۰. د پولادي امير تر سيوري لاندي، د فرانک مارتين ليکنه، پښتو ژباړه، ۱۳۸۳ل–د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۱. بحرالعلوم د دوست محمدخټک – لومړی ټوک، (سريزه، سمون او حواشي) ۱۳۸۳ل = ۲۰۰۴ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۱۲. روڼي شپې – شعري مجموعه – ۱۳۸۴ش = ۲۰۰۵ع، صحاف نشراتي مؤسسه.

۱۳. سل بگړۍ یو پوړنی – د هوتکو ملي، روحاني، علمي ادبي او ټولنیزي څېرې – ۱۳۸۴ د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۴. شین سترگي مستخدمین په افغانستان کي. څو قسطه په گوربت مجله کي. په کتابي بڼه ۱۳۸۵ ل، صحاف نشراتي مؤسسه.
۱۵. احمدشاهي کندهار – دوهم ټوک، ۱۳۸۴ ل = ۲۰۰۵ ع، علامه رشاد خپرندویه ټولنه/ کندهار.
۱۶. د علامه رشاد د کندهار یادابښتونه، (ترتیب، سمون او لمنلیکونه) ۱۳۸۶ ل = ۲۰۰۷ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۷. د عبدالروف بېنوا میرویس نیکه، (سریزه او لمنلیکونه) چاپ: ۱۳۸۴ ل = ۲۰۰۵ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۸. پر معیاري ژبه د معیار په ژبه یوه څېړنه، ۱۳۸۵ ل = ۲۰۰۶ ع، علامه رشاد خپرندویه ټولنه/ کندهار.
۱۹. د سید جمال الدین افغان تتمة البیان فی تاریخ افغان، د پښتو ژباړي (د محمد رفیق حبیبي په قلم) ترتیب، سمون او لمنلیکونه – ۱۳۸۵ ل = ۲۰۰۶ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۲۰. کندهاري ورونه (کندهاري سرداران)، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۹ع، علامه رشادخپرندویه ټولنه/کندهار.
۲۱. پښتو! ستا میني بودا پیست ته بوتلم، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۸ع، علامه رشاد خپرندویه ټولنه/ کندهار.
۲۲. احمدشاهي شهنامه، د متن سمونه، سریزه او لمنلیکونه – پېژندنه او تعلیقات د علامه رشاد، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۸ع، علامه رشاد اکاډیمي، کندهار.
۲۳. د شمس الدین کاکړ دېوان، سریزه او لغتنامه، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۲۴. د میرزاحنان بارکزي دېوان (بشپړکلام)، سریزه، سمون او لغتنامه، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۲۵. د لوی احمدشاه بابا دېوان (مشهور په دېوان هرا)، ترتیب او مقابله، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.

۲٦. له (Erinn Banting) کاناډايي مېرمني سره د (Afghanistan) نومي کتاب په ليکلو کي مرسته او همکاري، (Crabtree Publishing Co)، کاناډا، ۲۰۰۳ع. دا کتاب په دريو برخو (Culture, Land, People) کي خپور سو، خو پر مطالبو باندي يې په ملګروملتو کي د افغانستان د هماغه وخت استازي مشورو تر دې اندازې پوري سيوری واچاوه، چي د لوی احمدشاه بابا عکس لا هم پکښې چاپ نه سو او کتاب زما (هوتک) د مشورو اولارښوونو پر خلاف چاپ سو.
۲۷. اديب شيخ، ۱۳۸۸ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور رياست
۲۸. کچکول (د مقالو لومړۍ برخه)، ۱۳۸۹ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور رياست
۲۹. کچکول (د مقالو دوهمه برخه)، ۱۳۸۹ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور رياست
۳۰. له کندهاره تر اټکه، ۱۳۸۹ل، علامه رشاد خپرندويه ټولنه/کندهار
۳۱. د مخلص کندهاري د کلام لغوي زېرمه
۳۲. د علامه رشاد جغرافيايي يادابښتونه – سريزه، ترتيب او کمپوز.

ناچاپ اثار :

۱. د هوتکو نوميالي (دوهم ټوک).
۲. د بې ادبه ادب څېړنه.
۳. پرتليز کليز، د هجري قمري او عيسوي سنو اړونه او رااړونه.
۴. د غره او د وره (ژوند پېښې).
۵. کچکول، د مقالو مجموعه – ۶ ټوکه.
٦. د افغانستان اتنالوجي (۱۰۰۰ مخه) ټايپ سوې نسخه يې د بيهقي کتاب چاپولو په مؤسسه کي خوندي وه. اوس يې حال نه لرم.
۷. تعميې په پښتو ادب کي

زموږ نور چاپ سوي کتابونه

۱. احمد شاهي کندهار – لومړی ټوک/استاد محمد معصوم هوتک
۲. احمد شاهي کندهار – دوهم ټوک/ استاد محمد معصوم هوتک
۳. د کوډو سرنوشت د علمي پلټنې په رڼا کي/ استاد نومیالی
۴. د پښتنو د ټولنیز تاریخ مبادي/ استاد نومیالی
۵. انکار – شعري مجموعه/ عبدالقدیم پتیال
۶. شل مقالې – نهمه برخه/ علامه حبیبي
۷. شل مقالې – لسمه برخه/ علامه حبیبي
۸. شل مقالې – یوولسمه برخه/ علامه حبیبي
۹. شل مقالې – دوولسمه برخه/ علامه حبیبي
۱۰. شل مقالې – دیرلسمه برخه/ علامه حبیبي
۱۱. د کندهار دودونه/ عبدالخالق واسعي
۱۲. اوسني لیکوال/ استاد عبدالرؤف بېنوا
۱۳. پردېس بېنوا/ عبدالقدیم پتیال
۱۴. کندهاري وروڼه/ استاد محمد معصوم هوتک
۱۵. په کندهار کي د کورنۍ جوړښت/ ظاهر افق
۱۶. د لومړي افغان – انګلیس جنګ مقدمه/ د نسیم سلیمي ترجمه
۱۷. د پلار لیکونه لور ته/ د نسیم سلیمي ترجمه
۱۸. پښتو متلونه/ د نسیم سلیمي تالیف
۱۹. په افغانستان کي د یوه بندي خاطرات/ د نسیم سلیمي ترجمه
۲۰. پر معیاري ژبه د معیار په ژبه یوه څېړنه/ استاد محمد معصوم هوتک
۲۱. د کندهار ښار/ عبدالهادي ریشا
۲۲. ځوان کلونه ناځوان وختونه – شعري مجموعه/ سعید لودین

۲۳. د میوند فاتح/ د عبدالنافع ثنا ترجمه
۲۴. پولیټیکل ساینس ته یوه کتنه/ د ډاکټر محمدصدیق ظهیر ترجمه
۲۵. نبوي کورنۍ/ مولوي عبدالهادي حماد
۲۶. نبوي معجزې/ مولوي عبدالهادي حماد
۲۷. اراکوزیا/ استاد عبدالقدوس نجیب
۲۸. افغانان نه ژاړي/ حاجي محمد رزمي
۲۹. افغان شاغاسیان – انګلیسي/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۰. کشف شاهنامه قبل از دورهٔ مغل/ علامه حبیبي
۳۱. ملي هینداره/ استاد محمدګل نوري
۳۲. له کندهاره تر اټکه/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۳. د بېنوا پرېشانه افکار/ استاد بېنوا
۳۴. نوموړکي مؤرخین/ علامه حبیبي
۳۵. د کندهار مشاهیر/ محمدولي زلمی
۳۶. پردېس عربي قاموس/ د اختر محمد جهید ترجمه
۳۷. پښتو ستا میني بوداپیست ته بوتلم/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۸. د پښتو ادب لنډ تاریخ/ علامه حبیبي
۳۹. ستایني او وېړني/ اروا ښاد عبدالمجید بابی
۴۰. د پښتو ژبي ننۍ مسألې/ محمدهارون خپل
۴۱. افغانستان، سیاسي کمزوري او بهرنۍ مداخله/ ډاکټر نبي مصداق
۴۲. پټه خزانه/ د محمد بن داود هوتک – د علامه حبیبي سریزه
۴۳. ادبي فنون/ استاد عبدالرؤف بېنوا
۴۴. نړیوال نکلونه/ د عبدالغفار ترین ترجمه
۴۵. ګیدړه او انګور/ د عبدالغفار ترین ترجمه
۴۶. د ډیپارچر ویکبلري، انګلیسي – پښتو/ د نعیم قاسمي ترجمه
۴۷. لیک نښي/ کاندید اکاډمیسین ظاهر افق
۴۸. بین المللي سیاست ته یوه کتنه/ د ډاکټر محمدصدیق ظهیر ترجمه
۴۹. پښتني قبیلې او روایتي شجرې/ استاد محمد معصوم هوتک

۵۰. د افغانستان د ایتنوګرافۍ په باب یوه پلټنه
۵۱. پند او عبرت/ د عبدالباري جهاني منظوم داستانونه
۵۲. کلیله او دمنه/ د ډاکټر صالح محمد زیري ترجمه
۵۳. د پښتو د فوکلوري نکلونو لنډ تحلیل/ عبدالباري جهاني
۵۴. پښتو متون سمیدل غواړي (همدغه اثر)